



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>



SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

II. HALVBIND 1967

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
PETER KR. IVERSEN, G. JAPSEN OG KNUD FANØ

1967



ÅBENRÅ

HEJMDALS BOGTRYKKERI

I N D H O L D :

<i>Helmuth Schledermann: Slesvig/Hedeby's tilblivelse</i> II .. side	1-73
<i>Jens Holdt: Rasmus Thomsen — en sønderjysk frimenighedspræst</i>	» 74-109
<i>H. V. Gregersen: Laurids Skau og Goldschmidt</i>	» 110-152
<i>M. Vesterdal: Glimt fra Sønderjylland i tiden mellem krige- ne, Morten Niensens vandringer i 1851 og 1854</i> ..	» 153-194
<i>Asger Nyholm: Bertel Petersen Godt, Slesvigs biskop 1864- 1885</i>	» 195-226
<i>Borge L. Barløse: Et embedsmandsdynasti fra helstatens dage</i>	» 227-236
<i>Jep Lauesen Frost: En gammel nordslesvigsk skovsag</i>	» 237-276

Anmeldelser:

<i>Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt</i> (ved Troels Fink)	» 277-283
<i>N. P. Nielsen: Fra bonde drenge til grænsepræst</i> (ved † Jens Holdt)	» 283-285
<i>Manfred Jessen-Klingenberg: Eiderstedt 1713-1864.</i> <i>Landschaft und Landesherrschaft in königlicher-</i> <i>absolutistischer Zeit</i> (ved Holger Hjelholt)	» 285-287
<i>Hermann Clausen: Der Aufbau der Demokratie in</i> <i>der Stadt Schleswig nach zwei Weltkriegen. Erinne-</i> <i>rungen</i> (ved G. Japsen)	» 287-289
<i>H. Wiese og J. Bölts: Rinderhandel und Rinder-</i> <i>haltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom</i> <i>15. bis zum 19. Jahrhundert</i> (ved H. V. Gregersen)	» 289-291
<i>Holger Hjelholt: British Mediation in the Danish-</i> <i>German Conflict 1848-1850</i> (ved Jens Engberg) ..	» 291-298
<i>Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie</i> (ved H. V. Gregersen)	» 298-300
<i>Rasmus Poulsen: Mål og vægt</i> (ved H. V. Gregersen)	» 300-301
<i>Sønderborg bys historie II</i> (ved H. V. Gregersen)	» 301-302
<i>Landbovirke omkring Flensborg fjord gennem 100 år</i> (ved Peter Kr. Iversen)	» 303-305

Bognyt:

<i>Lokalhistorie - Rigshistorie</i> (ved H. Kargaard Thomsen)	» 306
<i>Danske historikere 1965</i> (ved Hans H. Worsøe) ...	» 306-307
<i>Jyllands brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland</i> <i>1891-1966</i> (ved Poul Kürstein)	» 307

sind og sans for det uendelige, som noget langt højere end sund fornuft og anstændig moral, hvad rationalismen — dens gode sider ufortalt — efterhånden havde reduceret religionen til.

Kiels Universitet fik en repræsentant for denne nye teologiske retning, da den 25-årige teolog August Twesten³ i 1814 blev ansat som professor. Han var elev af og ven med Schleiermacher og blev derfor modtaget med megen skepsis af sine ældre teologiske kolleger, der var af rationalistisk skole. Men han sluttede sig derimod nært til den kreds af andre, tildels jævnaldrende professorer, der begyndte at udgive »Kieler Blätter« i »det ufor-glemmelige år 1815, da Tyskland igen vandt sin politiske frihed gennem de tre foregående års tunge ofre«. Til denne kreds hørte juristen Niels Falck og historikeren Dahlmann, endvidere juristen Welcker, medicinerne C. H. Pfaff, Chr. Wiedemann og Franz Hegewisch samt teologen Kleuker.⁴

Det var den gængse tro i tiden, at retfærdigheden på jorden og sandheden om det evige var noget, som alle mennesker til alle tider kunne filosofere sig til. Man fandt det i den unge generation lidt for luftigt således at ville hente sandheden ned »fra skyerne«. Man fandt det nødvendigt i stedet at bygge på den virkelighed, der gennem fortiden var blevet til som »arven fra fædrene«. Man studerede derfor flittigt historien og fandt tilbage til de gamle skrevne vedtægter, som nutiden måtte bygge videre på. Politisk fandt man grundlaget for hertugdømmernes indbyrdes forhold i »Ribebrevet« af 1460 med de berømte ord, at Slesvig og Holsten skal blive »ewich tosammende ungedelt«. Det blev den senere Slesvig-Holstenismes bekendelsesskrift. På tilsvarende måde fandt man kirkeligt tilbage til den slesvig-holstenske kirkes bekendelsesskrifter, »den Augsburgske trosbekendelse« af 1530 og »Konkordiebogen« af 1580, hvori de gamle lutherske teologer havde trukket grænserne klart op imod katolicisme, calvinisme og andre vranglærdomme. Den rene lutherske lære, som de var udtryk for, havde rationalismens præster sagt sig løs fra. Men en ny tids bekendelsestro kirkelighed begyndte nu at holde præsterne lige så fast på kirkens bekendelsesskrifter, som Slesvig-Holstenismen stod fast på Ribebrevets »ewich tosammende ungedelt«. Således fik på ejendommelig måde Slesvig-Holstenismen og en bekendelsestro kirkelig bevægelse fælles udspring. I »Kieler Blät-

ter« skrev Niels Falck, at det var lige så vigtigt for teologerne at studere bekendelsesskrifterne som at studere bibelen. Og Twesten formulerede sætningen: »Wer die Religiosität der Väter will, muss auch die Religion der Väter wollen«.

Sammenlignet med indflydelsen fra grevehoffet på Emkendorff, fra Schleiermachers taler til de dannede og fra de fra universitetskredse udgåede »Kieler Blätter« nåede indflydelsen fra Claus Harms langt videre.

Claus Harms var møllersøn fra Ditmarsken. Han bevarede hele sit liv et dybt indtryk af forældrenes fromhed. Han glemte aldrig den stille højtid, der var i hjemmet, når forældrene om søndagen vendte hjem fra altergangen i kirken.⁵ Han gjorde Twestens ord om fædrenes »Religiosität« til sine.

Claus Harms⁶ havde under indtryk af romantikken og af Schleiermacher vendt sig helt fra rationalismen. Efter ti års præstetid i Lunden blev han i 1816 præst ved Nicolai kirke i Kiel. Det skyldtes ikke mindst indflydelse fra universitetskredse, at han fik dette embede. Allerede i 1817 vakte han opsigt i vide kredse, idet han i anledning af reformationsjubilæet udsendte 95 theser — et supplement til Luthers 95 theser fra 1517 —, hvori han rettede et voldsomt angreb på rationalismen. Disse theser bidrog stærkt til at drage sindene bort fra rationalismen. Men iøvrigt fik han meget stor indflydelse på kirkelivet i hertugdømmerne. Han samlede søndag efter søndag en stor skare om sin prædikestol — endogså den inkarnerede rationalistiske professor Eckermann hørte ham. Han udgav ialt 356 trykte prædikener, der blev flittigt læst rundt i hertugdømmerne, og som endnu kan fængsle læseren ved deres djærve og folkelige stil. Det er næppe for meget sagt, at Harms kom til at præge et par generationer af hertugdømmernes gejstlighed. Teologerne strømmede til kirke hos ham. Han samlede dem i sit hjem og gennemgik med dem præstegerningens mange problemer. Hans samtaler med dem ligger til grund for hans meget læste »Pastoralteologi«.

Således havde stærke impulser skabt et nyt klima i den teologiske verden. Begejstret skildres studietiden for teologerne i disse årtier som en forårstid: Schleiermacher, en af teologiens største mestre, havde anvist videnskaben om fromheden og troen sin værdige plads blandt de andre videnskaber; Harms, den dyrebare

»Gottesmann«, forkyndte bekendelsen, så studenterne blev opfyldt af begejstring for deres fremtidige kald.⁷

Det var dette teologiske klima, som Godt mødte, da han kom til Kiel i 1834. Den gamle rationalisme var da kun repræsenteret af to professorer, den 80-årige sprænglærde sprogmand, J. C. R. Eckermann og den 71-årige Georg Samuel Francke.⁸ Nu var Twesten det store navn ved fakultetet. Imidlertid overtog Twesten efter Schleiermachers død i 1835 dennes lærestol i Berlin. Det er formodentlig derfor, at Godt en tid studerede i Berlin, hvor han samtidig fik lejlighed til at høre kirkehistorikeren Aug. Neander, hvis inderlige og ægte fromhed kommer til udtryk i hans yndlings-sentens: det er hjertet, der skaber teologen.

Nye lærerkræfter blev iøvrigt mere eller mindre nært knyttet til Kiels Universitet i disse år: Chr. N. T. H. Thomsen, der betragtede Schleiermacher som den store teologiske og kirkelige reformator, C. P. Lüdemann, der stod Claus Harms så nær, at han siden blev hans skriftefader, H. A. Mau, medlem af bestyrelsen for Gustav-Adolf-foreningen, og A. F. L. Pelt, der blev Twestens efterfølger. Politisk kom disse til at følge den slesvig-holstenske kurs — Pelt blev afskediget af den danske regering i 1852.⁹

Det er ikke opgaven her — hvis det i det hele lader sig gøre — at udrede de enkelte læreres betydning for Godt. Han har med åbent sind levet sig ind i den teologiske verden, han mødte. Han var i 1836 med til at stifte en teologisk forening, hvor studenterne — dog ikke over 16, for at sikre alle medlemmernes aktive deltagelse — ugentlig samledes for at drøfte og uddybe det stof, deres professorer havde gennemgået.¹⁰

Det ser ud til, at Claus Harms har haft en afgørende betydning for Godt. Det vil fremgå af det følgende, at Godt i mangt og meget deler Harms' teologiske syn, specielt hans kirkesyn, som det i Harms' folkelige læsebog, »Gnomon«, er udtrykt i to jævne sætninger: den, der ikke deler kirkens tro, hører ikke til kirken, og: den, der ikke har kirken til moder, kan ikke have Gud til fader.¹¹ Harms kan ikke på det tidspunkt have påvirket Godt i slesvig-holstensk retning. Harms var dengang kongetro helstatsmand, der gav Frederik 6. det vidnesbyrd: »Dänen und deutsche waren seine Kinder beyde, er unser beyder Vater. Zwei Kammern

Ein Herz, zwey Völker Eine Liebe«. ¹² Først sent og modstræbende gav Harms Slesvig-Holstenismen sin tilslutning. ¹³

1839 tog Godt teologisk embedseksamen. Han var en tid huslærer i Augustenborg og blev gift med en datter af Joachim Petersen, fyrstelig hofråd hos hertugen, Chr. August af Augustenborg. I tre år var han derefter præst i sit fødesogn, Rinkenæs. Så blev han af hertugen af Augustenborg kaldet til præsteembedet i Notmark på Als, og fra 1846 var han præst i Felsted.

Så kom de urolige år 1848-50. Gejstligheden i hertugdømmerne var gennemgående præget af den slesvig-holstenske atmosfære, de havde mødt i deres studieår i Kiel. Mange af dem erklærede sig åbenlyst for det slesvig-holstenske statholderskab som landets lovlige øvrighed, og mange af dem måtte bøde derfor efter krigen. De blev under megen bitterhed fjernet fra deres embeder. Godt havde også åbenlyst vist slesvig-holstensk indstilling. Man ønskede dog fra dansk side ikke at se ham fjernet fra Slesvig, men tilbød ham forfremmelse til stillingen som provst i Husum. Han afslog det imidlertid og var derefter i tiden mellem krigene, indtil 1864, præst i egnen omkring Ruhr.

I begyndelsen af 1864 vendte han tilbage og stillede sig til rådighed for den preussiske civilforvaltning, der skulle styre Slesvig, efterhånden som erobringen skred frem. Han blev 9. april, altså kort før slaget ved Dybbøl, præst i Grumtoft i Angel, derefter i Broager og samtidig provst for Åbenrå-Sønderborg provsti. Han havde som provst nogle skarpe sammenstød med præsterne og den danske befolkning på nogle visitatser, bl. a. i sit gamle sogn, Felsted, hvor Mørk Hansen var præst. ¹⁴

Den 13. juli — altså et par uger efter preussernes overgang til Als — holdt Godt i Slesvig en prædiken ved genoprettelsen af den slesvig-holstenske Gustav-Adolf-forening.

Gustav-Adolf-foreningen ¹⁵ var oprettet i 1842 i Leipzig som en forening af evangelisk-protestantiske kristne til støtte for betrængte trosfæller i katolske lande. Det lyder upolitisk. Men den afdeling af foreningen, der blev stiftet for Slesvig-Holsten-Lauenborg i Kiel 1842, blev håret frem af slesvig-holstensksindede gejstlige, der i foreningen også så et middel til at knytte Slesvig og Holsten sammen. På grund af foreningens udpræget slesvig-holstenske farve var den under det danske styre i Slesvig mellem

krigene afskåret fra at virke i Slesvig. Det var altså en politisk demonstration, at man nu, midt under krigen, genoprettede foreningen som en slesvig-holstensk forening.

I denne prædiken¹⁶ gav Godt stærkt udtryk for bitterheden hos de præster, der var blevet fordrevet efter treårskrigen. Særlig angreb han — som det var almindeligt fra den kant — det danske sprogstyre, de såkaldte sprogreskripter. Ved disse havde man i 1851 indført tvungent dansk skole- og konfirmationsprog og skiftende dansk og tysk kirkesprog i ca. 50 sogne i Mellemslesvig, som lige siden reformationstiden udelukkende havde haft tysk sprog i kirke og skole, skønt folkesproget var sønderjysk. Videre angreb han det danske styre, fordi det end ikke havde været muligt at holde en fælles forsamling for Gustav-Adolf-foreningen i Slesvig og Holsten. Så bange var man for ethvert fællesskab mellem de to hertugdømmer, så afhængig var religionen af politik og kirken af staten. Nu var imidlertid hjælpen kommet sydfra, så man turde have fuld fortrøstning til, at hvad Gud har sammenføjet, ikke kan skilles af mennesker: Slesvig og Holsten skulle ingensinde skilles.

1. august 1864 blev Godt biskop — »generalsuperintendent« — for Slesvigs bispedømme. Den 30. oktober blev freden undertegnet i Wien, hvorved begge hertugdømmer blev afstået til Preussen og Østrig. Biskoppen udsendte derefter på Martin Luthers dag, den 10. november, til stiftets præster og menigheder en rundskrivelse, der gjorde ham berygtet i dansksindede kredse. I denne skrivelse¹⁷ forordner han en fredsfest i hertugdømmernes kirker på 2. søndag i advent, fordi »den for vort lands ret førte krig er lykkelig endt«, og fordi der er opnået en fred, »der må opfylde os med levende glæde«.

Slesvig-holsteneren havde talt. Godt følte sig stående ved det mål, han havde set hen til: at videreføre den kirkelige udvikling i Twestens og Claus Harms' ånd, som han havde set afbrudt af et forsøg på at bringe udviklingen ind i danske — tildels grundtvigske — baner.

Men landets skæbne var ikke afgjort. Man mærker i nogle af de prædikener, som præsterne holdt ved takkegudstjenesterne 2. søndag i advent — flere af dem er trykt — ængstelsen for lan-



*Bertel Petersen Godt
(1814-1885), efter fotografi,
antagelig fra ca. 1883.
(Det kgl. Biblioteks billedafd.).*

dets fremtid. Ængstelsen var ikke ubegrundet. Slesvig-holstenerne havde drømt om et selvstændigt Slesvig-Holsten under hertugen af Augustenborg, »den angestammten Herzog«. Denne drøm gik ikke i opfyldelse. Efter krigen mellem Preussen og Østrig i 1866 blev begge hertugdømmer i januar 1867 indlemmet i Preussen.

Den slesvig-holstenske gejstlighed led svære samvittigheds kvaler. Man havde i stærke udtryk erklæret det for en samvittigheds sag at vise troskab mod hertugens guddommelige ret — og nu skulle man aflægge troskabsed til kongen af Preussen.

Hvordan stillede Godt sig til dette? Han havde jo fra tidligere tid en vis tilknytning til augustenborgeren. Måske finder man en antydning derom i en tale, som provst Ziese i Slesvig holdt ved hans begravelse.¹⁸ Han fortæller der, at Godt var betænkelig ved meget af det, der skete på politisk og kirkeligt område. Men han erkendte deri nødvendighedens jernhårde gang, som man må bøje sig under, og han fandt deri den Guds tanker, som også har det i sin hånd, der byder én imod, for at føre dette til en god udgang.

Var det indlemmelsen i Preussen, der bød slesvig-holsteneren

imod, som tilfældet var med så mange? Det er vel ikke usandsynligt, at det er dette, provst Ziese sigter til.

Det er klart, at det var en vanskelig post, Godt overtog som biskop. Kirkelivet i Slesvig havde lidt meget under de politiske forstyrrelser og særlig ved de to krige. Efter krigen 1848-50 havde den danske regering fjernet mange af de gejstlige fra deres embeder på grund af deres slesvig-holstenske holdning. Efter biskop Martensens mening hørte den ædleste del af den slesvigske gejstlighed til de fordrevne.¹⁹ En række dansksindede præster nordfra blev indsat i deres sted. Men efter krigen 1864 måtte de på deres side fortrække (gradvist 1864-67, da de nægtede at aflægge ed overfor det nye styre, og yderligere 1870, da de nægtede at bede for Tysklands sejr). Det var præster, som provst H. P. Prahls i Haderslev har betegnet som dygtige præster på deres måde.²⁰

Nu skulle kirken konsolideres under et styre, der bød de dansksindede imod, og som ikke var det, som de slesvig-holstensksindede havde ønsket.

Det historiske problem er, om biskoppen mest følte sig stående i statens eller i kirkens tjeneste, om han virkede mest for den tyske sag eller for kirkens sag, om — som det er sagt²¹ — det nationale kom til at dominere det kristelige.

Skal man besvare dette spørgsmål, må man kende biskoppens teologiske såvel som hans politiske standpunkt. I det følgende skal hans teologiske indstilling søges belyst ud fra en del af hans visitatsberetninger. Om det politiske indeholder disse meget lidt.

Det var ved gamle bestemmelser fra Christian 6.s tid²² pålagt biskoppen at holde »generalvisitationer«, d. v. s. at besøge hvert af stiftets sogne hvert tredje år. Han skulle give indberetninger om præster og menigheder til den øverste kirkestyrelse, overkonsistoriet i Kiel.

Disse visitatsrejser var anstrengende. Når biskoppen kom til den pågældende præstegård om aftenen, skulle der på hans værelse forefindes de dåbs-, vielses- og dødsregistre samt andre bøger, som det var præstens pligt at føre. Endvidere forlangte han indberetninger fra sognets lærere om, hvad der i de sidste tre år

var gennemgået i religionstimerne. Og endelig skulle der fra præsten foreligge en udførlig indberetning med besvarelse af en række spørgsmål, som biskoppen forud havde sendt til ham: om kirkebesøget, antal af nadvergæster, om kirkekatekisationerne,³³ om der var interesse for missionen, Gustav-Adolf-foreningen eller andre kirkelige formål. Endvidere om fromhedslivet i sognet: om der holdtes husandagt i hjemmene eller bordbøn, om der blev holdt konventikler eller fandtes sekter. Også om det sædelige liv i sognet skulle præsten give oplysninger: om antallet af fødsler udenfor ægteskab, om skoleungdommens opførsel, om overholdelse af sabbaten. Endelig skulle præsten give oplysning om skolelæsesenet, om fattigvæsenet og om bygningernes vedligeholdelse.

På selve visitatsdagen blev der først holdt gudstjeneste. Den var forud bekendtgjort, for at menigheden kunne være tilstede. Også konfirmanderne fra de tre sidste år — altså siden sidste visitats — skulle give møde. Præsten holdt en forholdsvis kort prædiken. Derefter skulle han katekisere med konfirmanderne. Det var en ret krævende undervisningsform, som imidlertid drevet med dygtighed appellerede både til børnenes viden og tænkeevne. Efter præsten overtog biskoppen selv katekisationen — Godt skal have gjort det aldeles ypperligt. Endelig tilsidst holdt biskoppen en tale til menigheden, opfordrede den til kirkeligt liv og kirkelig bevidsthed og gav eventuelt menigheden nogle særlige formaninger, hvor der kunne være anledning dertil. Nogle steder formanede han til at genoplive de efterhånden noget sjældne skikke med husandagt og bordbøn. I Morsum på Sild advarede han mod de mange danse-gilder. I Branderup, hvor man mente, at der i grundtvigske kredse øvedes for lidt tugt overfor børnene, formanede han både forældre og lærere i så henseende.

Siden besøgte biskoppen skolen, hvor sognets børn blev overhørt i de forskellige fag — ydelserne i sang, skriver Godt meget åbenhjertigt, kunne han ikke bedømme, men nogle steder var de dog så mådelige, at det endog sårede hans øre.

Endelig tilsidst mødtes biskoppen med sognets lærere, menighedens repræsentanter (de såkaldte kirkeældste), samt sogne-, skole- og fattigforstandere for at høre, om de havde nogle ønsker eller klager at fremføre.

Ved fire-tiden kunne visitatsen gerne regnes for afsluttet, og

sognet skulle så stille to heste til hans videre befordring til næste sogn, hvor han skulle visitere næste dag.

Godt var en meget flittig visitator. Trods store personlige sorger — han mistede sin hustru, to døtre og to sønner —, og skønt han tilsidst var så afkræftet, at en anden måtte føre visitatsprotokollen for ham, fortsatte han trofast sine anstrengende visitatsrejser med stor udholdenhed.

Under visitatsen gjorde Godt meget grundige notater i sin visitatsprotokol. På grundlag af disse notater udarbejdede han sine indberetninger til konsistoriet. Notater og protokol svarer stort set til hinanden. De er meget udførlige og rummer et væld af oplysninger.

Det er disse protokoller og indberetninger, der er lagt til grund for den følgende fremstilling. Det drejer sig kun om visitatser i Nordslesvig samt nogle sogne i Sydtønder amt, der dengang hørte til Tønder provsti.

Godt skal have stået på en god fod med befolkningen, der satte pris på, at han kunne tale med dem i deres eget sønderjyske mål. Han var jævn og bramfri i sin optræden.²⁴ Han advarede sine præster mod hierarkisk væsen og var selv ikke altfor ivrig med at hævde sin embedsmyndighed. Det hændte, at de sidste tre års konfirmander langt fra alle mødte til visitatsen, som de skulle. Men Godt ville ikke — som sin forgænger, biskop Boesen, — prøve at bruge tvang, men søgte blot hos menigheden at vække bevidstheden om det gode i denne gamle skik.²⁵

Gennemgående mødte menighederne godt frem til visitatsgudstjenesterne, i adskillige dansksindede sogne endda talrigt, så kirken var »gedrängt voll«. Agitation for at udvirke demonstrativ udeblivelse omtales kun få steder. I Mjolden, hvor Hans Sveistrup (om ham: se senere) holdt danske møder, forlød det, at man på foranledning udefra havde aftalt at holde sig borte (1871). I Møgeltønder mente Godt, at redaktøren af »Vestslesvigsk Tidende« (redaktør Willemoes, der udgav bladet i Møgeltønder) og nogle andre dansksindede partiførere havde virket stærkt mod deltagelse (1871). Ved visitatsen 1868 i hans gamle sogn, Felsted, var kirken fyldt, skønt hans danske forgænger, Mørk Hansen,

under et tre dages ophold i sognet umiddelbart før havde søgt at påvirke befolkningen til at holde sig borte.

Præsterne forstod Godt at bedømme. Hvis der står om en præst, at han er afholdt i sin menighed, skal man se nøje efter, om der også står, at han fortjener det. Den skarpsynede biskop lod sig ikke imponere af en præsts popularitet. I 1873 visiterer han hos en præst, der bliver anset for at være en betydelig prædikant, også uden for sin egen menighed. Det kan biskoppen kun forklare sig ved, at han taler med friskhed og varme, for Godt synes, at han er uklar, et ulogisk hoved og en middelmådig teolog. I 1879 står samme præst sonderknust overfor biskoppens berettigede kritik af hans meget ringe prædiken og må indrømme, at noget alvorligt hviler på ham som et band. Hvad det drejer sig om, bliver foreløbig min hemmelighed, skriver Godt. 1880 blev præsten afskediget.

Godts karakteristikker af præsterne er meget levende. Han spiller på hele karakterskalaen og bider sig ikke fast i stereotype udtryk.

En af de præster, han omtaler i de mest rosende udtryk, er Niels Schmidt i Svenstrup, forstander for Tønders tvesprogede seminarium fra 1864 til 1870, da han tog sin afsked, fordi han som slesviger var misfornøjet med det preussiske styres indgriben i seminariets ledelse.²⁶ (Schmidt var fader til det tyske mindretals repræsentant i Folketinget i tiden mellem de to verdenskrige. pastor Schmidt, Vodder). Godt skriver ved visitatsen i 1872, at Schmidt med stor varme og liv holdt en prædiken, der vidnede om alvorligt og indtrængende skriftstudium, var meget godt disponeret og udarbejdet, sandt opbyggende og mægtigt gripende. Og han fortsætter: Schmidt hører afgjort til de mest begavede og betydelige præster i hertugdømmet. Han tænker klart og skarpt og føler dybt og inderligt. Han er en sjældent fortræffelig karakter og en yderst elskelig personlighed. Hans hele embedsførelse tør kaldes mønsterværdig og rigt velsignet, og han kan glæde sig ved agtelse og tillid i rigt mål, ikke blot i sin menighed og blandt sine nærmeste kolleger, men i vide kredse.

Adskillige dygtige præster får deres velfortjente ros. Om en prædiken hedder det, at den var godt udarbejdet, af sandt evangelisk indhold, fuld af hellig alvor og »werbende Liebe«. Om en

anden prædiken siges, at den var teksttro, ud af skrift og erfaring, for troen og for livet, levende og inderligt holdt (A. D. Grauer og J. J. A. Momsen, begge i Burkal, henholdsvis 1869 og 1881).

Godt var noget kritisk overfor pietisme. Emil Wacker i hans fødesogn Rinkeby, den senere forstander for Diakonissestiftelsen i Flensborg, var i hans øjne vel en højt begavet prædikant og en ivrig sjælesørger, men Godt fandt ham undertiden for »stürmisch«, så han stødte nogle bort. Alligevel anerkendte Godt uforbeholdent dygtigt arbejde af pietistiske præster. Han skriver om Nic. C. Nielsen⁷⁷ i Højrup, at man i hans prædiken »fühlte das Werben um die Seelen« (1876), eller senere, at hans prædiken var ret en prædiken for en landmenighed, meget fængslende, gripende og opbyggelig (1879).

Prædikenernes mangler forties ikke. Hos en iøvrigt dygtig præst af Schleiermachers skole finder Godt for megen tiltro til menighedens moralske højnelse og for lidt betoning af boden, troen og omvendelsen (Gerber i Klægsbøl). En prædiken forekommer ham som en populær afhandling, andre finder han for abstrakte, formalistiske, dogmatiske eller ortodokse, og om en prædiken hedder det, at den var rigere på ord end på tanker. Det begrædelige eller sødladne og — fremfor alt — »Kanzelton« (prædiketone) byder ham imod.

Men man mærker, at han føler for sine præster. Ligger deres evner på det jævne, kan han dog ofte finde noget positivt at fremhæve, som god vilje, trofasthed i gerningen, hjertelighed, mildhed eller godt forhold til befolkningen. Han er medfølelse, hvor han møder rørende økonomisk nød, og overbærende, hvor han møder åndelig fattigdom.

Der kan være tilfælde, hvor han ikke kan vise skånsomhed. En prædiken får det sørgelige skudsmål: den indeholdt intet i strid med troen, og den prædikede dog ikke troen; hele teksten blev draget med ind, og dog blev teksten ikke behandlet. Prædikenen var helt igennem overfladisk og udvendig. Præsten har den gode vilje til at prædike evangeliet, og han mener, han prædiker det. Men han mangler desværre enhver forståelse af evangeliet. Om en anden prædiken hedder det kort og fyndigt: »hin und her, kreutz und quer. ohne Form und ohne Inhalt«. En præst kaldes rent ud en stympet uden gejstlig og kirkelig interesse og uden ret alvor.

Endelig er der tragiske præsteskæbner, hvor Godt må optræde som den undertiden strenge, men altid medfølelse sjælesørger.

Som kirkemand er Godt mest af alt præget af det, han kalder sin slesvigske »Conservatismus«. ²⁸ Den belyses ved en prædiken, han har givet titlen: »Unsere Christenlosung — unsere Synodallosung!« ²⁹

Man var i 1880 nået til ende med opbygningen af en kirkeforfatning for hertugdømmerne. Der var skabt råd, bestående af lægfolk og gejstlige, først i menighederne: kirkekollegier og kirkeforstanderskab (de såkaldte menighedsældste), så provstisynoder, og nu blev endelig kronen på værket, fællessynoden for den slesvig-holstenske Landeskirche, åbnet 1880 i Rendsborg. Godt prædikede ved den lejlighed. Det var ham selvfølgelig magtpåliggende at fastlægge retningslinjerne for denne nye institution. Man kan derfor betragte hans prædiken som en slags programerklæring. Han taler om de mangler i kirken, som man i kærlighed skal søge at bøde på. Men så tilføjer han, at man i kærlighed også skal huske på det gode og sande i vore bestående kirkelige anordninger og indretninger, sæder og skikke, og lægge sig på sinde alt det fra vore forfædre nedarvede gamle, ærværdige og prøvede, der ikke blot skal tåles og skånes, men også værnes og plejes, for at den gamle velsignelse kan blive ny, og ny velsignelse kan blomstre for os og for vore børn efter os.

August Twestens og Claus Harms' gamle fyndord: »Wer die Religiosität der Väter will, muss auch die Religion der Väter wollen«, kan stå som motto for Godts kirkelige arbejde.

Hans glæde er derfor stor, når han møder gammel kirkelighed og fromhed i menighederne, som f. eks. i Humtrup, hvor menigheden hænger bevidst ved fædrenes tro, eller i Bedsted med dens kirkelighed, velgørenhed og fredskærlighed. Der er dér ganske vist udpræget forskel i politisk indstilling, men det har ingen indflydelse på den kirkelige stillingtagen, f. eks. ved de kirkelige valg; overfor alt nyt er man blevet ved det gode gamle og er vokset i dette.

Gammel kirkelighed må bygge på bibelen, det står fast for Godt. Han omtaler derfor med særlig glæde, at man i Skærbæk i 1873 indførte den skik at uddele gratis bibler til de nykonfir-

merede, og særlig glad var han over, at man bad ham indlede denne nye skik ved at foretage den første uddeling. Han fandt både børnenes og forældrenes optræden ved denne lejlighed virkelig rørende og holdt en lille tale over bibelordet: Jeg har ingen større glæde end denne, at jeg hører, at mine børn vandre i sandheden (3. Joh., 4). Senere, i 1875, kunne han glæde sig over, at en lignende uddeling af bibler fandt sted i Svenstrup.

Med sin bibeltroskab lagde han megen vægt på, at præsternes prædiken var »textgemäss«, tro mod dagens bibelske tekst, og særlig tilfreds var han, når han mærkede, at der lå et grundigt studium af teksten, et retskaffent tankearbejde, til grund for prædikenen. Den dansksindede Aug. H. Johannsen i Fole, en af de få præster, der skrev sin indberetning til biskoppen på dansk, var Godt således særlig tilfreds med, fordi hans prædiken hvilede på et dygtigt tekststudium og indgående forståelse af teksten. »En af de mere dannede af de danskuddannede teologer«, kalder biskoppen ham.

Gammel kirkelighed kræver ikke blot bibeltroskab, men også bekendelsestro. Godt var her på linje med »Kieler Blätter« og med Claus Harms. Han måtte sammen med sin kollega i Holsten, W. H. Koopmann, tage en tørn for at værne om den slesvigske og den holstenske kirkes lutherske bekendelsestro.

I Preussen var den lutherske og den calvinske kirkeafdeling i 1817 blevet forenet i den såkaldte unionskirke. Bekendelsestro præster fandt, at man dermed svigtede sin kirkes lutherske bekendelse. Claus Harms angreb unionstanken i sine theser: Fuldbyrdd ikke denne handling hen over Luthers ben. Han vil blive levende derved, og så — ve Jer!

Da hertugdømmerne nu i 1867 blev indlemmet i Preussen, var der stor nervøsitet for, at hertugdømmernes kirke skulle blive indlemmet i unionskirken. Man skulle så bl. a. have nadverfællesskab med calvinister, der har en ganske anden opfattelse af nadveren, end lutheranerne har. De lutherske præster spurgte sig selv, om de som gode lutheranere kunne tage en calvinist til alters — hver tænker jo sit derved. Og de spurgte, om en luthersk opdraget slesviger, der ligger som soldat i Berlin, kunne gå til alters hos en calvinsk præst — hver tænker jo sit derved. Og i

menighederne talte man om, at man ikke blot skulle påtvinges et nyt styre, men også en ny religion.

Der var egentlig ikke grund til panikstemning. Bismarck havde den 30. juni 1866 sagt til Lauenborgs superintendent, at Preussen ved, hvad det har at takke agtelsen for den kirkelige bekendelse for, og at for én under andre omstændigheder opstået forenings skyld ville man ikke forstyrre freden.³⁰

Endvidere havde de to biskopper for Slesvig og Holsten henvendt sig til den preussiske konge, Vilhelm 1., med en bøn om beroligende ord m. h. t. unionen. De havde gennem kultusminister v. Mühler fået det svar, at kirken i hertugdømmerne skulle beholde sin bekendelse uanfægtet, som den var overleveret fra fædrene. Og siden havde de den 18. marts 1867 haft en samtale med kongen, der i varme ord erklærede, at intet lå ham så meget på sinde som det, at den religiøse tro i folket — også ved tilstedeværelsen af konfessionelle forskelligheder — blev plejet med oprigtighed og samvittighedsfuldhed.³¹

Endelig blev det den 3. oktober 1867 officielt meddelt,³² at kongen, for Slesvig og Holsten såvel som for de øvrige nye landsdele, fra begyndelsen havde udtalt den grundsætning, at en tilslutning til den i Preussen bestående union ikke kunne finde sted uden ved fri selvstændig beslutning af de dertil berettigede organer. Der var nu oprettet et evangelisk-luthersk konsistorium for Slesvig-Holsten, og det måtte være dettes opgave at få oprettet presbyterier og synoder, som så skulle bane vejen for den videre udvikling.

Men blot det spørgsmål, hvorledes landskirken skulle styres, indtil en endelig ordning blev truffet, gav anledning til livlig debat. Man kunne ønske sig som midlertidig ordning, at kirken blev lagt ind under kultusministeriet i Berlin som øverste myndighed. Det var et rent statsligt organ. Der ville altså dermed ikke være foregrebet nogen konfessionel stillingtagen. Man kunne også tænke sig kirkerådet i Berlin som øverste styrelse. Men da kirkerådet var unionskirkens overstyrelse, kunne der deri ligge en antydning af unionsvenlig kurs. Mod denne løsning advarede derfor Godt på en kirkekonference i Neustadt den 25. juli 1867.³³

Hvor jeg går, og hvor jeg står, ligger mit Slesvig mig på hjerte, erklærer han. Han havde lige været på en uofficiel visitatsrejse i det provsti, der indtil Wienerfreden endnu stod under biskoppen

i Ribe (det må være Tørninglen provsti). Mangen glæde var blevet ham til del, men hans hjerte blev også opfyldt »von grossem Weh und schwerer Besorgniss«. Der var sket mange personaleforandringer. Man havde søgt at afspærre de nye gejstlige fra samkvem med menighederne. En dobbelt klage havde man rejst imod dem: de ville prædike på tysk og prædike en ny kættersk lære. Han havde ikke hørt nogen klage over de nye gejstliges danske sprog, og ofte havde han hørt den ytring: det er netop den gamle rette lære, der bliver prædiket for os. Og Godt fortsatte: slesvigeren, og særlig nordslesvigeren, har en frygt for det nye og kærlighed til det gamle ... slesvigeren er ængstelig og ømfindelig, særlig hvor det drejer sig om troen. Man frygter, at den gamle tro skal blive afskaffet og en ny tro indført. Man frygter unionen. Jeg er overbevist om, at en brandfakkel ville blive kastet ind i samvittighederne, om man blot så meget som vakte skygge af mistanke om, at man ville deres tro til livs ... Der er allerede taget så meget fra slesvigerne, det ene efter det andet er revet fra dem. Jeg beder om, at der til alle de øvrige kampe ikke også bliver føjet kampen om troen.

Godt var således en tro discipel af Harms i sin stilling til unionskirken. Og som Harms stod han trofast på de lutherske bekendelsesskrifters grund. Det var ham derfor en særlig glæde ved visitatsen i Øster Lindet den 25. juni 1880, at præsten, F. E. Vogel, som han skriver, lod denne »jubeldag« komme til sin ret — det var nemlig henholdsvis 350 og 300 års-dagen for de førnævnte to bekendelsesskrifter, den augsburgske bekendelse og konkordiebogen.

Ja, hans glæde over at møde gammel kærnefuld lutherdom fik ham til at bære over med den gamle pastor Anders Ørbech i Arrild. Ørbech var ellers det sorte får blandt egnens præster, fordi han foretog mange kirkelige handlinger, som nabopræsterne i deres lovlighed ikke turde foretage. (Det var Ørbech, der viede Skrumsager til Kloppenborgs datter efter den berømte bortførelse).^{33a} Men Godt har dog nogle rosende ord, fordi denne gamle, underlige mand på sin ejendommelige, barokke måde dog prædiker Kristus og har gjort det lige siden sin ungdom. Folk lytter til ham, har vænnet sig til ham, kirkegangen er god, og skønt salmebogen er den rationalistiske evangelisk-kristelige salmebog,

kan børnene mange gode gamle kærnesalmer, ligesom de er fortrolige med skriften og kan deres katekismus. Nå ja, så er der ingen dansk agitation i den ellers overvejende dansksindede menighed, fordi Ørbech er en modstander deraf, og han er, som Godt skriver, en mand, der holder på autoritet og subordination »nachuntenhin« — overfor sine underordnede. Det var altså ikke nogen ubetinget ros til præsten for menighedens rolige nationale holdning.

Som bekendelsestro havde Godt selvfølgelig ikke noget tilovers for rationalistiske prædikener. De får altid en hård medfart i hans optegnelser.

I 1875 konstaterer Godt med tilfredshed, at i Nørre Herred på Als, hvor rationalismen længe har behersket prædikestolene, vâgner og styrkes det kirkelige og kristelige liv mere og mere. Men han er ikke tilfreds med tilstanden i Egen sogn, hvor den kendte Jørgen Hansen,³⁴ der havde været biskop over Als og Ærø 1849-64, er præst. Godt finder, at han hælder til den vulgære rationalisme og mindre er en teologisk end en advokatnatur og ikke er nogen ret sjælesørger. Hans prædiken, hedder det i indberetningen, lod teksten ude af betragtning, indeholdt ikke en eneste specifik kristelig tanke, og den udviklede egentlig kun det råd at tage verden, som den er: »leben und leben lassen«. Da sognet før Jørgen Hansens 30-årige embedstid i 40 år havde haft en rationalistisk filosof som præst (Hans Ahlmann), må Godt beklage, at der siden 1801 kun er budt menigheden lidet.

Med bekymring betragtede Godt den ny-rationalisme, der var fremme i tiden,³⁵ som »lysvennerne« og »Protestantenverein« i Tyskland. En bevægelse af lignende karakter var fremme i Ditmarsken.³⁶ I Morsum på Sild havde Godt i 1881 et skarpt sammenstød i nærværelse af de kirkeældste med præsten A. F. A. Jensen, som næppe var nogen betydelig præst, men var fanget ind af lignende bevægelser. Præsten følte sig fornærmet, fordi Godt åbenbart i sin katekisation og i sin tale til menigheden havde søgt at korrigere noget af det, som præsten havde sagt i strid med bekendelsen. Præsten krævede fred i kirken, d. v. s. at man skulle lade ham og ligesindede være i fred og have fuld lærefrihed. Så oplyste han iøvrigt Godt om, at han kun læste blade, der var skrevet i disse nye bevægelseres ånd, som »Protestantische Kirchenzeitung«

og »Der evangelische Gemeindebote« — det sidstnævnte blad kom en tid som gratis tillæg til »Tondernsche Zeitung«.

Godt var ikke alene bibeltro og bekendelsestro. Han var også kirketro i den forstand, at i hans øjne havde det religiøse liv sin plads indenfor kirkens afstukne rammer. Denne sag har to sider.

Det betyder for det første, at lægfolket bør holde sig til sin kirke og til sin præst. Claus Harms så en fare i Wicherns virksomhed for Indre Mission i Tyskland,³⁷ og Godt så som Claus Harms med skepsis på det, vi i Danmark kalder gudelige forsamlinger, konventikler, som han kalder det. Hvad han frygtede, var selvfølgelig, at de skulle blive arnesteder for noget sekterisk. Alt i alt har det sikkert været idealet for ham, hvad han skriver om Medelby sogn, at der ikke havde været konventikler eller sekteriske bestræbelser i de 31 år, Christiansen^{37a} havde været præst der. Det var en anerkendelse, at det kunne siges om præsten, at han havde formået at tilfredsstille befolkningens religiøse behov.

På den anden side var Godt ikke mere kategorisk, end at han kunne anerkende værdien af religiøse sammenkomster i husene, hvis de fremmede tros livet på en sund måde. I St. Laurentius menighed på Før blev der holdt konventikler. Men Godt tog klart afstand fra den kritik, som øens præster rettede mod forsamlingerne: Guds ord bor rigeligt i husene, og mange samler sig i små kredse om ordet. Måske er der noget pietisme og »Frömmelei« med deri. Men i det store og hele hersker der sund fromhed og sand gudsfrygt, der også giver sig tilkende i befolkningensandel.

Men for det andet betyder Godts kirketro, at præsterne skulle holde sig til deres egne kirker og menigheder. Derfor så han med bekymring på den missionsbevægelse, som var begyndt i Nordslesvig efter 1864, og som førte til oprettelsen af »Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig« ved et møde i Vojens i august 1868. Det begyndte med, at nogle præster, Neergaard³⁸ i Aller, Michaelsen³⁹ i Bjolderup, Grove-Rasmussen⁴⁰ i Fole og Lawaetz⁴¹ i Skrydstrup, rejste rundt i sognene og holdt møder i kirkerne eller i fri luft. Godt skriver,⁴² at de betragtede sig som »pastores in partibus« — det er et gammelt udtryk, der bruges om gejstlige, der virker blandt hedninger og ikke har noget fast afgrænset virkefelt. Det foregik ganske vist loyalt efter forskrifterne, idet de forud indhentede tilladelse til deres missionsguds-

tjenester både hos biskoppen og hos de præster, i hvis kirker de prædikede. Men Godt, der selv overværede nogle af disse gudstjenester, syntes, at det mindre var missions- end vækkelsesgudstjenester, at de let kunne fremkalde en slags »Nervenreiz«, og at de kunne medføre, at den sædvanlige gudstjeneste i nogles øjne kunne miste i værdi. Det religiøse liv burde efter hans mening først og fremmest plejes indenfor sognemenighedens rammer.

Flere præster så skævt til disse gudstjenester, og de bebrejdede biskoppen, at han tillod dem. Men Godt ville ikke direkte lægge dem hindringer i vejen. Han var bange for, at hvis man gik alt for højkirkeligt til værks, ville det føre til åbenlyst antikirkelige og separatistiske bevægelser i stor målestok — altså til yderligere opløsning af kirkens rammer. Han håbede, at når han viste disse nidkære missionspræster velvilje og tillid, så ville de også agte på hans formaninger og lære at vurdere deres embede højere og erkende det usunde i deres bestræbelser.

Han så da også til sin tilfredshed, at bevægelsen døde hen. Neergaard blev før sin død i 1867, som Godt skriver, mere nøgtern, og af det øvrige triumvirat slog Michaelsen ind på mere kirkelige baner, Grove-Rasmussen fik sin afsked i 1870, da han ikke ville bede for tysk sejr, og Lawaetz blev forflyttet til Sottrup.

Men Godt var — som med hensyn til konventiklerne — ikke principrytter. Han stillede sig ikke absolut afvisende overfor præsters udensogns virksomhed. Michaelsen og Lawaetz virkede stadig en del udenfor deres sogne, men — skriver Godt — på en sådan måde, at det kun kan være betænkeligt for død kirkelighed og for en fuldstændig overspændt betragtning af embedsbegrebet. Han kunne glæde sig over, at Emil Claussen i Dybbøl sammen med nabopræster holdt friluftsmøder om sommeren, som han kunne glæde sig over, at hans gode ven, Nic. C. Nielsen i Højrup, virkede langt ud over sin menighed.

Var Godt betænkelig ved de pietistiske Indre-Missions-præsters udensogns virksomhed, så forsonede han sig dog dermed. Langt alvorligere så han på den grundtvigske bevægelse.

De pietistisk indstillede præster søgte henover nationale skel at arbejde for Guds riges sag. I de grundtvigske kredse derimod var det kristelige og det folkeligt-nationale så nært forbundet, at den grundtvigske bevægelse ifølge sit væsen måtte få nationalt

fortegn. Her kunne der ikke være tale om et kristeligt arbejde henover nationale skel.

Allerede i den danske sprogpolitik mellem 1850 og 1864, der virkede så udfordrende på de fordrevne slesvig-holstenske præster, deriblandt Godt, havde der været et indslag af national grundtvigsk tankegang. Nogle af de danske præster, der kom til Mellemslesvig i den tid, arbejdede ud fra den tankegang, at kun modersmålet kunne vække det slesvigske folk af dvale. Og nu efter 1864 lød det udfordrende fra dansk side: De tyske har en anden kristendom end de danske, og tysksindede præster kan umuligt udbrede dansk kristendom og fremme dansk fromhed. Ordene faldt ved et grundtvigsk møde i Mjolden Færgegård i foråret 1869. Det var den tidligere, nu afskedigede, præst i Rødding, Hans Sveistrup, der sagde således i sit »berygtede foredrag om dansk og tysk kristendom«, som Godt kalder det.⁴³ Det nationale var gjort til en faktor, der kunne true med at spalte den slesvigske kirke og sprænge de gamle sognerammer.

Også på anden måde rummede Grundtvigianismen en fare i denne retning. Grundtvig stillede krav om ret for lægfolket til at løse sognebånd, til at søge en anden kirke og en anden præst, hvis de ikke fik deres religiøse behov tilfredsstillet i deres egen menighed. Deri måtte Godt se vejen åbnet for de gamle sognemenigheders opløsning. Sognebåndet, »Parochialnexus«, var for ham et helligt begreb. Ikke underligt, at han i sine indberetninger placerede sin omtale af de grundtvigske forsamlinger under rubriken: sekter. Han kalder et sted disse forsamlinger for »ecclesiola in ecclesia«, småkirker indenfor kirken.

Endnu en side af Grundtvigianismen måtte byde biskoppen imod. For ham var — som nævnt — de gamle lutherske bekendelsesskrifter kirkens grundvold. Grundtvig derimod så gerne indført præstefrihed, præsterne skulle ikke være forpligtet til at lære i overensstemmelse med den augsburgske trosbekendelse eller andre læreskrifter. Det var i Godts øjne det samme krav, som de gamle rationalister havde stillet, og som hans teologiske lærere havde vendt sig imod. Og det var det samme krav, som han nu mødte hos ny-rationalisterne f. eks. i Ejderstedt eller hos præsten i Morsum, og som vakte hans bekymring. Om han ligefrem betragtede de grundtvigske som rationalister, får stå hen. Hans

lærefader, Claus Harms, synes at have gjort det. Han mente, der for en stor del blev prædikeet rationalistisk i Mellemslesvig under sprogreskripterne.⁴⁴

Selv om den rent nationale faktor lades ude af betragtning, måtte Godt ifølge sin teologiske indstilling vende sig mod Grundtvigianismen, fordi den kunne true med at opløse den slesvigske kirke, hvis enhed var ham en hjertesag.

Den grundtvigske bevægelse var særlig stærk i de gamle enklavesogne mod vest og i Tørninglen, altså i de områder, der indtil 1864 havde hørt under Ribe stift. I Tørninglen måtte han i 1870 afbryde sin påbegyndte visitats på grund af den »Aufregung«, som den fransk-tyske krig forårsagede. Han kunne først fortsætte visitatsen i 1871. Men medens han ellers visiterede et provsti samlet hvert tredje år, blev han nu ved med at fordele visitatsen i Tørninglen provsti over to år. Han ville nemlig gerne to gange i løbet af hvert tre-år besøge dette provsti, der — som han skriver — vedvarende frembød alle slags særlige vanskeligheder.⁴⁵ Det var der, de omtalte ecclesiola særlig trivedes.

En sådan dansksindet grundtvigsk særkirkedannelse frygtede biskoppen — ikke uden grund — i Gram, hvor A. C. L. Grove-Rasmussen, der i 1870 af nationale grunde var blevet afskediget fra sit embede i Fole, havde slået sig ned og holdt møder i et lokale i sit hus, der var blevet indrettet dertil. Det var netop Grove-Rasmussens tanke at danne en frimenighed i Nordslesvig⁴⁶ — altså hvad Godt ud fra sit teologiske syn afskyede. Grove-Rasmussen skulle som viet præst betjene denne frimenighed med sakramenterne, medens lægprædikanter skulle varetage forkyndelsen.

Godt omtaler i 1871 disse forsamlinger i »salen«, der var udstyret med en »Rednerstuhl«. Og han skriver videre, at jo mere Grove-Rasmussen i den sidste tid har vendt sig i retning af Grundtvigianismen, jo mere nødvendigt må det være at skaffe en dygtig medhjælper for den 72-årige sognepræst, R. A. Rafn. (Grove-Rasmussen havde været kapellan hos Rafn 1864-68). De kirkeældste har ønsket at beholde Rafn. Godt har ikke turdet spørge dem, om de ønskede dette med henblik på den virksomhed, som man ventede sig af Grove-Rasmussen. Men han anser dette for så meget mere muligt, som de ellers ikke har lagt skjul på deres afgjort danske sindelag.

Af økonomiske grunde måtte imidlertid Grove-Rasmussen give op i Gram. Han blev 1874 præst i Harte og håbede så derfra at kunne udstrække sin virksomhed til Nordslesvig. Men samme år blev det forbudt udenlandske, d. v. s. danske præster at virke i Sønderjylland. Vejen var spærret for ham til den påtænkte frimenighedsdannelse. Og samme år oplyser Godt, at Rafn har fået en medhjælper, samt at Grundtvigianismen og lignende bestræbelser ikke har fundet indgang i Gram.

Det kunne biskoppen jo forsåvidt være godt tilfreds med. Værre gik det imidlertid i Rødding.

Den før omtalte Hans Sveistrup,⁴⁷ der i sine unge år var blevet betaget af en af Grundtvigianismens profeter, præsten Vilh. Birkedal, havde været præst i Rødding, men blev afskediget i 1867 på grund af edsnægtelse. Han fortsatte dog med at holde gudstjenester på højskolen i Rødding, hvor han — som Godt skriver — anrettede »allerlei Verwirrung«. 1870 fik han embede i Vejen, og derfra berejste han Nordslesvig og holdt møder og forsamlinger. Han holdt også regelmæssige gudstjenester i Rødding.

Imidlertid blev det, som sagt, i 1874 forbudt danske præster, altså også Sveistrup, at virke i Slesvig. Det førte til, at Cornelius Appel, der i 1864 var blevet afsat som lærer i Tønder og nu drev højskolen i Rødding, fortsatte de påbegyndte gudstjenester. Og hvad der særlig chokerede: i 1874 lod han sig — i strid med dansk lovgivning — ordinere i Askov af Vilh. Birkedal, bl. a. bistået af Sveistrup.⁴⁸ Dermed var den første danske frimenighed i Nordslesvig skabt.⁴⁹ Godt beretter, at den »ordnungsvidrig« i Danmark ordinerede seminarist Appel holder hver søndag, skiftevis i Rødding og i Skrave, om eftermiddagen kl. 4 »unter polizeilicher Aufsicht« gudstjenestelige forsamlinger og forretter for sine tilhængere, der er udtrådt af den lutherske kirke, 25 i Rødding og 15 i Skrave, præstelige funktioner. Godt vil vide, at i Københoved har den religiøse spaltning stiftet megen ufred, og splittelsen og fjendskabet beklages smerteligt af mange.

Det var værre end i Gram. Grove-Rasmussen var dog præsteviet på lovformelig vis, og han var vel næppe så stejl en natur som Appel. Men nu var altså den første frimenighed en realitet med deraf følgende bitter partimodsætning. En sognemenighed var slået i stykker. Og menighedens sjælehyrde øvede præstelige funktioner, skønt han var lægmand og var ordineret på lovstridig vis.

En trøst fandt Godt dog deri, at det skete havde virket frastødende på mange af dem, der hørte til landskirken. »Nu bliver det alt for galt«, hed det sig (Godt citerer udtalelsen på dansk). Mange blev, mente biskoppen, ved de »grundtvigianische Triebe« bestyrket i deres værdsættelse af kirken.

Den næste frimenighed blev dannet i Bovlund i Agerskov sogn, hvor Appels tidligere elev på seminariet i Tønder, L. B. Poulsen, slog sig ned og holdt grundtvigske forsamlinger — sognet var grundtvigsk påvirket af den tidligere præst, biskop Boesens broder, G. F. Boesen, med hvem Poulsen tidligere som lærer i Rangstrup havde haft samarbejde. Boesen holdt stadig i 1870 forbindelsen vedlige med de grundtvigske i sognet, der gav præsten »Viel zu schaffen«. Forsamlingerne blev »polizeilich genau überwacht«. I 1879 lod Poulsen sig præstevie af Appel. Den anden frimenighed var dannet. Atter et spaltet sogn og atter en lægmand som præst — endda præsteviet af en lægmand.

I det stærkt grundtvigsk påvirkede sogn Mjolden var Sveistrups møder ophørt efter forbuddet 1874 mod danske præster. Desuden havde man fået den meget betydelige pastor Hans Schlaikier Prahll til sognet. Godt mente derfor, at der var udsigt til, at det dér skulle mislykkes at få dannet frimenighed, således som det tilstræbtes af »fremmede agitatorer«, og at sektvæsenet så ved Guds hjælp ville forsvinde. Hans håb blev i nogen grad skuffet. 1881 beretter han, at Poulsen hver 14. dag i en »Bude« i Forballum holder gudstjeneste for »separatisterne«. Det blev spiren til den senere frimenighed i Skærbæk, der dog først blev dannet i 1899, altså længe efter Godts død.

Øvrigt noterer Godt sig selvfølgelig overalt de steder, hvor der holdes grundtvigske forsamlinger. I sine seneste visitatser fik han det indtryk, at der var en vis stilstand i den grundtvigske bevægelse. Det er sandsynligt, at hans indtryk er rigtigt. Ophævelsen af § 5 kan have virket lammende. Fra Vilstrup sogn beretter Godt i 1880, at efter ophævelsen af § 5 er der nogle af dem, der hidtil af politiske grunde har holdt sig borte fra kirken, der atter tager del i gudstjenesten.

Sin uvilje mod Grundtvigianismen skjuler han ikke. To privatlærere i Hvidding får det skudsmål, at de er begge grundtvigske og foragter vel principielt positiv viden.⁵⁰ Roskilde konvents salmebog betragter han som »grundtvigianisch« og sætter sig flere ste-

der mod dens indførelse.⁵¹ En lærer fik forkastet et forslag til en skolesalmebog, fordi den ensidigt repræsenterede »den glade Christendom« (udtrykket er anført på dansk).⁵²

I de visitatsberetninger, der ligger til grund for nærværende fremstilling, møder man først og fremmest Godt som en kirkens mand, der bedømmer sine præster efter, hvad de kirkeligt formår at udrette, og særlig efter, om de formår at samle deres menighed om forkyndelsen, så ingen skiller sig ud og søger deres religiøse behov tilfredsstillet i konventikler, sekter eller udensogns forsamlinger.

I denne henseende havde Claus Harms givet præsterne et godt råd i sin »Pastoralteologi«⁵³: Hvis der danner sig konventikler i menigheden, skal de holde en offentlig gudstjeneste mere og gøre deres prædikener bedre. Så kunne de måske tilfredsstille dem, der søger opbyggelse udenfor kirken, så de ikke behøvede at gøre dette mere. »Immer zuerst in uns selbst gehen« lyder hans formaning.

Dette »immer zuerst in uns selbst gehen« var for Godt, hvad præsterne skulle holde sig til, når nogle — som netop de grundtvigske — skilte sig ud fra præst og menighed. Det var først og fremmest præsten, der måtte bære ansvaret for sin menighed.

Christiansen i Medelby, der i 31 år havde gjort konventikler og sekter overflødige i sin menighed, var ham et eksempel på, at en dygtig præst formår at holde sammen på en menighed. Før at prøve at holde sammen på det stærkt grundtvigske Mjolden sogn fik han den fremragende dygtige præst Hans Schlaikier Prahll anbragt dér. Prahll gjorde da også et meget energisk arbejde på at fremme kirkelivet, bl. a. ved at knytte til sognets grundtvigske traditioner.⁵⁴

Kunne en præst derimod ikke holde sammen på sin menighed, og gav han grundtvigsk eller national opposition skylden, kunne det meget vel ske, at Godt tog den danske menigheds parti overfor den tyske præst.

Hermann Roll i Hjerting fnyste over indflydelsen fra den nærliggende Rødding Højskole, idet dens politiske proselytmageri virkede opløsende på hans menighed. Men Godt indberetter herimod, at selv om Roll er en agtværdig og ikke udygtig mand, skulle han ikke have været præst og særlig ikke i en landmenighed. Derimod viser biskoppen menigheden udelt sympati. Den mangler ikke kir-

kelig sans, og den viste ved visitatsgudstjenesten »eine fast wunderbare Stille und Aufmerksamkeit«. Det var hverken Appel eller Rødding, der fik skylden.

N. C. Schmidt i St. Laurentius på Før havde ikke noget godt forhold til menigheden. Nabopræsterne mente, det skyldtes menighedens fanatiske dansksindethed. Det var gammelt enklavesogn, der til 1864 havde hørt under Ribe bispestol. Men biskoppen retter kritikken mod præsten, der end ikke undser sig for at bruge lånte prædikener. Han kalder derimod menigheden en af de mest kirkeligt sindede i Slesvig. Selv Schmidt har ikke kunnet prædike »die Westerländer« ud af kirken.

Provst Göttig i Åbenrå beklager sig over det danske partivæsen og erklærer, at menigheden er ødelagt af de sidste 20 års politiske virvar: der er megen usandhed, løgn, hykleri, bedrageriskhed, uforskammethed, trods, had og vrede. Men Godt oplyser, at Göttigs virksomhed kun er ringe, hans prædikener bringer kun liden opbyggelse, og iøvrigt bebrejder man ham — også fra de tysksindedes side — hans »Nörgelei« og egenmægtighed.

Omtalen af præsternes nationale indstilling indtager i almindelighed ikke nogen fremtrædende plads. Man får ikke indtryk af, at det er noget, Godt lægger megen vægt på, hvis de kirkeligt kan udfylde deres plads.

Er de tysksindede, bør de søge at omgås befolkningen og forsonse og vinde deres hjerter.⁵⁵ Optræder de udfordrende, får de kritik. Godt var ikke tilfreds med, at pastor Riis i Rejsby uden at have fået befaling dertil bad for tysk sejr i 1870, skønt menigheden havde opfordret ham til at lade være med det. Pastor Stapel i Brøns holdt i 1873 en prædiken over bibelordet: »Lader os ikke forlade vor egen forsamling, som nogle har for skik« (Hebr. 10, 22-25). Han hentydede dermed til nogle af menigheden, der forlod sognemenighedens forsamling og i den nu nedlagte højskole i Brøns gik til gudstjenester, hvor bl. a. Sveistrup prædikede. Skønt Godt såvist hverken yndede Sveistrup eller grundtvigske forsamlinger, gav han dog Stapel en irettesættelse for denne prædiken, som han karakteriserer som helt igennem spydig og sårende.

Er præsterne dansksindede, som f. eks. Chr. Schwensen i Hørup, der »skønt født i Slesvig er ivrig dansksindet«, tager han det til efterretning, blot de ikke træder frem dermed, forholder sig politisk passive og ikke gør sig skyldige i noget. Præsten i Dybbøl,

hvortil grev Reventlow på Sandbjerg havde patronatsret, var den dansksindede, kirkeligt meget virksomme Emil Claussen, søn af vajsenshus- og seminarielærer i Tønder, Hans Claussen. Om pastor Claussen skriver Godt: at hans politiske holdning i nogles øjne er mistænkelig, ved jeg, men jeg ved ikke, at der foreligger nogen grund dertil. Om tidligere biskop Jørgen Hansen i Egen hedder det: Han bliver almindelig anset for en hovedstøtte for danskheden på Als, og var engang en af de af kongen af Danmark til regering for Slesvig udnævnte triumvirer.⁵⁶ Det er imidlertid aldrig siden 1864 blevet påvist om ham, at han har agiteret politisk, og det er en kendsgerning, at han har været utilfreds med mange af de forholdsregler, som blev truffet af ministeriet for hertugdømmet Slesvig. Med stor sympati omtaler Godt den dansksindede pastor Johannsen i Fole. Om den 72-årige dansksindede pastor Rafn i Rødning skriver han, at hans varme og inderlige prædiken minder ham om biskop Mynsters betragtninger.

Dygtige præster, som bevidst sætter det kristelige over det politiske, giver Godt udelt anerkendelse for deres kirkelige arbejde, som f. eks. Christiansen i Medelby, Lawaetz i Skrydstrup, siden i Sottrup, og Nic. C. Nielsen i Højrup.

I sogne, der trues med splittelse til skade for kirkelivet, møder man bevidst forsøg på at modvirke de opløsende tendenser ved ansættelse af dygtige præster, som Prahll i Mjolden eller Kaftan og Tonnesen i Åbenrå. I Hammelev havde man som præst ønsket den tidligere missionær Grønning.⁵⁷ der som konstitueret andenpræst i Åbenrå 1868-73 havde haft de danske gudstjenester med god tilslutning, ikke blot af de dansksindede. Men Godt fik ansat den pietistiske Obbarius, som han kalder: ret en præst for politisk indstillede vakte. Menigheden takkede biskoppen for denne udnævnelse, hvad man også andre steder møder eksempler på.

Hovedindtrykket af det her benyttede materiale er det, at biskop Godt har fulgt kirkelige og teologiske retningslinjer, som har deres udspring hos hans teologiske lærere, ikke mindst Claus Harms.

Hans mål var sund fromhed og sand gudsfrygt,⁵⁸ på bibelsk grund, i troskab mod gammel luthersk bekendelse og med respekt

for den slesvigske kirkes gamle sognekirkelige rammer og de fra forfædrene nedarvede sæder og skikke.

Hans krav til præsterne var, at de skulle undgå politisk og hierarkisk væsen og arbejde med selvfornægtende kærlighed og hengivelse.⁵⁹ De skulle ved deres forkyndelse og hele virksomhed knytte menighedernes medlemmer således til deres præst og deres kirke, at ingen behøvede at søge uden for de sognekirkelige rammer for at få deres religiøse behov tilfredsstillet. De skulle således værne kirken mod alle opløsende tendenser, hvadenten disse var af national eller sekterisk karakter.

Dette er altsammen rent teologiske og kirkelige synspunkter. Man får ganske umiddelbart det indtryk, at Godt havde sit bestemte teologiske og kirkelige standpunkt, og at han i sin bispegering har søgt at handle ud fra dette standpunkt og altså ikke har svigtet sin kirkelige opgave, således som han forstod den.

Så vidt det teologisk-kirkelige. Til slut et par hypotetiske bemærkninger om det politiske, der ikke er fremtrædende i visitatsberetningerne.

Godt formanede sine præster til at undgå politisk væsen, men derimod søge at forsones og vinde befolkningens hjerter. Der er intet nationalt udfordrende i visitatsberetningerne. Godt kunne meget vel tage dansksindede menigheder i forsvar overfor aggressive tyske præster. Han kunne fuldtud anerkende et dygtigt arbejde af en dansksindet præst. Man har mindre indtryk af uvilje mod det danske element end af bestræbelse for at overvinde dansk mistænksomhed. Han skriver 1880 om Rødding: »alt, hvad der kommer fra syden, støder hos flertallet på mistænksomhed og er ilde anskrevet«. Denne mistænksomhed førte til, at det ofte holdt hårdt at genoplive de hensygnende kirkekatekisationer eller at vække interessen for kirkelige formål som ydre mission, bibelsagen, diakonissesagen eller Gustav-Adolf-foreningen. Man møder flere gange den oplysning om disse foretagender, at de betragtes som »eine deutsche Neuerung«.

Når Godt advarede mod politisk væsen, var det, fordi det kunne vække en mistænksomhed, der var til skade for kirkelivet.

Det gådefulde er, at Godt selv i 1864 optrådte alt andet end upolitisk. Hans optræden som provst i 1864, hans tale ved genoprettelsen af den slesvig-holstenske Gustav-Adolf-forening og

hans berygtede påbud om en takkegudstjeneste i kirkerne for den fred, der »må opfylde os med levende glæde«, var en særdeles udfordrende proklamation af hans slesvig-holstenske standpunkt. Den bekendelsestro kirkelighed, som han havde mødt i sin studietid, havde som omtalt fælles udspring med Slesvig-Holstenismen i kredsen omkring »Kieler-Blätter«. De unge professorer, han havde mødt ved universitetet i årene fra 1834, gled alle ind i den slesvig-holstenske bevægelse. Han havde fra sine første præsteår og gennem sit ægteskab føling med hoffet på Augustenborg. I tiden mellem krigene havde han som præst i Ruhregnen delt den slesvig-holstenske gejstligheds bitterhed over det danske styre i Slesvig. Nu følte han sig stående overfor opfyldelsen af det slesvig-holstenske mål. Der var gjort ende på det danske styre, specielt de så omstridte sprogreskripter, som i den slesvig-holstenske gejstligheds øjne havde været til så stor skade for kirkelivet i Slesvig.

Det var situationen i 1864. Men siden blev situationen en anden. Godt fik ikke det selvstændige Slesvig-Holsten, som han havde set hen til med så store forventninger. Han fik et preussisk styre. Provst Zieses ord ved Godts begravelse, at Godt var betænkelig ved meget af det, der skete på politisk område, men han lærte at bøje sig for nødvendighedens jernhårde gang, kan meget vel hentyde til landets indlemmelse i Preussen. Hans slesvigske sindelag kommer måske også til udtryk i hans store sympati for Niels Schmidt i Svenstrup, der havde nedlagt sit embede ved seminariet i Tønder på grund af uvilje mod det preussiske styre.

Det kan altså meget vel tænkes, at Godt som slesviger ikke har følt sig som det nye tyske styres håndgangne mand, men at han som slesviger har følt det preussiske styre og den preussiske indflydelse som noget fremmed, som han måtte værne slesvigerne imod — måske endda også værne de dansksindede nordslesvigerne imod.

Godt talte ikke mindst nordslesvigerens sag, da han værnede den slesvigske kirke mod at blive indlemmet i den preussiske union. Han var ikke ukritisk overfor den preussiske lov i 1874 om tvungen borgerlig vielse.⁶⁰ Han delte præsternes bekymring for, at denne lov skulle svække respekten for de kirkelige handlinger og således gøre befolkningen fremmed for kirken. Ganske vist kunne han med tilfredshed konstatere, at loven var upopulær

i befolkningen. De fleste lod sig stadig kirkeligt vie — ja, i Skrydstrup kunne et udefra kommende ægtepar, der ikke var kirkeligt viet, ikke få bolig, fordi ingen ville leje til dem. Loven fik altså stort set ikke uheldige følger. Men der ligger dog en stille kritik i påvisningen af farerne ved loven og omtalen af befolkningens uvilje — og også deri, at han må notere, at loven førte til, at en del nordslesvigere brugte den som påskud til at lade sig vie i Danmark.

Intet i visitatsberetningerne tyder på, at Godt ønskede at germanisere Nordslesvig. Selvfølgelig var den danske sprogordning i Mellemslesvig blevet ophævet. Det var sket, før Godt blev biskop. Men det er H. P. Hanssens mening,⁶¹ at Godt værnede det danske sprog i kirke og i skole, hvor det havde været dansk før 1848, altså før sprogreskripterne. Og H. P. Hanssen vil mene, at Godt ville have gjort energisk modstand mod den fortykning, der fandt sted i Nordslesvigs kirker og skoler efter Godts død. Det kan iøvrigt nævnes, at i 1885 sagde Godt til en præst i Valsbøl, der havde hjemmedøbt et barn på dansk, fordi moderen ikke forstod tysk: »Tal De i religiøse spørgsmål det sprog med folk, som de bedst forstår.«⁶² Og i Ubjerg og Sønder Løgum sogne, hvor der blev holdt dansk gudstjeneste den første søndag i hver måned, forsvarede Godt denne ordning som nødvendig, skønt en del af befolkningen var imod den og ville have den afskaffet.⁶³

Det forekommer ikke usandsynligt, at Godt som slesviger — med slesvig-holstensk fortegn ganske vist, men dog som slesviger — har stået med front til to sider, både mod nord og mod syd. I Sønderborg var man ikke tilfreds med fordelingen af danske og tyske gudstjenester. Godt bad så de kirkeældste prøve at enes om et forslag, men formanede dem til kun at søge om det kirkeligt nødvendige, men holde politiske tendenser ude.⁶⁴ Dette kan forstås derhen, at Godt ikke blot ville holde det politiske ude, fordi han ville søge at modvirke mistænksomheden i danske kredse, men også fordi han ville afværge mistænksomhed hos de højere tyske myndigheder — til skade for kirkelivet.

Alt dette sidste er hypoteser. Der skal mere vidtgående undersøgelser til, før problemet om Godts politiske indstilling er tilstrækkeligt belyst. Blandt andet må man vide besked om, hvilke retningslinjer han har fulgt ved embedsbesættelser. Det giver visitatsberetningerne ingen væsentlige oplysninger om.

Tilføjelse:

Til belysning af biskop Godts forhold til den augustenburgske slægt kan oplyses:

Biskop Godts svigermoder, Charlotte Petersen, f. Hinrichsen, gift med fyrstelig hofråd på Augustenburg Joachim Petersen, stod i nært venskab til Christian 8.'s dronning, Caroline Amalie, idet de i deres barndom var opdraget sammen på Augustenburg. Caroline Amalie var datter af Frederik Christian af Augustenburg og søster til Christian August af Augustenburg og Frederik af Nør.

I et brev til sin svigerinde, Christian Augusts hustru, Louise Sophie, gav dronning Caroline Amalie hende meddelelse om Godts forestående afskedigelse fra embedet i Felsted i 1850, og Louise Sophie lod meddelelsen gå videre til Charlotte Petersen.

Fra Caroline Amalie foreligger et brev til biskop Godt fra 1873 i anledning af hans hustrus død.

(Efter oplysning fra kontreadmiral Eb. Godt, der velvilligst har stillet fotokopier af de pågældende breve til min rådighed).

NOTER og HENVISNINGER

1. Pastor Schnittgers ligtale i hjemmet. Kirch. u. Schulblatt 1885, nr. 26.
2. Flensburg Bys Hist, II. 1955, s. 122 og: Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt, Flensb. 1966, s. 270.
3. C. F. G. Heinrici: D. Aug. Twesten, Berlin 1889.
4. A. Springer: F. C. Dahlmann, I. 1870, s. 84 ff. C. H. Pfaff: Lebenserinnerungen, 1854, s. 304. Jvfr. Chr. Degn i Gesch. Schleswig-Holsteins VI., s. 354 ff.
5. Cl. Harms: Ausg. Schr. udg. af Dr. Peter Meinhold, Flensb. 1955. I., s. 261.
6. Friedrich Wintzer: Claus Harms. Flensburg, 1965. — Claus Harms' Leben in Briefen, herausg. v. Heinrich Zillen. Kiel. 1909.
7. Th. H. F. Hansen: Rede am Sarge des heil. Geheimen Oberkirchenrath und Oberhofprediger Dr. theol. Nielsen, Oldenburg, 1883.
8. C. E. Carstens: Geschichte der theologischen Facultät der Universität in Kiel. Zeitschr. f. Landeskunde V. 1874, s. 44 og 67.
9. Carstens s. 94, 115, 91, 85.
10. E. Bruhn: Der theologische Verein zu Kiel 1836-1886, Kiel 1886.
11. Gnomon, 3' Aufl. Kiel u. å., s. 425 f.
12. Des Volks Trauer und Trost. Kiel 1840.
13. Ueber ein Kleines und aber ueber ein Kleines, Kiel 1848.
14. M. Mørk Hansen: Slesvigske Tilstande og Stemninger . 1864. Kbh. 1865, s. 82 ff.
15. Ernst Michelsen: Der Gustav-Adolfs- Verein in Schleswig-Holstein. Kiel. 1893.

16. B. Godt: Predigt am 13. Juli 1864 bei der Hauptversammlung des Schleswig-Holst. Hauptvereins der Gustav-Adolf-Stiftung zu Schleswig. Kiel. 1864.
17. Schriften d. Ver. f. Schl-Holst. Kirchengeschichte. 2. Reihe, VI. 1917. 551. — Meddelelser om Begivenhederne i Slesvig. Jan. 1865, s. 93.
18. Kirchen- u. Schulblatt, 1885, nr. 27.
19. Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und I. A. Dorner, 1888, s. 223.
20. Carsten Petersen: Slesvigske Præster 1938, s. 171.
21. Jens Holdt i Kirkehist. Saml. 7. rk. VI, 1967, s. 453.
22. 31/5 1737, 14/12 1739 jvfr. 5/5 1749. Syst. Sammling der Verordnungen f. Schlesw. u. Holst. III 1830, s. 160, 122, 162.
23. Efter gammel skik, indskærpet ved cirkulære af 1845, skulde børnene over 12 år møde til katekisation ved gudstjenesten om søndagen og ved de særlige gudstjenester om onsdagen i fastetiden. Se: Chron. Samml. der Verordn. 1845, s. 154.
24. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, II., s. 40. — Ammundsen i Da. biogr. Leksikon.
25. Indberetn. fra Tønder provsti 1869. (Gott.)
26. E. Albeck i »Tønder Statsseminarium, 1888-1938«. 1938, s. 82 f.
27. Jens Holdt: Nicolai C. Nielsen. Sdrj. Årb. 1958, s. 1 ff.
28. Kirkehist. Saml. 7. Rk. VI., s. 463.
29. B. Godt: Unsere Christenlosung — unsere Synodallosung. Schleswig 1880.
30. Schr. des Ver. f. Schl. Holst. Kirchengesch. 2. Reihe, VI, s. 518.
31. Kirchen- u. Schulblatt 31/3 1867, nr. 13, s. 105.
32. Kirchen- u. Schulblatt 6/10 1867, nr. 40, s. 333.
33. Kirchen- u. Schulblatt 4/8 1867, nr. 31, s. 257.
- 33a. Haabets Mænd, v. H. Lausten-Thomsen og Nic. Svendsen, s. 39.
34. Se Dansk biogr. Leksikon og litteraturhvisn. dér.
35. Kirchen- und Schulblatt 1885, nr. 27.
36. Dr. Otto Zacharias: Der gegenwärtige Kampf zwischen Buchstabenglauben und Christentum in der schl.-holst. Landeskirche, Garding 1880.
37. Franz Schnabel: Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert, IV, Freiburg 1951, s. 436.
- 37a. Holger Hjelholt: Pastor Chr. Christiansen, Medelby. Sdrj. Årb. 1926, s. 1 ff.
38. Worte der Erinnerung an Harald von Neergaard. Altona, 1867.
39. Jens Holdt: Jørgen Michaelsen, Ribe Stifts Årb. 1951, s. 52 ff. — jvfr. Bjolderup Sogns Historie, 1951-52, s. 318.
40. H. R. Hansen: A. C. L. Grove-Rasmussen. 1905.
41. J. Johansen: Oplevelser i Sønderjylland 1860-1871, Kbh. 1899, s. 181. — H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, III, 287.
42. Godts indberetning om Bjolderup 1871 (Åb. provsti. Åb.)
43. Godts indberetn. fra Brede 1869 (Tønder provsti, Gott.) og fra Mjolden 1871 (Loh-Møgeltønder provsti. Gott.)
44. Cl. Harms' Leben in Briefen, herausg. v. H. Zillen, Kiel, 1909, s. 398.
45. Godts indberetn. for Tørninglen provsti, dat. 11/2 1874. (Åb.)

-
46. H. R. Hansen: A. C. L. Grove-Rasmussen. 1905, s. 22 f.
 47. H. Kau: Præsten Hans Svejstrup, 1899. — H. Nutzhorn: Præsten H. Svestrup, 1914.
 48. L. Schrøder og L. Helveg: Om Corn. Appels Ordination, 1874.
 49. Thade Petersen: De sønderjydske Frimenigheders Historie, 1924.
 50. Hvidding 1879.
 51. Døstrup 1881. Skrydstrup 1874.
 52. Nybøl 1868.
 53. Cl. Harms: Pastoraltheologie, 2. Aufl. 1837, III, s. 80 f.
 54. Prahls indberetn., Mjolden 1874, (Åb: i pk: Tørninglen provsti.)
 55. Godts indberetn. fra Rejsby 1873.
 56. Herom se: N. Neergaard: Under Junigrundloven, I. 279.
 57. Chr. Wienberg: Sønderjyllands Indsats i Verdensmissionen før 1920. Kbh. 1939, s. 50 ff.
 58. Godts indberetn. fra St. Laurentius, 1875. Tønder provsti (Gott.)
 59. Godts indberetn. fra Tønder provsti 1875 (Gott.)
 60. Indberetn. om visitatsen i Tønder provsti 1875, dat. 2/2 1876. (Gott.)
 61. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik II, s. 40.
 62. H. Tonnesen: Nordslesvigsk Kirkeliv, 1925, II, s. 11.
 63. Indberetn. fra Ubjerg 1869 og fra Sdr. Løgum 1875. (Tønder provsti. Gott.)
 64. Godts indberetn., Sønderborg, 1872. (Sønderborg provsti, Åb.)

Et embedsmandsdynasti fra helstatens dage

Af *Børge L. Barløse.*

Den 6. juli 1814 nedsattes efter kongelig resolution Kommissionen til undersøgelse af krigsskader i Hertugdømmerne. Ca. 14 dage senere fik den sin instruks fra Rentekammeret, der selv lod sig repræsentere i kommissionen ved en af sine embedsmænd, etatsråd Johan Friedrich Prehn. De øvrige medlemmer var assessor i Finanskollegiet Wilh. Ludw. Carl Rosen og overretsråderne Joh. Carl Kruckauf og Paul Chr. Busch. Kammerråd H. Evers blev tilforordnet kommissionen som sekretær.¹

Det hverv, Prehn her fik overdraget, havde han både personligt og fagligt gode forudsætninger for at bestride. Han var født 13. januar 1771 i Tønder, hvor faderen Thomas Prehn var stadssekretær. Efter juridisk eksamen i 1792 begyndte han som volontør, først i Tyske Kancelli, senere i Generaltoldkammeret. Fra 1795 var han ansat i Rentekammeret, og han havde allerede én gang tidligere forrettet tjeneste i hertugdømmerne, idet han et års tid beklædte embedet som amtsforvalter i Husum, Svavsted og Rødemis.²

Den slægt, han tilhørte, har haft hjemme i Flensborg, hvor den kan føres tilbage til oldermænd Namann Prehn. Dennes søn, byfoged Lorenz Prehn (1633-1716), havde i sit andet ægteskab, med Catharina Stricker, to sønner, nemlig rektor Bernhard Prehn (1690-1759) og kancellisekretær på Gottorp Laurentius Prehn (1690-1761). Rektor Prehns to sønner gik begge embedsvejen. Det var Laurentius Prehn d. y. (1717-1770), der var sekretær hos amtmanden på Femern, og den nys nævnte stadssekretær i Tønder Thomas Prehn (1728-1777), som ægtede Anna Barbara Roeder, en datter af toldforvalter Carl Roeder, List.³

I en talrig børneflokk forgrenede Tønderfamilien sig videre i Sønderjylland. Den ældste af sønnerne, Bernhard Carl, blev advokat i Åbenrå. Den næstældste, Lorenz, blev købmand i Tønder

(1765-1816). En tredje søn, Georg Heinrich, købte 1797 godset Høgelund ved Læk, som han ejede til sin tidlige død i 1802. To andre sønner fulgte embedstraditionerne op. Det var foruden Johan Friedrich, som omtales udførligt i det følgende, Nicolai Prehn (1774-1861), som blev herredsfoged i Nybøl herred i Sundeved.⁴

Da krigsskadekommissionen trådte i funktion, blev det med sæde i Slesvig by. Her indlogerede J. Fr. Prehn sig hos gæstgiver Seest, i det uanselige, andenrangs værtshus, der blev forløberen for det senere så kendte Esselbachs Hotel. Det faldt ham ikke svært foruden embedsforretningerne også at tilgodese fritiden. Bl. a. stiftede han bekendtskab med den allestedsnærværende fysikus K. F. Suadicani, der var inkarneret whist-spiller, og med konrektor G. F. Schumacher. Den sidste har i sine livfulde memoirer »Genrebilder aus dem Leben eines 70-jährigen Schulmannes« omtalt hele dette miljø så udførligt, at der også bliver plads til en ganske væsentlig karakteristik af Prehn.⁵

Prehn var — fortæller Schumacher — værdsat i selskabslivet på grund af sit originale væsen. Han lagde ringe eller ingen vægt på ydre former og koketterede åbenbart med en vis magelighed. Det var denne egenskab, der for en stor del gav anledning til, at de obligate whistpartier blev henlagt til Seest's gæstgiveri. »Jeg gider ikke altid trække i seletøjet — I kan lige så godt komme her, til mig«, lød hans forklaring.

Da han i 1815, efter kommissionsarbejdets afslutning, skulle rejse hjem, fulgte Schumacher med for at være hans gæst i København. Rejsens første mål var Tønder, hvor Prehn ønskede at aflægge sine slægtninge et besøg. Herfra fortsatte man gennem Ravsted og Sundeved over Als til Fyn, hvor man overnattede i præstegården i Brahetrolleborg, og efter forskellige genvordigheder — bl. a. i Nyborg og på Storebælt — rullede de to venner omsider ind gennem Vesterport. Vognen standsede ved Prehns hjem, hvor ankomsten vakte glædelig overraskelse.

Prehns hustru var Henrike Ludovica Prætorius, en datter af den sønderjysk fødte grosserer Jeppe Prætorius (1745-1823), der i den florissante handelsperiode havde skabt sig en anerkendt position i den københavnske forretningsverden. En yngre søster, Kristine Sophie, var gift med pastor B. H. Knap i Brahetrolleborg,



*Hovedbygningen til herregården »Høgelund« 3 km øst for Læk.
Fotografi fra o. 1930.*

mens to brødre videreførte faderens forretning.⁶ Til den lykkeligt genforenede familie hørte også ægteparret Prehns to sønner, Jeppe og Friedrich Christian. De var ved faderens hjemkomst henholdsvis 12 og 5 år.

Ifølge Schumachers iagttagelse var Prehn og hans hustru iøjnefaldende modsætninger. Han betegnes som en elskværdig og uformel natur, som støv og pletter ikke kunne genere. Han var »et lyst hoved« og sad inde med omfattende kundskaber, men var, når ikke netop nødvendigheden drev ham, en svoren fjende af hårdt arbejde. Hendes ydre karakter var derimod orden, properhed, stadig virketrang og omhyggelig økonomi. Hvad denne modsætning kunne afstedkomme, gives der et fornøjeligt eksempel på. »Gud, hvor her ser ud, kone«, udbød Prehn straks efter hjemkomsten. »Man kan jo blive helt bange for at bo her, alting er så blankt, at man ikke tør træde nogen steder. Hvem kan så være glad ved livet?« — Med disse ord blæste han sin pipe ud over gulvet, så det støvede af aske. »Se så, nu ser her dog lidt mere menneskeligt ud«.

Mod forventning førte denne episode ikke til en ægteskabelig scene. Hustruen tog med et tålmodigt smil en støvekost og fjernede asken. Han lo ad det, hvormed det hele var forbi. De to holdt trods deres indbyrdes kontrast for meget af hinanden til at lade den slags forstyrre harmonien.

Efter det langvarige fravær genoptog Prehn nu en stilfærdig og temmelig ensformig levevis, der kun sjældent blev afbrudt af selvkabeligt samkvem med andre familier. Fra kl. 7 til 9 om morgenen hyggede han sig ved thebordet med kone og børn og nægtede at befatte sig med embedsanliggender. Kl. 9 gik han ud for at besørge en fast turnus af formiddagsvisitter i tre eller fire hjem, hvor han altid kom til bestemt klokkeslet, og hvor der altid ventede ham en kop the og en pipe tobak. Når han kl. 12 var færdig med sin runde, gik han til sit kontor i Slesvig-holstenske kancelli, hvor han arbejdede til kl. 3. Så gik han hjem, færdig med dagens pligter. Klokkeren halvfire spiste man til middag i al tarvelighed, og efter en middagshvil stak han kl. 6 sin pipe i lommen og gik til »Harmonien«, hvor han sjældent selv spillede, men fulgte andre partiets spil som tilskuer. Kl. 10 var det sengetid.

Den grelt virkende forringelse af embedsmændenes realløn bevirkede, at Prehn kom i forlegenhed, da han ved »kroningshøjtideligheden« fik bud om at møde i embedsdragt.⁷ Han undskyldte sig hos sin chef med, at han manglede en ordentlig kjole og ikke havde råd til at lade én sy. — Dette forstyrrede dog ikke hans humør og sindsligevægt, slutter Schumacher sin beretning.

Prehns tjeneste i kancelliet varede kun et par år endnu. 1817 blev han udnævnt til regeringsråd i Lauenburg. Her døde hustruen 19. juni 1820. Han giftede sig igen med Caroline Thormoehlen. Dette ægteskab var barnløst. I 1832 indgav han sin afskedsansøgning motiveret med svigtende helbred, og han døde 16. januar 1833. Hans anden hustru overlevede ham.⁸

Slægtens næste generation tog arven op efter fædrene, og begge sønnerne fra København blev skolet til en virksomhed i statsforvaltningen. Jeppe Prehn tog efter studier i Göttingen og Kiel juridisk eksamen i 1825 og fik derefter ansættelse i Rentekammeret. 1834 blev han amtmand i Steinhorst. Herfra lod han sig i 1848 forflytte til Ratzeburg.

Hans interesse samlede sig i tidens løb mere og mere om mate-



*Konferensråd J. Fr. Prehn og hustru, Henrike Ludovica Prætorius.
Medaillon-portrættik af A. Flint i Det kgl. Bibliotek.*

matiske studier. Han skrev nogle matematiske afhandlinger til et fransk tidsskrift og opfandt desuden en »kalorisk maskine«, som dog aldrig nåede at komme i brug. Anerkendelsen synes altså ikke at have stået mål med fliden. Han døde i Reichenbach 28. november 1850.^o

Den yngre broder, Friedrich Christian Prehn, fik efter at have taget juridisk eksamen i 1832 sit virkefelt i Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli og avancerede her, indtil han i 1845 overtog stillingen som syndikus i Altona. Siden blev han stænderdeputeret, og efter bruddet i marts 1848 finder vi ham i den slesvig-holsten-ske lejr.

Da fællesregeringen i marts 1849 træder tilbage, fremhæver han som vicepræsident i den forenede stænderforsamling (»Landesversammlung«) regeringens fortjenester og foreslår en takkeadresse, bl. a. motiveret med, at de fem medlemmer havde handlet patriotisk, og ved en senere lejlighed stiller han forslag om en ændring af »statsgrundloven«, så at embedsmænd skulle kunne



Friedrich Christian Prehn

afskediges administrativt, hvis de ikke skønnedes tilstrækkelig ivrige for »hertugdømmernes vel«. ¹⁰

Denne skarpe holdning synes dog efterhånden at afløses af en mere moderat. Rud. Schleiden vil vide, at han nedlagde sit mandat, fordi han kom i modsætning til sine vælgere, da disse »afgjort gik ind for personalunionens opløsning«. Sikkert er det, at man i 1850 fra slesvig-holstensk side tillagde ham et sådant mådehold, at han fandtes egnet til at medvirke ved de mislykkede forsoningsbestræbelser, statholderskabet i april-maj udfoldede over for regeringen i København. Det var syndikus Prehn, der efter den første, forbeholdne kontakt rejste frem og tilbage mellem Kiel og København for at overbringe regeringens krav og indhente nye instrukser fra statholderskabet. ¹¹

Efter krigens afslutning blev han i perioden 1851-52 medlem af den forvaltningskommission, som udgjorde Holstens øverste civile myndighed under de to forbundskommissærer fra Østrig og Preussen. Året efter vendte han tilbage til sit embede i Altona, men fra 1854 til sin død i 1875 havde han sæde i appellationsretten i Kiel. ¹²

Han var første gang gift med Agnes Louise Glørfelt. Efter hendes død ægtede han 27. juli 1845 Mathilde Kraus.

Det er i denne forbindelse værd at lægge mærke til, at også andre af familiens medlemmer lod sig rive med af rejsningen i hertugdømmerne. Det gælder f. eks. farbroderen, den 74-årige Nicolai Prehn, der erklærede sig for loyal i marts 1848, men som dog blev siddende i sit embede i Broager og adlød den provisoriske regering, ligesom han medvirkede ved valget af Carl Francke som deputeret til den tyske nationalforsamling i Frankfurt. Det førte til, at han i maj samme år blev suspenderet og senere belagt med arrest. Også herredsfoged Joh. David Thomas Prehn i Augustenborg (fætter til syndikus Prehn) fandtes kompromitteret i den danske regerings øjne og forskertede sit embede.¹³

Billedet af Prehn-slægten ville være såre ufuldstændigt, om det ikke blev suppleret med endnu nogle træk hentet på det politiske plan. Her møder vi »den fødte slesviger« Thomas Prehn d. y., som kom til at spille en ret fremtrædende rolle i perioden 1848-63.

Han var født 3. december 1801 på herregården Høgelund i Mellemlesvig. Forældrene var godsejer Georg Heinrich Prehn og Catharina Dorothea, f. Hansen, (fra Store Vi). Indtil sin konfirmation blev han undervist hos den kendte vækkelsesprædikant pastor Mathiesen, Løjt, der drev en slags kostskole eller privatseminarium.¹⁴ Mønstreret for hans videre uddannelse var det velkendte: student i Kiel, Berlin og Göttingen med påfølgende eksamen i 1826. Efter nogle års ansættelse i Rentekammeret blev han fra 1834 landkommissær i Plön. Fra sin embedsvirksomhed her træder han første gang frem i det politiske rampelys, da Carl Moltke ved den 2. Malmøkonvention i august 1848 blev udpeget til chef for fællesregeringen.

Som regeringsmedlem for Holsten foreslog Moltke Thomas Prehn. Denne afslog imidlertid opfordringen, til trods for, at han delte Moltkes politiske anskuelse. Over for Holger Chr. Reedtz (den senere udenrigsminister) motiverede han sin vægring med henvisning til, at Moltke i den givne situation var »den upopulæreste og mest forhadte mand i hertugdømmerne«. Selv ville han under en anden præsident gerne virke i Moltkes ånd. Han hang selv, som han udtrykte sig, ved Danmark og ønskede inderligt den tidligere lykkelige tilstand genoprettet. Han fandt, at hertugdøm-

merne havde blodig uret i deres adfærd over for kongen og Danmark, og han gjorde gældende, at stemningen i Sønderjylland, ikke mindst i Angel, var misfornøjet, deprimeret og stort set ikke utilbøjelig til en genforening med Danmark.¹⁵

Det korte af det lange blev jo, at sammensætningen af fællesregeringen i den påtænkte form måtte opgives.

Næste gang, der høres tale om Thomas Prehn, er i forbindelse med Notabelforsamlingen, der trådte sammen i Flensborg i maj 1851. Den bestod af seks medlemmer fra kongeriget, ni fra Slesvig og seks fra Holsten. Egentlig havde statsrådet valgt de pågældende allerede i oktober 1850, men i marts ændrede man sammensætningen sådan, at fire notabler fra Holsten og fire fra Slesvig blev erstattet med andre. Blandt dem, der således kom med i anden omgang som repræsentanter for Slesvig, var Thomas Prehn og Laurids Skau.¹⁶

Meget tyder på, at man fra regeringens side ønskede linjerne trukket skarpt op. I hvert fald blev der udfoldet store bestræbelser for at tilvejebringe enighed mellem de kongerigske og de slesvigske repræsentanter. Prehn var den, som det i så henseende holdt hårdest med. Allerede på vejen til Flensborg ytres der over for Krieger tvivl om, hvorvidt man kunne »styre« ham. »Kun Prehn var upålidelig«. ¹⁷ Senere siger Chr. Paulsen: »Alle slesvigere — i nogle spørgsmål endog etatsråd Prehn — står som én mand med de vakre danske imod de slesvig-holstenske holstenere«. ¹⁸

Det endte dog med, at »den listige Prehn« (udtrykket er L. Skau's) tog et markant og selvstændigt standpunkt. Han fulgte lige så lidt flertalsindstillingen som det holstenske mindretal, men fremsatte og fastholdt sit eget mæglingsforslag — af Krieger drilende kaldt »halvstatsforslag« — gående ud på, at kongeriget og de tre hertugdømmer skulle have status som selvstændige enheder med fælles indfødsret og hver med sin landdag, medens der til afgørelser af de fælles anliggender skulle oprettes et rigsråd på femten medlemmer (syv fra kongeriget og syv fra hertugdømmerne samt en formand valgt af kongen). Med henblik på Slesvigs særlige problemer søgte forslaget at sikre de to nationaliteters ret ved krav om, at lokalembedsmændene i Nordslesvig skulle

have kyndighed i dansk, i Sydslesvig i tysk og i det mellemliggende »blandede bælte« i begge sprog.¹⁹

Fra 1852 til 1854 beklædte Thomas Prehn posten som departementschef i ministeriet for Holsten og Lauenburg, der havde Reventlow Criminil som chef. Året efter overtog han på ny sit embede som landkommissær, men han fik sæde i rigsrådet og var senere to gange på tale som ministeremne. Det var i 1857, da Hall skulle danne sit første kabinet, og i efteråret 1862, hvor konsejlpræsidenten opsøgte Prehn for at formå ham til at træde i spidsen for en holstensk lokalregering. Begge gange fik Hall afslag.²⁰

Thomas Prehn døde 1874 i Plön. Han var ugift og indsatte i sit testamente Christian 9. som universalarving, således at hans formue kom embedsmænd fra hertugdømmerne til gode.²¹ Der anes en fin symbolik i denne gestus. Var den måske udtryk for en følelse af samhørighed med den statsbygning, der var gået til grunde i begivenhedernes malstrøm, men som trods alt havde været rammen om hans egen og frændernes manddomsgerning?

NOTER og HENVISNINGER

1. Kommissionens arkiv i RArk., reg. 126, her pakken »Indkomne breve m. koncepter 1814-15«.
2. G. N. Kringelbach: Den civile centraladministrations embedsetat 1660-1848. — Bricka.
3. O. H. Mollers slægtstavler (Mikrofilm i LA Åb). — Ludw. Andresen: Bürger - u. Einwohnerbuch der Stadt Tondern.
4. Tønder kirkebog. — PersHist T 1960, s. 115.
5. G. F. Schumacher: Genrebilder etc. Slesvig 1841. — Hvor intet andet er anført, bygger det følgende på fremstillingen s. 417-424, som dog ikke røber Prehns identitet.
6. Wiberg Præstehist. — Da Biogr Leks. — Jeppe Prætorius var en søn af farver Henrik P. i Skærbæk.
7. Betegnelsen »kroningshøjtidelighed« er misvisende. Der må være tale om kongeparrets salving i Christiansborg slotskirke i juni 1815.
8. Bricka. — PersHist T 1952, s. 81.
9. Bricka. — Allgem. deutsche Biographie, bd. 26. — Kringelbach: anf. arb.
10. Z Sch-H Gesch XV, s. 43 og XXVIII, s. 283 f. — Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen I, s. 179 f. og 234, II, s. 15.
11. Rud. Schleiden: Erinnerungen eines Schleswig-Holsteiners IV, s. 370 f. — Bo V: son Lundqvist: Sverige och den slesv.-holst. frågan, jfr. Statsr Forh II, PersHist T 1945, s. 131 ff., Neergaard: Under junigrundloven I, s. 456 og Hist T (Da) 10. rk., 3. bd., s. 270 ff.
12. Z Sch-H Gesch XV, s. 41.
13. Hjelholt: anf. arb. I, s. 61, 120, 126.

14. Alberti, hvor P. nævnes som forf. til et skrift om kartoffelsygdommen i hertugdømmerne. — Om pastor Mathiesen se SJy Årb 1936, s. 205 ff. og 1939, s. 294 f.
15. Hist T (Da) 11. rk., VI, s. 10 ff.
16. M. H. Rosenørn: Løsrevne blade af livsminder, s. 73 f.
17. A. F. Krieger til Monrad 25. 5. 1851 (Da Mag 7. rk. III).
18. Flensborgeren, professor Chr. Paulsens dagbøger, s. 382.
19. Krieger til Monrad 15. 6. 1851 (Da Mag 7. rk. III). — SJy Hist IV, s. 420 ff. — Prehns mæglingsforslag i »Betænkning afg. af de i Flensborg i året 1851 sammentrådte notabler«, Kbh. 1851.
20. P. i rigsrådet: Neergaard II, s. 153. — Som ministeremne: A. F. Kriegers politiske dagbøger 7. 4. 1857 og 13. 10. 1862, jfr. Neergaard II, s. 577 f.
21. Bricka. — I privatarkiverne i RArk er bevaret enkelte breve eller skrivelser fra medlemmer af slægten Prehn, således fra Jeppe Prehn (1), Thomas Prehn (3) og Nicolai Prehn (2). De er dog alle af ganske underordnet betydning. — For fuldstændigheds skyld kan endelig anføres, at der i den historiske litteratur helt op mod vor tid er sket kuriøse forvekslinger, f. eks. har visse navneregistre haft svært ved at holde Fr. Chr. Prehn i Altona og Thomas Prehn i Plön ude fra hinanden.

En gammel nordslesvigsk skovsag

Andreas Mogensen Frost contra Det kongelige Rentekammer

(1790—1792)

Af *Jep Lauesen Frost*.

Før afslutningen af fredstraktaten i Wien den 30. oktober 1864 hørte de umiddelbart syd og sydvest for Kolding fjord liggende sogne: Ødis, Taps, Hejls, Vejstrup, Vonsild, Dalby, (Sdr.) Bjært og (Sdr.) Stenderup til Tyrstrup herred i hertugdømmet Slesvig, men ved fredstraktaten indgik disse sogne, siden kaldet »de otte sogne«, i et mageskifte med de i egnen omkring Tønder liggende nørrejske enklaver således, at disse sammen med hertugdømmet blev overdraget til Tyskland, medens »de otte sogne« gik til Danmark. Sdr. Stenderup sogn er det østligste af sognene og strækker sig — nord til syd — fra den østligste del af Kolding fjord til Mosvig. Mellem en trediedel og en fjerdedel af sognet er dækket af statsskov. Denne har tidligere haft en endnu større udstrækning. Omgivet af skoven mod nord, vest og syd, men mod øst grænsende til Lillebælt — med Fænø og Fænø Kalv som genboer — ligger og har i århundreder ligget »et stykke land«. I 1649 blev det af amtmanden i Haderslev med samtlige Stenderup indvåneres samtykke — antagelig fordi de havde græsningsret på arealet — anvist Anna Peter Jensen, enke efter den tidligere drabant Peter Jensen, og hendes børn »til at indhegne, bruge og derpå bygge et hus«. Måske tidligere, men i alt fald i 1699, blev benyttelsesretten konfirmeret og bevilget for hendes søn Hans Petersen, på hans livstid, fri for alle afgifter. Det fremgår af den af Rentekammerets undersøgelseskommission i Haderslev amt 1708 til 1715 affattede beskrivelse af Haderslev amt, 2, Tyrstrup herred, Stenderup sogn,¹ p 80, at Hans Petersen da beboede ejendommen. Det siges, at han besidder 12 fag hus, som er ganske brøstfældigt. Om den tilliggende kobbøl hedder det, at den er



Udsnit af Grieses kort
(1716-17) visende - øverst
„Königlich
Stall Knechts Hoff“.
Skoven - ikke markeret - lå
og ligger på arealets nord-
østlige del.

til udsæd af 1 td. rug, 3 tdr. byg og 6 tdr. havre. Om højbjærgning hedder det, at der var 14 læs², og om besætningen, at Hans Petersen har 2 køer, 4 stk. ungkreaturer, 4 heste og 6 får. Til stenderupperne må han betale for græsning, da han i løkken (»in der Lykke«) kun kan tøjre to heste. Antagelig i 1716 afgik Hans Petersen ved døden, og den 27. december 1716 blev der udfærdiget »Königl. Concession für Mogens Frost ein gewisses Stück Landes zu Stenderup Amts Hadersleben auf seine und seiner Frauen Kinder Lebenszeit«. Dokumentet lyder i dansk oversættelse³ således: »Vi Frederik den Fjerde, af Guds nåde konge til Danmark, Norge, de venders og gothers, hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst, gøre hermed vitterligt: Da den forhenværende drabant, Peter Jensens søn, Hans Petersen — hvem et vist stykke land, som af amtmanden i Haderslev den 28. juni 1649 med billigelse af samtlige indbyggere i Stenderup var blevet anvist hans moder, bemeldte drabants enke, Anna Peter Jensen, og hendes børn til at indhegne, bruge og derpå bygge et hus, i kraft af vor

den 25. november 1699 derpå allernådigst meddelte konfirmation var blevet bevilget på hans livstid, frit for alle afgifter — fornylig er afgået ved døden; og så vor staldbetjent Mogens Frost allerunderdanigst har gjort ansøgning hos os om, at bemeldte hus og land allernådigst måtte blive overdraget til ham på hans og hans kones og børns livstid, ligeledes fri for alle afgifter: så have vi sådan hans ansøgning med høj kongelig nåde anset, at hvis han vil give de af andre tilbudte 6 rd. årlig i recognition, må han, hans kone og børn roligt beholde, nyde og bebo bemeldte stykke land og hus på livstid uden andre afgifter, ligesom bemeldte Hans Petersen hidtil har besiddet det, ubehindret i alle måder, sålænge de passer jorden vel og holder huset i god stand og rigtigt erlægger disse 6 rd. årligt til vores Haderslev amtsregister (amtstue). Hvorefter vor nuværende og fremtidige amtmand i Haderslev som også de øvrige embedsmænd og betjente samt enhver sig haver at rette og intet derimod at anordne. Dette til bekræftelse under vor kongelige hånd og segl, givet på vor residens i København den 27. december 1716.

Frederik R.

(L. S.)

Adeler J. Worm J. Neve/Thombsen

Efter Frederik IV's død i 1730 blev koncessionen for Mogens Frost fornyet ved kongelig konfirmation af Christian VI den 30. april 1731.

Mogens Frost var født i Vejstruprød i Vejstrup sogn, hvilket fremgår af en anbefalingsskrivelse af 30. januar 1705 fra Damas Cormaillon, en emigreret hugenot, som i dansk tjeneste nåede at blive Københavns kommandant og generalløjtnant. Hos Cormaillon var Mogens Frost tjener i halvandet år. Dette, samt at tjenesten blev udført til generalens fulde tilfredshed, fremgår af anbefalingsskrivelsen, i hvilken han i øvrigt kun kaldes med sit mellemnavn, Erichsen. Derimod står der intet om, hvornår Mogens Frost var født, og det har heller ikke i øvrigt kunnet oplyses, idet Vejstrup sogns kirkebøger før 1690, og det er den periode, som kan komme i betragtning, er gået tabt. Skønner man, at han, medens han var tjener hos Cormaillon, var mellem 20 og 25 år, må han være født 1680—1685. Om Mogens Frosts levnedsløb vil

nærmere enkeltheder fremgå af de nedenfor gengivne dokumenter i retssagen. Her skal blot nævnes, at han i en årrække — antagelig i 12 år — var staldbetjent (rideknægt) hos Frederik IV og i denne egenskab ledsagede kongen på hans lange og berømmelige rejse til Italien — 1708—1709⁴ — og derefter deltog i Store nordiske Krigs andet afsnit, som begyndte i 1709. I en udateret bønsskrivelse fra Mogens Frost til kongen — efter indholdet må det være Frederik IV — nævner han indledningsvis sin »udstandne 17 [skal vist være 12] Aars Troe tjeneste, saavell for Stald-Karl som andensteds i fremeden nemlig ad Italien og deslige i ald Kriegstieden« som begrundelse for, at det blev ham forundt at »paatage et ødde Sted« ved Stenderup Strand, kaldet »Kongelige Ennemerke,⁵ og at der formedelst den Hændelse i Tjenesten, at en Hest, »Harlekin« kaldet, fast hans ene Arm til Skame Beed«, ikke alene forundtes ham udvisningstømmer til »det ommeldte ødde liggende steds opbyggelse«, men også »hvis Kretter som jeg paa Foeret om Winter over af dend liden Grøde som paa Stedet kunde aules, kunde holde, ubehindret, liegerviis som min Formand i Stenderup Ennemerke⁶ paa Græsgangen maatte have«. Meget mod sin vilje klager han derefter over, at Stenderup lodsejere agter at betage ham den ret, som kongen allernådigst har tildelt ham. Skrivelsen munder ud i et ønske om, at kongen ville lade forordne, at han uden forhindring måtte nyde og beholde i »Stenderup Ennemerke«s græsgang »hvis Kretter jeg paa Foeret om Wintern over formaar at holde«. ⁷ Hvor stort »det ødde sted« var, fremgår ikke af de gamle overdragelsesdokumenter, men efter et af Samuel Griese i 1716—1717 udarbejdet kort over Stenderup, må det antages at have haft samme størrelse, som det har i dag, d.v.s. ca. 30 ha.⁸ Medens Mogens Frost i bønsskriftet kalder Ejendommen »Kongelige Ennemerke(e)«, kaldes den på Grieses kort⁹ »Königlich Stallknechts Hoff«. Mogens Frost døde d. 27. marts 1734. Han nåede kun med få år at overleve sin fader, Erich Pedersen Frost, der — antagelig — var født 1629 i Vejstrup og blev begravet sammesteds d. 30. marts 1728! Mogens Frost efterlod sig som enke Maren Christensdatter, der senere giftede sig med Jep Siemensen. Denne fik i alt fald efter Christian VI's død koncessionen fornyet. Det skete ved Frederik V's konfirmation af 4. april 1747. I 1760, da, som det hed-

der i ansøgningen, nævnte enke ikke længere befattede sig med land og hus, fik hendes og Mogens Frosts næstældste søn, Andreas Mogensen Frost, kongelig konfirmation, dateret 18. august nævnte år, på »oftnævnte stykke jord med et hus«. Han havde ansøgt om, at konfirmationen på koncessionen måtte gælde ikke alene for ham, men også for hans hustrus og børns livstid, men konfirmationen siger udtrykkeligt, at den kun gælder for ansøgerens person og livstid. Denne indskrænkning i forhold til tidligere meddelte bevillinger hænger måske sammen med, at man fra kronens side på dette tidspunkt har haft salg af kronens fæstegods for øje. Allerede i 1765 blev Andreas Frost selvejer, nemlig ved et den 2. januar dateret »Königl. er Allerhöchster Kauf- und Überlassungs Brief für Andreas Mogens Frost, über das Haus und die Koppel am Stenderupper Strande Amts Hadersleben,« hvilket dokument i dansk oversættelse lyder således: »Vi Frederik den Femte, af Guds nåde konge til Danmark, Norge, de venders og gothers, hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, greve af Oldenburg og Delmenhorst p. p. gøre hermed vitterligt: At vi efter allerunderdanigste andragende fra vor undersåt Andreas Mogens Frost, som ifølge vor konfirmation af 18. august 1760 har det ved Stenderup Strand i vort amt Haderslev beliggende hus og øvrige bygninger samt det dertil hørende kobbel for livstid i besiddelse, og efter vort rentekammers senere allerærbødigste forestilling ved vor specielle resolution af dags dato have solgt og overdraget ham nævnte hus med øvrige bygninger og kobbel til arv og eje (»erb- und eigenthümlich verkauft und überlassen haben«). Og sælge og overdrage atter til nævnte Andreas Mogens Frost det hidtil og på livstid i besiddelse hafte 11 fags hus ved Stenderup Strand med begge stalde på 21 fag og den ved huset liggende kobbel i kraft af dette åbne brev således, at han herefter skal for sig, sine arvinger og arvtagere nævnte stykke besidde og samme kunne pantsætte, afhænde og dermed skalte og valte som med sin øvrige arvede og ejendes ejendom (»übrigen erbeigenthümlichen Güthern«); så giver vi for os og vore arv-successorer til den suveræne landsregering udtrykkelig hermed afkald på vor hidtil hafte ejendomsret og ville derhos på enhver vis støtte og hævde impetranten [erhververen], hans arvinger og alle fremtidige besiddere af ejendommen. I øvrigt skal samme efter sit tilbud

derfor mod udlevering af dette erlægge i købesum halvtredsinds-tyve rigsdaler kurant og, så længe han selv besidder huset, i årlig afgift kun som hidtil svare seks rigsdaler kurant til vort derværen-
de østredels amts register (amtstue). Derimod skal efter hans bort-
gang hans arvinger eller andre efterfølgere sammesteds årligen
rigtig udrede otte rigsdaler kurant.

Hvorefter alle og enhver sig allerunderdanigst haver at rette.

Til bekræftelse under vor kongelige hånd og segl.

Givet på vor kongelige residens Christiansborg i København
den 2. januar 1765.

Frederik R

(L. S.)

Reventlov Rosenkrandtz A. Münd/Carstens«.

Ret lang tid gik der ikke, før der opstod uoverensstemmelse mellem de kongelige skovmyndigheder og Andreas Frost angående den skov, som fandtes på en del af det til ham overdragne stykke land. I skov-bøde-registret for Haderslev amt¹⁰ er, for så vidt angår den »til Andreas Mogensen i Stenderup skov til ejendom solgte kobbel« for tiden 1765 til 1780 — 15 år — anført en række tilfælde, hvor ubekendte personer har fældet træer, ialt drejer det sig om ca. 30, navnlig ris-ege og ris-bøge.¹¹ Kun i et par tilfælde har man i registret tilkendegivet, hvem man havde mistanke til. For så vidt angår Andreas Frost, er særlig antegnet, at han i februar 1770 (1771?) har hugget »1 Buchen Stump« og herfor bødet 6 rd., at han i februar 1772 har tilvendt sig 1 bøg og »¹/₄ Fudereichen«¹² og herfor bødet 10 rd. 36 sk., og endelig, at han har fået en bøde på 10 rd. i anledning af en omkring 30. september 1780 stedfunden hugst af bøge-opvækst (til gærdsel). I 1782 var der en uoverensstemmelse mellem Andreas Frost og skovfoged Peter Hansen, hvilken sidste, så vidt ses, havde nedlagt forbud mod, at Frost lod sine får og svin græsse i den del af hans lod, som var skovbevokset. Over det nedlagte forbud havde Frost indgivet klage, og i den anledning havde amtmanden i Haderslev ved skrivelse af 17. maj 1782 udbedt sig en indberetning fra husfogden¹³ i Haderslev østeramt, Lassen. I skrivelse af 18. s. m. svarede husfogden, at han ikke kendte nærmere til Andreas Frosts klage eller til indholdet af hans købebrev, men han kunne

oplyse, at der ofte i skovlodden var sket udvisning af træ til kongelig tjeneste, og at Andreas Frost havde fået bøde, når han uden at begære udvisning havde fældet træer i skovlodden. I skrivelse af 26. august s. å. meddeler husfogden amtet, at han nu har læst en kopi af Frosts skøde. Købesummen, 50 rd., er overmåde ringe. Der står intet i købebrevet om den på jorden stående skov, og man skulle vel herefter snarest tro — siger husfogden — at den, når den ikke er undtaget, må følge med, men, siger han, visse grunde taler imod dette. Der plejer, når skoven medfølger, at være en udtrykkelig klausul om medfølge af skov, og her er værdien af træbevoksningen så stor, at købesummen ville være alt for ringe, selv om land og bygninger var skænket Andreas Frost. Husfogden nævner videre, at selv ejeren af den store »Stenderupgård« ikke har fået ejendomsret til den på hans jord stående skov. Husfogden nævner endvidere påny, at de kongelige betjente for øjnene af Frost har udvist træer til offentlig tjeneste og fremhæver, at der er udvist store ege til den kongelige flåde, uden at Andreas Frost har protesteret herimod, ligesom betjentene har udvist træer til Frost, som har betalt for dem, og endelig nævner han, at Frost ikke har påberåbt sig sin ejendomsret, når han har fået bøder for uden anvisning at hugge træer. Skrivelsen slutter med en udtalelse om, at Andreas Frost må sørge for at holde fårene etc. ude fra skovlodden. Også efter, at Andreas Frost i 1780 var ikendt bøde, må han have fået en bøde, idet det i en skrivelse af 26. maj 1783 fra amtmanden til husfoged Lassen omtales, at Frost har ansøgt om fritagelse for en ham pålagt bøde i anledning af fældning af en bøg under påberåbelse af sin ejendomsret til skoven eller om tilladelse for ham til at gøre sin ret gældende ad rettens vej. I skrivelsen udbeder amtmanden sig i den anledning en udtalelse fra husfogden. I skrivelse af 31. s. m. til amtmanden henviser husfogden påny til den ringe købesum og mener, at træbestanden, særligt egene, der står lige ved stranden, hører til de fineste i amtet, og at træbestanden vil kunne ansættes til en værdi af 2000 rd. 26 store ege skal være udvist til skibsbyggeri. I øvrigt henviser Lassen til sin indberetning af 26. august 1782. Den 1. juli 1783 meddeler Det kongelige Rentekammer afslag på andragendet om eftergivelse af bøden, idet man henviser til, at de foretagne udvisninger af træer til kongelig tjeneste og til

andrageren selv viser, at det offentlige har ejendomsretten til træbestanden. 25. oktober s. å. meddeler rentekammeret påny afslag til Andreas Frost. I en skrivelse af 7. april 1784 - antagelig til amtet - anslår husfogden en mildere tone end hidtil. Han kunne godt unde Andreas Frost at få overladt en del af træbevoksningen mod en rimelig betaling, men, føjer han så til, de bedste ege i amtet står nok her, og det ville næppe være tilrådeligt at sælge ham disse træer, som man selv har brug for. Husfogden udtaler videre, at han altid har ønsket, at der kunne istandbringes et magelæg m. h. t. skovlodden, men det er stødt på uovervindelige vanskeligheder. Han ville imidlertid ikke finde det ubilligt, om al tilvækst, som har nået en passende størrelse, blev overdraget Andreas Frost til ejendom mod betaling, medens træer til udvisning til offentlig tjeneste, bl. a. de nævnte ege, skulle undtages. 2. oktober 1787 anmoder amtmanden husfoged Lassen og overførster Schäffer om en betænkning i anledning af et andragende — vel sagtens om bødeeftergivelse — fra Andreas Frost. De to embedsmænd svarer den 11. s. m. De henviser til tidligere undersøgelser, afgørelser og indberetninger. Af nyt anfører de, at de mange ege er ældre end Andreas Frost og hans fader, og at den gode tilvækst snarere skyldes forstvæsenet end andrageren, som man kun gennem tvangsmidler har kunnet holde fra at anvende bevoksningen til hegn (gærder). Af en påtegning på skrivelsen fremgår, at Andreas Frost under 10. november 1787 atter har fået afslag. I 1789 har der foreligget et andragende fra Andreas Frost om eventuelt ad rettens vej at få sin ejendomsret til skoven fastslået, og i den anledning fremkommer der en betænkning af 18. s. m. fra husfogden til amtmanden, i hvilken han gentager tidligere fremsatte argumenter for, at ejendomsretten ikke kan være hos Andreas Frost. Husfogden, som ellers tidligere har været ret velvilligt indstillet over for Andreas Frost, fremkommer nu med mindre venlige bemærkninger om denne. Der kan efter husfogdens mening ikke være tvivl om, at Frost ikke har ejendomsret til skoven. Sagen er undersøgt i de højeste instanser, og han kan ikke forestille sig, at sagen skal undersøges og afgøres for fjerde gang. Men hvis det skulle ske, at Frost fik tilladelse til at anlægge sag, så mener Lassen m. h. t. spørgsmålet om fri proces, at meddelelse af sådan under hensyn til andragerens formueforhold vil være »allermindst

passende«. I slutningen af skrivelsen kommer Lassen dog ind på, at det tidspunkt er kommet, da fæstere — der menes vel sådanne, som nu skal have deres ejendom overdraget til selveje — skal have ejendomsret til de på deres jorder stående skove, imod at de yder betaling herfor. Påny bliver han imidlertid betænkelig m. h. t. det foreliggende tilfælde, idet han siger, at det vil blive svært at overlade Frost de på hans skovlod stående smukke ege, som er fundet egnede til skibsbyggeri, men derimod mener han, at man ved mageskifte plus betaling kan hjælpe ham til en skovpart. I skrivelse af 19. marts s. å. fra Haderslev amt til Andreas Frost meddeles der denne besked om, at hans påståede ejendomsret påny har været genstand for undersøgelse, men er fundet ugrundet, hvorfor der efter rentekammerets resolution af 10. s. m. påny meddeles ham afslag, men samtidig tilkendegives ham, at vil han ikke indgå på det tilbudte magelæg, skal det ikke være ham forment at søge sin ret ad rettens vej. Det tilføjes, at fri proces ikke vil kunne meddeles ham af det kongelige rentekammer, men må søges på vedkommende hjemsted.

I sin kamp for det, som Andreas Frost, i alt fald fra et vist tidspunkt, har anset for sin ret, havde han fra regeringens og dens myndigheders side stort set mødt en afvisende holdning, men i h. t. nævnte skrivelse af 19. marts var der dog — som man ser — givet tilladelse for ham til at søge sin ret ad rettens vej.

Her, hvor det drejede sig om lovligheden af øvrighedshandlinger, kunne der næppe være tvivl om, at øvrigheden selv måtte give tilladelse til sagsanlæg.¹⁴

Det var imod rentekammeret, under hvilket skovvæsenet sorterede, at Andreas Frost måtte føre den sag, han havde fået tilladelse til at anlægge. Det måtte efter den tids synspunkter være givet, at en sag imod rentekammeret ikke kunne anlægges ved underret. jfr. herved et reskript af 23. februar 1655: »kein Unterrecht über Königl. Bestätungen zu erkennen«,¹⁵ og det var efter gældende bestemmelser tillige givet, at sagen — der førtes mod et af de kongelige kollegier — måtte anlægges ved Overretten i Gottorp som første instans. Denne ret var, efter at Frederik IV havde okkuperet den gottorpske del af Slesvig, blevet oprettet ved instruks af 4. november 1713.¹⁶ Overretten var for Slesvig både appelret for de underordnede domstoles afgørelser og første instans

— og sidste — i visse sager. Overretten havde som domstol »det sidste ord«, den var Slesvigs højesteret, idet myndighedsområdet for Højesteret i København ikke var udstrakt til Slesvig.¹⁷

Efter det anførte måtte Andreas Frosts første skridt på rettens vej være at andrage Overretten om indstævning af modparten. Det skete ved »allerunderdanigste forestilling og bøn« om indstævning af »hr. justitsråd og oversagfører (Obersachwallther) Küster for Det kongel. højlovlige Rentekammer«. ¹⁸ Bønskriftet (andragendet), der må anses dateret den 19. december 1790, lyder i dansk oversættelse således:

»Allernådigste p. p.

Min fader, Mogens Erichsen eller Frost, har tjent 12 år som staldknægt hos hs. kgl. maj. Frederik den Fjerde, højsalig ihukommelse.

I den daværende krig med svenskerne var hs. maj. som bekendt selv tilstede ved den danske armé, og min fader måtte følge med som rideknægt. I denne kvalitet måtte han altid blive i hs. kgl. majs nærhed, og havde han for sig den lykke alene at ledsage hs. kgl. maj. i det ulykkelige slag ved Gadebusch¹⁹ og på flugten alene at bistå ham på den ulykkelige retirade eller flugt, da hele armeen var splittet, at bringe hs. maj. i sikkerhed ad ukendte veje.

Opfyldt af allernådigste velvilje ved denne tjeneste lovede hs. maj. ham allerede undervejs i den kritiske situation et levebrød, og denne allerhøjeste nåde gentog hs. kgl. maj. på slottet i Kolding. Han lod min fader kalde og befalede allernådigst, at han nu skulle udbede sig noget.

Og så bad min fader, at hs. maj. ville være så nådig at skænke ham det ved Stenderup Strand liggende hus med tilliggende for sig, sin kone og sine børn. Og herpå erholdt da også min fader den allerhøjeste koncession under 27. december 1716, hvori nydelsen og brugen af dette sted blev tilskrevet ham.

Han giftede sig senere og avlede 3 sønner, af hvilke jeg er den næstældste, og een datter i dette ægteskab. Nu døde min fader, min moder giftede sig igen, erholdt påny den allerhøjeste konfirmation under 1. april 1747.²⁰ Min stedfader, gammel og svag, kunne imidlertid ikke føre husholdningen ret længe, han overdrog

den derfor til mig med min ældste broders billigelse. Jeg søgte herpå den kgl. allerhøjeste konfirmation, som jeg også erholdt under 18. august 1760.

Denne indsendte jeg atter og bad om, at man ville overlade mig dette sted med tilbehør (cum pertinentiis) mod erlæggelse af en købesum på 50 rd. og de årlige afgifter af 6 rd., så længe jeg levede, men efter min død årligt 8 rd. som arv og ejendom til evige tider, hvorover jeg da for mig, mine børn og efterkommere erholdt det kgl. allerhøjeste skøde af 2. januar 1765, hvori hs. kgl. maj. har frasagt sig enhver dertil havende ejendomsret og overdraget stedet med tilbehør (cum pertinentiis) til mig, mine børn og efterkommere til evige tider som sand uindskrænket ejendom og samtidig allernådigst lovet at beskytte mig, mine arvinger og alle fremtidige besiddere i ejendommen på alle måder. Ved denne afståelse og ved bebyrdende adkomst erhvervede ejendomsret tilkommer mig da vel også ejendomsretten til det på dette steds jorder stående skovstykke, som da også allerede min fader og dennes efterfølger har udnyttet og brugt som sådant.

Da jeg nu også for 2 eller 3 år siden udøvede denne min mig tilkommende og hidtil udøvede ret dertil, blev jeg af hr. jægermesteren desårsag sat under tiltale og anset med en bøde; jeg ansøgte desangående til det højlovlige kammer, men erholdt da vedlagte besked under 19. marts 1789, at min ansøgning ikke var at imødekomme, men hvis jeg ikke var tilfreds med ombytning af min jord mod jord af bedre eller samme godhed, der ikke manglede beliggenhed eller bekvemmelighed, skulle det være mig uforment at afgøre mine rettigheder ad rettens vej.

Bøden har jeg ganske vist måttet betale efter denne besked, men det er dog allernådigst blevet mig tilstået at afgøre mine rettigheder ad rettens ordentlige vej mod Det kgl. højlovlige Rente-kammer.

Og dette begrunder jeg da på den ovenanførte kendsgerning, hvortil jeg så henviser, idet jeg uddyber:

1. derpå, at dette sted med hvad dertil hører, pertinentier (tilbehør), er blevet overdraget til min fader af ren nåde (se her-efter ndfr. andragerens argumentation i hans indlæg ad 1).

2. at selv om man ville tilskrive denne overladelse af ren nåde kvaliteten fæste, som dog vel ikke kan ske, har jeg gennem det senere mig tilståede kongelige skøde selv erhvervet den fuldstændige ejendomsret dertil ved bebyrdende adkomst (titulo onoroso), og skovstykket har derved bevaret natur af ejendom for mig og af bondeskov.
3. at da den uindskrænkede ejendomsret til bygningerne og jorderne i skødet af 2. januar 1765 allerhøjest er tilskrevet mig, blev der ingen undtagelse gjort med det derpå stående skovstykke, hvilket dog havde måttet ske, da skovstykket også som rodfæstet frugt af jorden følger jorden, tilkommer ejendomsretten dertil altså også mig; og
4. af den grund, at dette skovstykke ikke kan betragtes som et regale, fordi hs. kgl. maj. udtrykkeligt har frasagt sig ejendomsretten dertil, og jeg og mine forgængere på stedet også har erhvervet denne gennem en mere end 30 år virkelig (actualiter) udøvet ejendomsret, således at ejendomsretten dertil eventualiter er præskriberet [til fordel] for mig.
5. i lige måde, at dette skovstykke også for størstedelen først har fået sin eksistens efter 1716.

Af disse grunde tror jeg ved en nærmere udvikling og forhandling at kunne hævde ejendomsretten til dette på min jord stående skovstykke.

Hvorfor jeg da efter den mig allernådigst tilståede tilladelse allerunderdanigst ansøger om allernådigst at lade mig tilstå citation og indstævning angående formentlig unddragelse af den mig tilkommende uindskrænkede ejendomsret til det på mine jorder ved Stenderup Strand stående skovstykke, så vidt dette angår mod hr. justitsråd og oversagfører Küster for Det kongelige Rentekammer under de sædvanlige klausuler og advarsler og efter rækkefølgen i den kommende retsliste.

Herom p. p.

Andragendet er affattet af en person ved navn Feddersen, men om denne er en for Andreas Frost beskikket eller af denne antaget sagfører eller en anden jurist, muligt en ved Overretten i Got-
torp ansat, får stå hen. At andragendet er affattet i Slesvig, synes

imidlertid ret givet, idet det lyder på »Slesvig den 19. december 1790«, og citationen, indstævningen er dateret den 21. s. m. Indstævningen, som er en af retten udfærdiget stævning, en retsstævning, er sålydende: »Efter vedføjede allerunderdanigste bønsskrift (andragende) fra Andreas Mogensen Frost af Stenderup Strand, Haderslev amt, mod hr. justitsråd og oversagfører Küster for Det kgl. Rentekammer angående stævning bliver af hs. kgl. maj. sagsøgte på Det kgl. Rentekammers vegne herved en gang for alle altså definitivt citeret og indkaldt til på lovlig vis at møde for hervedværende kgl. overret efter rækkefølgen i den kommende retsliste for at påhøre, hvad klageren da vil lade andrage og ansøge mod ham angående formentlig unddragelse af den ham tilkommende ejendomsret til det på hans jorder ved Stenderup Strand værende skovstykke, at påhøre og svare derpå og afvente rettens kendelse efter sagens nødvendige behandling. Med den udtrykkelige advarsel, at hvad enten han møder eller ej, at der ikke desto mindre på den mødende parts krav skal ske i retten, hvad der er i overensstemmelse med loven.

Til bekræftelse etc. etc. Givet etc.

Gottorp, den 21. december 1790.

(L. S.) Jügert Carstens / Lobedanz

Den 21. september 1791 tilskrev Küster husfoged Lassen, at rentekammeret havde udbedt sig en betænkning hos ham. Küster nævner de tre mod Andreas Frost tidligere anførte argumenter: 1. Udvisningen af træ til kongelig tjeneste. 2. Do. af do. til Frost selv og 3. Dennes betaling af bøder pålagt ham for uden anvisning at have fældet nogle træer, og oversagføreren udbeder sig skriftlig dokumentation for rigtigheden af disse omstændigheder ved protokoludskrift etc. I skrivelse af 28. s. m. svarer Lassen ved at henvise til tre ekstrakter, som indeholder de fornødne oplysninger, nemlig ekstrakt nr. 1 indeholdende oplysning om, at der til den kongelige flåde den 23. januar 1776 er udvist forskellige ege, ekstrakt nr. 2 udvisende, at Andreas Frost ligesom andre fæstefolk har fået træ udvist mod betaling, og ekstrakt nr. 3 indeholdende dokumentation for, at Frost ofte, ligesom andre fæstefolk, for tilvendt træ har måttet yde erstatning og betale bøder.

Lassen gentager derhos, at træbestanden kan ansættes til en værdi af mindst 2000 rd.

Først den 18. oktober 1791 blev sagen berammet til foretagelse i retten. Dette fremgår af sålydende tilkendegivelse:

Eftersom den af Andreas Mogensen Frost af Stenderup Strand, Haderslev amt, mod justitsråd og oversagfører Küster på Det kongelige Rentekammers vegne her indstævnte sag angående en omstridt skov etc. ikke er blevet opført i den nuværende retsliste.

Så bliver til forhandling af samme terminus herved berammet til den 28. november h. ai.

Vitterligt under hostrykle kgl. segl.

Givet i Overretten på Gottorp Slot den 18. oktober 1791.

Jügert F. C. von Boye / Lobedanz

(L. S.)

Blandt de gamle slægtpapirer er fundet to indlæg, et fra hver side, begge udaterede. Man kan med temmelig stor sikkerhed gå ud fra, at indlæggene ikke indeholder parternes procedure i en skriftligt procederet sag. Det ville i så fald have været utænkeligt, om der ikke havde været afgivet yderligere indlæg, og navnlig, at sagsøgeren havde undladt at svare på sagsøgtens kraftige argumentation m. h. t. sagsøgerens passivitet over for udvisning af træ, dels til flåden, dels til ham selv år efter år, se herom nedenfor, og det skulle være mærkeligt, om disse yderligere indlæg, hvis de havde eksisteret, ikke havde været blandt sagsøgerens papirer — i hvert fald i afskrift — og dermed blandt de gamle slægtpapirer, ligesom de to første indlæg. Men hertil kommer, at instruksens af 1773 — ved hvilken instruksens af 1713 fornyedes — siger, at den mundtlige procedure skulle opretholdes, og nærværende sag blev procederet kun ca. 20 år efter. Man må gå ud fra, at proceduren for Overretten i Gottorp i 1790—1792 normalt sluttede med en mundtlig domsforhandling; og at en sådan har fundet sted i nærværende sag, støttes af de udtryk, der i dommen bruges om, hvad der er lagt til grund for sagens afgørelse. Men forud for den mundtlige domsforhandling er altså gået en skriftlig forberedelse. Det var vel nok det mest almindelige, at der foruden de to første indlæg blev afgivet replik og duplik, men nødvendigt var det ikke. og instruksens af 1773 indeholder i øvrigt en bemærkning om ind-

skrænking af benyttelsen af replik og duplik. I alt fald var sådanne ikke påkrævede, når sagen skulle procederes mundtligt, og parterne gennem de to indlæg var gjort bekendt med hinandens argumenter. Hvad sagsøgte indlæg angår, kunne det se ud, som om sagsøgte agtede at bruge det som grundlag for sit foredrag, idet der i margenen findes en række ekstrakt-notater, der gengiver indholdet af det afsnit, ud for hvilket vedkommende notat er placeret.²¹

De nævnte forefundne indlæg er meget lange, og pladsen tillader ikke en gengivelse in extenso, men denne må indskrænkes til at omfatte enkelte passager og i øvrigt indholdet i hovedtræk. Alt i alt bliver gengivelsen dog ret fyldig, idet læseren kun i så fald kan få et virkeligt indblik i, hvordan den tids procedører argumenterede. Det er i så henseende interessant at se, hvordan indlæggene systematisk er inddelt i paragraffer.²² Andreas Frosts indlæg må ganske givet være udarbejdet af en jurist, vel sagtens af en sagfører, men oplysning herom foreligger ikke. Forudsat at sagen har været mundtlig domsforhandlet — hvad man som nævnt må gå ud fra —, må sagsøgeren også under domsforhandlingen have været repræsenteret af en sagfører. Det kan ikke antages, at domsforhandling har fundet sted på den dag, til hvilken sagen var berammet, nemlig den 28. november 1791, idet dommen først blev afsagt næsten et år senere.

Andreas Frosts indlæg indledes således:

For denne højærværdige ret møder Andreas Mogensen Frost af Stenderup Strand, Haderslev amt, som sagsøger mod hr. justitsråd og oversagfører Küster for sagsøgte, Det kgl. højlovlige Rentekammer, angående uretmæssig unddragelse af den sagsøgeren tilkommende uindskrænkede ejendomsret til den skov, der står på hans jorder ved Stenderup Strand, så vidt denne angår.

Sagsøgeren reserverer sig [sin stilling til] afgørelsen af sagen (litis decisorium) samt alle ham ellers tilkommende rettigheder og beføjelser og vil til begrundelse af søgsmålet beråbe sig på efterfølgende kendsgerninger, og hvad deraf kan udledes (factum cum deductione):

§ 1

Her nævnes, hvad der i sagsøgerens andragende om indstæv-

ning er anført om Mogens Frosts bistand til Frederik IV i slaget ved Gadebusch.

§ 2

Her omtales det i nævnte andragende indeholdte kongelige løfte m. v. og Mogens Frosts derefter fremsatte ønske om overladelse af ejendommen ved Stenderup Strand, og indholdet af den kongelige koncession af 27. december 1716 gengives.

§ 3

Der henvises her kort til indholdet af koncessionen af 1716, og sagsøgeren bemærker: »Med hensyn til skoven, der måske den gang endnu ikke havde eksisteret, eller selv om den allerede havde været der, blev ingen reservation gjort«. Derefter gengives, hvad der i nævnte andragende er indeholdt om senere koncessionshavere, herunder, at han selv fik koncession i 1760, og at han i 1765 fik skøde på ejendommen, hvilket skødes indhold gengives.

§ 4

Det gentages, hvad der i andragendet siges om sagsøgerens forfædres (forgængeres) udnyttelse af skoven, og sagsøgeren nævner, at han har købt ejendommen med frasigelse fra det allerhøjeste herskabs side af eventuel ejendomsret, så at ingen skulle kunne genere ham i nydelsen og brugen af skovstykket. Videre gentager sagsøgeren, at der blev pålagt ham bøder, da han huggede i skovstykket, at hans ansøgning om eftergivelse ikke blev imødekommet, og at han sluttelig fik besked om, at det ikke skulle være ham forment at gå rettens vej.

Sagsøgeren går derefter over til at anføre sine søgsmålsgrunde, som i det væsentlige er en uddybning af de i andragendet om indstævning anførte, og her vil blive betegnet med de samme tal.

Som sagsøgerens søgsmålsgrund 1 anføres: Ejendommen er, med hvad dertil hører, af ren nåde (cum pertinentiis ex mera gratia) af Frederik IV overdraget sagsøgerens fader og dennes hustru og børn til uindskrænket nydelse, og det kan vel ikke have været kongens mening at beholde for sig de på grunden stående træer, som sandsynligvis før indhegningen i 1649 slet ikke eksisterede, og der er i koncessionen af 1716 ikke sket nogen reservation m. h. t. skoven. Alt er sket til gunst for klagerens fader. Kongen har ikke villet skænke det mindre, men det meste, »hvilket

da også er den rettlige udlægning af alle handlinger, der er foretaget som begunstigende eller af ren nåde«.

§ 5

Som sagsøgerens søgsmålsgrund 2 anføres her: uanset om den under 1. ommeldte overdragelse kunne betegnes som fæste — hvad den vel ikke kan — har sagsøgeren ved det senere meddelte skøde med bebyrdende adkomst (titulo onoroso) erhvervet den fulde ejendomsret, og skovstykket er derved blevet sagsøgerens ejendom. Efter skødets indhold må sagsøgeren skalte og valte med ejendommen som sin egen, og kongen har frasagt sig alle de ejendomsrettigheder, han eventuelt måtte have til den, ligesom han har lovet at beskytte og håndhæve sagsøgerens ret.

Som sagsøgerens søgsmålsgrund 3 anføres: Ej heller i skødet er gjort nogen undtagelse m. h. t. den på ejendommen voksende skov. Skulle man fortolke skødet, måtte fortolkningen gå sagsøgte imod, »fordi der fra dennes side skulle have været talt tydeligt, eller skoven skulle have været reserveret«, så meget mere som det ved overdragelsen var rentekammeret bekendt, at der var skov på ejendommen. Køb »over en bank« (emptio per aversionem) sluttes imidlertid derved (eller: Ved køb »på slump« m. h. t. salgsgenstandens omfang forstås), at salget begynder med en fastslået genstand til en almindelig pris, jfr. Bøh. Dorn 1. dec. 332-. Hus og jord er den genstand, hvormed køb begynder, skoven er et accessorium, en tilvækst, med hensyn til hvilken der fra begyndelsen ingen undtagelse er gjort, altså må det antages, at den er blevet solgt med per aversionem.²³ Tilmed gælder det her, at ejendommen er opstået på en særlig måde, idet den fra gammel tid har været indhegnet og vel endog først efter sket indhegning er blevet bevokset med skov, så at den grundsætning, der formentlig vil blive anført fra den anden side, at alle skovstykker, som ikke er bondeskov, er fæsteskov eller et kongeligt regale, ikke kan gælde her.

§ 6

Her siges bl. a.: Fornævnte grundsætning kan vel kun gælde, når der er tale om et fritliggende, ikke indhegnet, skovstykke, hvor jorden og skoven er et regale. Men her, hvor jorden uden indskrænkning er solgt som sand, uindskrænket ejendom, hvor

der ikke er sket nogen reservation m. h. t. skovstykket ved den første erhvervelse af ejendommen efter 1649 eller senere, vil grundsætningen ikke passe. Men selv om man ville betragte skovstykket som regale, kan klageren ved dette særlige køb godtgøre adkomst, hvormed han har opnået det. Sagsøgeren og hans formænd på dette i mere end 150 år indhegnede sted har indhegnet og plejet skoven.

Som sagsøgerens søgsmålsgrund 5 anføres videre: Denne [skoven] er altså først kommet til eksistens i løbet af disse 150 år.

Fæsteskov er den heller ikke, selv ikke efter skov- og jagtforordningen:²⁴ »alle skovstykker, der findes ved vore undersåtters fæstegårde, er vor ejendom, og fæstehaveren har ingen yderligere rettigheder dertil, end vi indrømmer ham ved det af os tilståede fæstebrev«. Thi her er der intet fæstegods, men en ren ved bebyrdende adkomst (titulo onoroso) velerhvervet, uindskrænket ejendom. Da den nu ikke er en fæsteskov, så må den være herreløs ejendom eller regale, hvis den skal kunne anfægtes af sagsøgte. Men det er den ikke, thi den har været indhegnet i mere end 100 år og næret og plejet af sagsøgerens forgængere. Skov- og jagtforordningen erklærer for den allerhøjeste vilje, at hs. kgl. maj. ikke vil krænke sine undersåtters velerhvervede ejendomsret med hensyn til ejendomsskov, men lade enhver frit skalte og valte dermed.²⁵ I nærværende tilfælde findes ingen reservation. Alle dokumenter og den allerhøjeste viljesytring fra hs. maj. beviser jo tydeligt, at hs. maj. stiltiende og udtrykkeligt har frasagt sig ejendomsretten til dette skovstykke, jfr. ordene i skødet: »skalte og valte med dette grundstykke som med sin sande ejendom, selv til at pantsætte og afhænde det«.

Der gælder jo den almindelige grundsætning, at tilvæksten af rodfast frugt på et grundstykke, hvortil ubestrideligt også træerne hører,²⁶ også følger det solgte grundstykke, selv om der end ikke er sket omtale deraf i skødet.

Af disse retlige grunde følger, at sagsøgeren ved købet af grundstykket også har fået en ejers velerhvervede ret til den derpå stående skov, og at denne hører med i købet.

§ 7

Her anføres: Da nu denne ret for sagsøgeren og hans forgæn-

gere ikke er blevet indskrænket, så vidt de har villet udøve den, og da der ikke er formodning for, at den allerhøjeste landsregering vil lægge hindringer i vejen for en velerhvervet ret for sine undersåtter og endnu mindre tilføje dem en uret — hs. maj. har tilladt sagsøgeren at lade denne sag afgøre ad rettens vej —, så vil også den grund finde anvendelse for den høje ret.

§ 8

Hertil kommer, anfører sagsøgeren videre, at regaler eller herreløst gods kan erhverves ved bevilling og ved sædvane (per concessionem et per consuetudinem). Sagsøgeren henviser herved til det tidligere anførte. Derefter tilføjes som sagsøgerens (eventuelle) søgsmålsgrund 4: »Klageren bør vel altså ikke en gang yderligere anføre, at ejendomsretten ved langvarig brug (ex longo usu) af ham og hans forgængere på stedet tilkommer ham... Med udtrykkelig protestation (betoning) af ikke at indlade sig på den 4. grund i sit andragende om indstævning, hvad årgammel ret angår, vil han kun eventualiter... anføre..., at han og hans forgængere på stedet ved en mere end 30 år actualiter udøvet besiddelse af ejendomsretten dertil har vundet hævde på denne (d.v.s. andres ejendomsret) «²⁷

§ 9

Her anfører sagsøgeren: At klageren har måttet betale bøder, kan heller ikke skade hans sag. Hverken forstbetjentene eller sagsøgte havde ret til at ikende ham bøder. Statskassen har nemlig ikke ret til at beslaglægge ejendom, som en anden allerede besidder, uden retslig prøvelse i dennes påhør, jfr. Mevius p 111 dec. 112.²⁸

Sagsøgeren var besidder (possessor), og besidderen har ret til at rejse indsigelser, og da må statskassen (fiscus) ikke indlede executionen, tilmed da der her af sagsøgeren ikke var anført simpel besiddelse (nuda possessio), men adkomst (titulus). Det er altså også en selvfølge, at den retstridigt afkrævede bøde bliver betalt tilbage. Altså beder sagsøgeren ligeledes at kende for ret: at den uindskrænkede ejendomsret til det på hans jorder ved Stenderup Strand stående skovstykke ikke alene rettelig tilkommer ham, men at det højlovlige rentekammer må blive tilpligtet

at tilbagebetale de erlagte bødepenge og erstatte omkostningerne ved denne proces.

Rentekammerets indlæg

indledes således: For denne højærværdige ret møder da også ligeledes justitsråd og oversagfører Hinrich Ulrich Küster i Slesvig på Det kgl. Rentekammers vegne som sagsøgt (citatus og imploratus) mod Andreas Mogensen Frost af Stenderup som sagsøger (citant og implorant): ang. prætenderet ejendomsret til det på sagsøgerens grund stående kgl. skovstykke, så vidt dette angår.

Sagsøgte reserverer sig, hvad der kan reserveres af rettigheder og edsaflæggelser,²⁹ hvad sagens afgørelse angår, kræver han over for den anmassende sagsøger: frifindelse for den ubegrundede klage og dermed (også) for den dårlige (skrøbelige) retssag og henviser til begrundelse deraf til efterfølgende korte historiske redegørelse med dertil hørende juridiske udlægning (deductione juris).

§§ 1, 2 og 3

indeholder alle en historisk fremstilling m. h. t. de forskellige koncessionshavere og sagsøgerens erhvervelse af ejendomsret ved skøde i 1765.

§ 4

Her gengives skødets indhold.

§ 5

Her siges bl. a.: »Men den derpå stående anselige skov, i øjeblikket mindst 2—3000 rd. værd, har ikke været indbefattet under således skete køb og salg, eftersom disse udtrykkeligt kun har omfattet jordlod og bygninger, hvorefter købesummen på 50 rd. da også har rettet sig...«

§ 6

Her siges, at på den hos den allerhøjeste landsherre forblevne ejendomsret til skoven begrunder sig, at allerhøjstsamme har tiltaget sig alle rettigheder og herligheder og ladet dem udøve af forstbetjentene.

§ 7

Her uddybes dette. Det nævnes således, at forstbetjentene i 1776 med tilkaldelse af en kgl. skibstømrersvend og dennes hjælpere har udsøgt 32 ege til kgl. skibsbygning og ladet dem fælde og bringe bort til dette formål, »uden at sagsøgeren har moveret sig i det ringeste derimod eller gjort nogen fordring på erstatning for værdien«, hvilket alt fremgår af ekstrakten af husfogedprotokollen. Endvidere nævnes, at forstembedsmændene i hvert år fra 1765 til 1787 har udvist sagsøgeren og dennes stedfader, Jep Siemensen, 2 bøge fra omstridte skov for den ved taksation udfundne værdi, og at den kgl. kasse har fået disse træer betalt med rede penge, hvilket også fremgår af husfogdens protokol, hvortil henvises. Endelig bemærkes, at det fremgår af Haderslev amts skovbøderegnskab fra 1765 til 1790, at alle begåede skovforseelser er blevet undersøgt af skov- og jagt-bøde-sessionen, at de skyldige er blevet straffet, også sagsøgeren, hvis han var blandt dem, og at det træ, som var blevet fundet, var blevet solgt for kgl. regning. Særligt bemærkes, at Det kgl. Rentekammers besked af 1. juli 1783 viser, at sagsøgeren den 30. april s. å. på grund af tilegnelse af nogle træer³⁰ var blevet sat i bøde, at han havde søgt hs. kgl. maj. om eftergivelse under foregivende af sin ejendomsret til skoven, men at han derpå to gange har erholdt en begrundet besked (afslag), og at han har acquieseret derved.

§ 8

Her siges, at det har forbavset rentekammeret, at sagsøgeren under udskiftningen af landsbyen Stenderups jorder³¹ har gjort gældende, at ejendomsretten til skoven tilkom ham, og rentekammeret har derfor også set sig foranlediget til at tilkendegive sagsøgeren, at han i alt fald »extraherer sine formentlige rettigheder ved stævning mod rentekammeret i ovennævnte sags principale påstand (litis puncto principali) og til opnåelse deraf anfører i andragendet om indstævning: 1 ... 2 ... 3 ... 4 ... 5 ...«. Her nævnes sagsøgerens i andragendet anførte argumenter, som sagsøgte derefter argumenterer imod — i hovedtræk således:

Sagsøgerens søgsmålsgrund 1 imødegår sagsøgte således i

§ 10³²

1. at det ikke er afgørende, om sagsøgerens fader har fået ejen-

dommen overladt af ren nåde efter ansøgning eller af anden grund. 2. idet det, efter at sagsøgeren i 1765 har erhvervet ejendomsret til ejendommen, ikke kommer an på det forbigangne. 3. men imidlertid (iøvrigt) er der kun tilstået sagsøgerens fader og dennes børn livsvarig benyttelse af jorden og beboelse af de derpå stående bygninger. 4. og overladelsen har på ingen måde udstrakt sig til ejendomsretten til skoven. 5. men når faderen ikke har fået anden ret end at bruge grunden og bygningerne, altså nyde det udbytte, som grunden sædvanligvis eller ved bedre dyrkning plejer at frembringe. 6. så har han (sagsøgeren) ikke været berettiget til at »omhugge« skoven. 7. og det er også fejlagtigt af sagsøgeren at hævde, at det aldrig kan have været kongens hensigt at beholde skoven for sig selv. 8. idet det tværtimod er en selvfølge, at retten til at disponere over skoven som en ejer på ingen måde blev givet med.

Sagsøgerens søgsmålsgrunde 2 og 3 imødegår sagsøgte i §§ 11, 12, 13 og 14 således:

§ 11

1. Den efter nogle retslæres mening gældende formodningsregel, at den, der køber landejendom med alt tilbehør, har købt den derpå stående skov, gælder ikke her, hvor der kun er blevet solgt de på en vis jordlod stående bygninger sammen med jordloden og ikke mere, og hvor 2. skødet af 1765 specificerer hvert stykke, 3. idet først anføres det, som sagsøgerens fader og han selv har fået overladt i h. t. koncessionen, nemlig a) huset og de øvrige bygninger samt b) den dertil hørende jordlod, og derefter angives, hvad der sælges til sagsøgeren, idet det hedder »a) omtalte hus på 11 fag med tilhørende bygninger på 21 fag og b) den ved huset liggende jordlod«. Men, siger sagsøgte videre, med hensyn til den skov, der står på den, bliver der iagttaget dyb tavshed, hvilket ligeledes 4. sker med det ellers i skøderne forekommende generelle udtryk, »at sælgeren medoverlader og overdrager til køberen alle til det solgte grundstykke hørende pertinentier, hvortil ejendomsretten havde tilkommet sælgeren som hidtidig ejer til det hele«. 5. Efter den udtrykkelige nævnelse af hvert stykke for sig, men ikke skoven, og undladelse af at bruge et generelt udtryk, 6. har det ikke været nødvendigt med en undtagelse med hensyn til den ikke medsolgte skov, såsom både køber og sælger i forvejen

var klar over, hvad der blev solgt, nemlig bygninger og jordlod. At der kun var solgt jord og bygninger, bekræftes også af 7. at købesummen blev aftalt til kun 50 rd. Ikke tænkeligt, at en skov til en værdi af 2—3000 rd. skulle være fulgt med, at sagsøgeren skulle være kommet på den tanke at tilbyde sin landsherre en så ubetydelig sum, eller at de over- og underordnede forstembedsmænd har tilrådet rentekammeret at overlade sagsøgeren ejendomsretten til en skov af mindst 2000 rd.s værdi som en tilgift til jordlod og bygninger.

§ 12

Sagsøgerens nævnte argumenter kan i alt fald ikke holde over for den kendsgerning, at sagsøgeren årligt fra 1765 til 1788 »i een og uafbrudt rækkefølge«, altså 22 gange umiddelbart efter hinanden har ladet sig udvise træ til sin fyring, ladet det vurdere og betalt det til den kongelige kasse. Dette er et ubestrideligt bevis for, at ejendomsretten til skoven er forblevet hos hs. maj.

§ 13

Den omstændighed, at sagsøgeren og andre, som uden udvisning havde tilegnet sig træ fra omstridte skov, ved skov-bødetings-sessionen i Haderslev fra 1767 til 1790 er blevet anset med bøder og tilpligtet at erstatte træets værdi, ligesom det, at sagsøgerens ansøgning om eftergivelse af bøde i 1783 er blevet afvist, viser, at ejendomsretten til skoven er forblevet hos kongen.

§ 14

Også den i 1776 skete udsøgning, mærkning, senere fældning og bortskaffelse af 29 [tidligere er sagt 32] ege til brug for den kongelige skibsbygning taler imod sagsøgerens påstand om ejendomsret. Skulle sagsøgeren, hvis han havde haft eller troet at have ejendomsretten til disse træer, roligt have set til, at det kongelige forstamt lod de bedste egetræer i denne skov udsøge, fælde og aflevere til de kongelige skibsværfter »uden at skrigte højt derover, klage over vold og uret og om ikke andet dog i det mindste kræve erstatning for disse egetræers anselige værdi? Og skulle vel forstamtet have foretaget denne handling, hvis ejendomsretten ikke havde været hos hs. kgl. maj., og det [ikke havde] været fuldstændig overbevist derom«.

Sagsøgerens søgsmålsgrund 4 imødegås af sagsøgte således i

§ 15

Sagsøgeren har overhovedet ikke haft ejendomsret til jorden i 30 år, idet han først fik skøde på ejendommen i 1765. M. h. t. sagsøgerens videre argumentation om, at hs. maj. skulle have fra-skrevet sig ejendomsretten til skoven og sagsøgeren have udøvet ejendomsretten over den, anfører sagsøgte, at det modsatte er til-fældet, og at der i eet og alt i så henseende kan henvises til det foran anførte.

Sagsøgerens søgsmålsgrund 5 imødegås af sagsøgte således i

§ 16

Allerede i 1776 blev der, som tidligere nævnt, udvist til bygning af kongelige krigsskibe 32 ege, og disse må på den tid have været i det mindste 100 til 150 år gamle, og der står på jorden endnu nogle store ege og bøge, som har præg af høj alder. Men selv om samtlige træer måtte være vokset op og være blevet store efter 1716, »hvad gør så det til sagen«. Fra 1716 til 1765 tilhørte ejen-domsretten til jorden ikke sagsøgeren og hans fader, men de havde den kun til brug og nydelse, og i den tid havde de ubestri-deligt ikke den ringeste beføjelse til at fælde et opvoksende træ, og træernes vækst efter 1765 kan på grund af den korte tid ikke være af nogen særlig betydning. I øvrigt har sagsøgeren efter det foran udviklede ikke heller i denne tid haft ejendomsret til sko-ven.

»Og efter alt dette beder de sagsøgte på Det kongelige Rente-kammers vegne om at kende og erklære for ret, at sagsøgeren ikke må høres m. h. t. sine formentlige krav på ejendomsretten til om-spurgte på den sagsøgeren in anno 1765 ved køb overladte jordlod stående kgl. skov, men tværtimod med hensyn dertil fuldkommen afvises med erstatning af de rentekammeret derved forårsagede procesomkostninger«.

Herom p. p.

Vel lød instruksens på, at det skulle gå hurtigt, såvel med hen-syn til votering som domsafsigelse, men alligevel er der nok gået nogen tid mellem det tidspunkt, da sagen blev indladt, og dom-men blev afsagt, og vi benytter derfor »ventetiden« til at se på,

hvordan det på retssagens tidspunkt forholdt sig med ejendomsretten til og rådigheden over skovene i Slesvig.

I så henseende danner »Allgemeine neue Forst- und Jagtverordnung m. v.« af 2. juli 1784 grundlaget.³³ Forordningens 3. afdeling handler om fæsteskov. I § 31 siges, at »alle skove, som findes ved vore undersåtters fæstegårde, er vor ejendom«, og at »fæsteren ikke har anden ret dertil, end den, vi gennem vore forordninger og det ham meddelte fæstebrev har indrømmet ham«, hvorfor kronens betjente må våge over skovens opretholdelse og forbedring etc. I § 32 bestemmes, at fæsteren selv fører tilsyn med skoven, og at han har ansvaret for ulovlig tilegnelse. I § 33 bestemmes, at fæsteren, hvis han egenrådigt fælder træ, straffes som skovtyv. Der udvises fæsteren træ til plove, nytte- og hjultræ, til stave og fæstebygninger, men fæsteren skal for hvert træ plante 9 nye. I § 37 bestemmes, at der kun må hugges efter udvisning. I § 41 gives der detaillerede regler om udvisning af træer til de forskellige formål.³⁴

Om private ejendomsskove hedder det i 9. afdeling, § 130: »Alle og enhver, som har ejendomsskove, kan deri for sig selv og uden mellemkomst af forstbetjente til sit behov (»zu ihren Bedürfnissen«), men dog husholderisk (haushalterisch) og forstmæssigt (wirtschaftlich) fælde træ.«³⁵ Men hvis de hugger så utilbørligt, at der er fare for skovens undergang, så må sådant forbydes dem af øvrigheden...«. I § 131 siges det, at enhver der trods forbud alligevel gør sig skyldig i utilbørlig fældning, bøder første gang med halvdelen af træets værdi, anden gang mister vedkommende hele dispositionsretten over skoven, og hugger han trods fratagen dispositionsret, anses han, »som om han havde tilegnet sig træet fra vore skove«. I § 136 siges, at ligesom man ikke på nogen måde har tænkt på at indskrænke vore undersåtters velerhvervede ejendomsret, men kun vil have den landsfaderlige opsig og til gavn for efterkommerne sørge for, at letsindige ejere ikke ødelægger og misbruger deres skove til ubodelig skade for gården, så er det også landsfaderens vilje, at enhver ejer fremtidig beholder den husholderiske brug af sin skov, »sådan som han efter udgivne anordninger er berettiget til«. Efter denne bestemmelse må det antages, at den tidligere retstilstand har været — i det store og hele — som i § 130 angivet, se herved også den

gamle forst- og jagtforordning af 24. april 1737.³⁶ Ved patent af 15. juni 1785³⁷ dels ændres dels uddybes forstforordningen af 1784 på betydningsfuld måde. Til dennes §§ 130 og 136 bemærkes: Tilsyn skal føres ikke blot med fældning af træer, men også med skovens kultivering. Alle ejendomsskove skal derfor, hvor det er gørligt, indhegnes og friholdes for græsning. Nærmere undersøgelse og registrering af skovene skal til dette formål foranstalles, og det bestemmes: at i det mindste så megen skov, som bestandig kræves til gårdens behov, bliver behørigt unddraget græsning og alene benyttet til skovkultur (kultivering). Drejer det sig derimod om skove, der ikke egner sig til indhegning, eller tilfælde, hvor græsning ikke ganske kan undværes, da forbliver de uindhegnede og benyttes i h. t. forstforordningen på husholdrisk måde.

Om det tilfælde, at en fæster bliver selvejer, at altså et fæstebrug går over til at blive selvejendom, indeholder forstforordningen ingen bestemmelser. Her må man søge til den juridiske teori. Efter fremstillingen hos Falck³⁸ må det antages, at behandlingen af skovene (skovspørgsmålet) ved afløsningen af fæsteejendom har været forskellig. I den første tid blev (de tidligere) fæstere for den skovudvisningsret, de hidtil havde haft, holdt skadesløse ved, at en del af den til fæstet hørende fæsteskov blev overdraget dem til ejendom. I denne forbindelse kan nævnes, at Walter Hase³⁹ har den opfattelse, at man fra regeringens side lagde vægt på, at der blev tillagt de nye selvejerbrug skov, og forfatteren gør nærmere rede for den praktiske udførelse. Herefter har det været meget betydelige skovparter, som på denne måde er blevet overdraget fra kronen til de nye selvejere.⁴⁰ — Falck anfører videre, at regeringen undertiden efter afløsningen beholdt træudvisningen uforandret (dette betyder vel, at regeringen beholdt skoven, men fortsatte uforandret med at udvise træ til den tidligere fæster, som nu var blevet selvejer). Senere søgte man fra regeringens side at befri skovene for den besværlige afgivelse af træ til indehaveren af det tidligere fæstested og overalt at stille som betingelse for overgang til selveje, at der gaves afkald på fortsat træudvisning.⁴¹

☆

Den 11. sept. 1792 blev der så af Overretten afsagt sålydende
Dom:

I sagen Andreas Mogensen Frost ved Stenderup Strand i Haderslev amt som sagsøger imod vor justitsråd og oversagfører Küster for vort rentekammer som sagsøgt angående fornævnte: uretmæssig fravendelse af den sagsøgeren tilkommende uindskrænkede ejendomsret til den på hans landejendom ved Stenderup Strand værende skov så vidt denne angår.

Kender vi Christian den Syvende af Guds nåde konge til Danmark, Norge, de venders og gothers, hertug til Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken samt Oldenburg p. p. efter påhørt retslig foredragning, fremlagte skriftlige dokumenter (bevisligheder) og efter moden overvejelse af alt dette for ret, at sagsøgte vort rentekammer med rette (jure) vil være at frifinde for sagsøgerens søgsmål, ligesom denne også vil have at erstatte sagsøgte de af denne proces forårsagede omkostninger efter forudgående nedsettelse af disse.⁴²

Publiceret i Overretten på vort slot.

Gottorp, den 11. september 1792.

(L. S.) v. Jügert Carstens / Valentiner

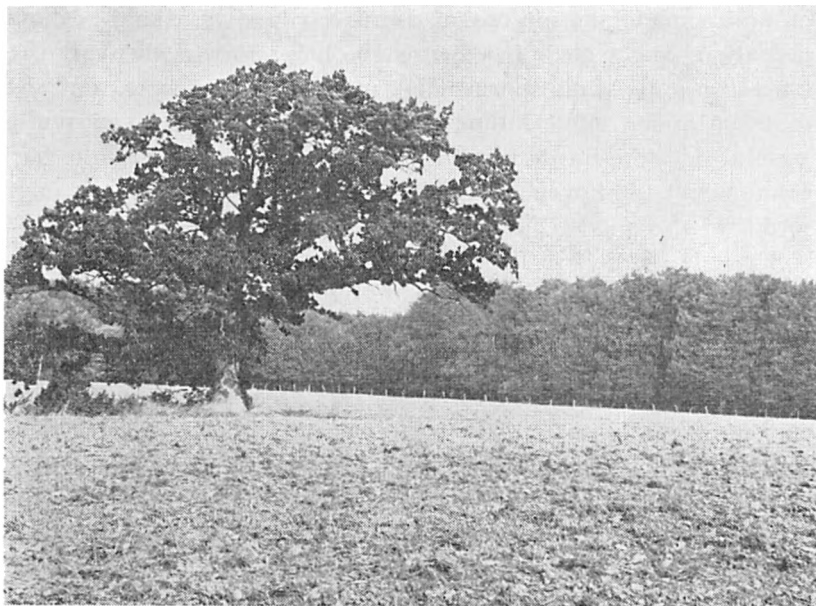
Det er ikke meningen her punkt for punkt at gennemgå parternes argumenter, veje dem imod hinanden og udtale sig om, hvorvidt dommens resultat er rigtigt. Dommen indeholder ikke nogensomhelst begrundelse, og den blev afsagt for små 200 år siden under retlige forhold, som ikke nu kan fastlægges og fremstilles helt præcist. På den anden side vil det være naturligt at trække sagens hovedlinjer op, såvel m. h. t. hvad der ved sagens behandling har kunnet lægges til grund, som m. h. t. hvilke argumenter der i særlig grad må antages at have haft betydning for sagens afgørelse.

M. h. t. selve ejendommen kan det fastslås, at den allerede i 1649 er blevet indhegnet, se herved koncessionen af 1716, og der må derhos gås ud fra, at ejendommen kort efter 1649 er blevet bebygget, jfr. at det af den tidligere omtalte undersøgelsesbeskrivelse fra 1708—1715 vedrørende Haderslev amt fremgår, at huset da var ganske brøstfældigt. Endvidere må lægges til grund, at der i adskillige år før 1716 har været skov på en del af jordlodden, idet der i 1776 voksede så store ege på den, at de kunne benyttes

til bygning af flådens skibe. Endelig må det være uomtvisteligt, at Andreas Frost i 1765 har fået fuld ejendomsret til det, der blev overdraget til ham ved skødet.

Noget usikkert ligger det m. h. t., hvilken udnyttelsesret Mogens Frost og Andreas Frost i kraft af deres stilling som brugere har haft til skoven. Formelt var de ikke fæstere, idet deres brugsret beroede på en kongelig koncession og ikke på et fæstebrev. Det ligger nær at sidestille dem med kronens fæstere, Mogens Frost med en arvefæster og Andreas Frost med en livsfæster, men nogen egentlig oplysning om, hvorvidt de har haft udnyttelsesret til skoven svarende til den, der antagelig også før forordningen af 1784 var tillagt fæstere, har man ikke, udover at Andreas Frost i sit andragende om indstævning nævner, at faderen og dennes efterfølger har udnyttet og brugt skovstykket som sådant, og for så vidt angår disse brugere foreligger der ikke noget om uoverensstemmelser mellem dem og skovmyndighederne (f. s. v. angår Mogens Frost faldt hans brugstid i øvrigt før både forordningen af 1737 og 1784). M. h. t. Andreas Frosts udnyttelse af skoven, medens han var bruger, foreligger der ikke oplysninger, idet bemærkningen i hans andragende om indstævning og i hans indlæg om tidligere hugst antagelig kun har hensyn til hans ejertid. Uanset, at han kun har været bruger af stedet for sin livstid, har han dog antagelig haft samme udnyttelsesret som faderen, og man kan efter oprindelsen til dennes brugsret vanskelig tænke sig, at udnyttelsesretten har været mindre end en fæsters, i øvrigt beskædede, ret.

Efter sædvanlig nutidig retsopfattelse måtte det påhvile sagsøgte at godtgøre, at tilskødningen i 1765, der hjemler sagsøgeren fuld ejendomsret til det overdragne, ikke skulle omfatte skoven, som var en egentlig bestanddel af den faste ejendom og ikke var undtaget. Sagsøgte var den stærkeste af de to parter, var den, der havde udfærdiget skødet, og den, som havde anledning til i skødet at undtage skoven — med hvis eksistens sagsøgte var bekendt —, hvis meningen var, at den ikke skulle medfølge. At der ikke, som af sagsøgte anført, i skødet findes en generel bemærkning om, at alt til ejendommen hørende etc. medfølger, skulle efter nutidig betragtning ikke have afgørende betydning, idet skoven, som nævnt, var — og er — en egentlig bestanddel af en



Den gamle eg kan fortælle om skoven, man forte retssag om i 1790-92, og fotografiet om, hvordan skoven ser ud i dag.

fast ejendom, ikke blot et pertinentium, og derfor synes det heller ikke afgørende, at der i skødet foretages en specifikation over det medfulgte: hus, bygninger og kobbøl — og med yderligere angivelse af antallet af fag, uden at skoven nævnes.

Imidlertid kan man ikke uden videre lægge en sådan moderne bevisbetragtning til grund ved afgørelsen og bortse fra datidens ejendoms- og rådighedsforhold m. h. t. skove, og ejheller kan man bortse fra sagens konkrete omstændigheder i øvrigt.

M. h. t. ejendomsret og rådighed til skov kan det alene have interesse at se på, hvilken ret der tilkom en tidligere fæster, som var blevet selvejer. I så henseende var retsstillingen — som tidligere nævnt — varierende, men det må vel nok antages, at det så tidligt som i 1765 har været det almindeligste, at den hidtilværende fæster fik kompensation for sin tidligere udnyttelsesret, enten i form af et stykke skov eller i form af en begrænset hugstret efter udvisning, og at det for så vidt måtte have været sagsøgtes sag ved fremlæggelse af en erklæring fra sagsøgeren eller

på anden måde at godtgøre, at denne havde givet afkald på kompen- sation. Noget bevis i så henseende har sagsøgte åbenbart ikke kunnet præstere, og spørgsmålet måtte herefter være, om sag- søgte på anden måde kunne godtgøre eller i alt fald sandsynlig- gøre, at det ikke havde været meningen, at sagsøgeren skulle have ejendomsret til skoven, uanset at den stod på den til ham solgte jord.

Sagsøgte gjorde i så henseende gældende, at de fornødne bevis- ligheder fandtes i sagsøgerens egne handlinger og undladelser — passivitet — i hans ejertid, og sagsøgte førte i særlig grad sin procedure på dette grundlag. Sagsøgte koncentrerede navnlig sin procedure om følgende kendsgerninger: 1) sagsøgerens fuldstæn- dige passivitet over for den stedfundne udvisning af kostbare ege- træer til flådebygning. 2) sagsøgeren havde gennem mere end 20 år hvert år ladet sig udvise træer og betalt for dem, og 3) han havde i flere tilfælde betalt bøder for fældning af træer, som ikke var blevet udvist til ham, alt vedrørende den omstridte skov. Sag- søgte har næppe under fremsættelsen af disse argumenter forsømt at fremhæve, at det efter det kendskab, man havde til sagsøgeren, ikke kunne antages, at den udviste passivitet skyldtes en forkuet lille landbrugers frygtsomhed over for den almægtige stat, in casu skovmyndighederne.

Foruden disse argumenter anførte sagsøgte særligt, at skoven under hensyn til dens anselige værdi, 2—3000 rd., ikke kunne anses indbefattet i en overdragelse, hvor hele vederlaget kun var 50 rd.

De øvrige argumenter, det være sig sagsøgerens eller sagsøgtes, findes at være af mindre værdi og skal ikke gøres til genstand for omtale.

Ligesom man ikke kan hente nogen begrundelse for domsresul- tatet i selve dommen, kan man heller ikke hente sådan i vote- ringsprotokollen, idet denne ikke har kunnet findes.⁴⁸ Man må herefter nøjes med formodninger. Efter det foran anførte ligger det nær at antage, at Overretten har fundet bevislighederne i sag- søgerens handlemåde og passivitet over for skovmyndighederne særdeles tungtvejende. Hvor megen vægt man har tillagt argumen- tet om den lave købesum, må bero på, om og hvor meget sagsøge- ren under domsforhandlingen har kunnet anføre imod det, såsom

ved at henvise til, at han, før han blev selvejer, dog havde været en slags fæster og til de fordele og lempelige vilkår, der ofte blev budt fæstere, som gik over til at blive selvejere etc. Har hans argumentation i så henseende ikke været betydende, er det givet, at retten har tillagt den lave købesum vægt ved siden af det stærke argument om sagsøgerens handlemåde og passivitet.⁴⁴

Den 17. januar 1793 skrev Andreas Mogensen Frost til Det kongelige Rentekammer og udbad sig en udskrift af den i hans sag afsagte dom. Den 16. februar s. å. blev der givet besked i følgende skrivelse, der skal gengives som et typisk eksempel på, hvor omstændelig den kollegiale administration må have været. 12 — tolv — embedsmænd og en sekretær medvirkede ved udfærdigelsen af »beskeden« til Andreas Frost: »Supplikanten Andreas Mogensen Frost af Stenderup Strand gives på hans ansøgning af 17. f. m. om en vidimeret afskrift af den i sagen om den på hans jord stående skov af den gottorpske Overret afsagte dom herved til kende, at en sådan ikke kan meddeles herfra, men at han eventualiter må søge derom ved nævnte Overret.

Kgl. Rentekammer i København, den 16. februar 1793.

Reventlow J. Hoë J. E. Colbiørnsen
 O. P. Kølle Schiønning D. Hansen
 Wormskiöld C. Bädt M. V. Essen
 Meincke N. Hammeleff J. Wadiern
 / J. J. Birckenstock.«

Andreas Frost nåede ikke at få denne besked, som blev viderekspederet fra Haderslev amt den 18. s. m., idet han allerede den 14. s. m. var afgået ved døden. Men gennem den sagfører, han ganske givet har haft, eller rygtevis, har han vel erfaret, at han havde tabt sin sag og skulle erstatte modparten dennes omkostninger. Måske er disse endog blevet ham afkrævet.

Helt forgæves havde han dog næppe kæmpet mod myndighederne, der, som det fremgår af den gengivne korrespondance, navnlig husfogdens breve, ikke var utilbøjelige til på en eller anden måde at skaffe ham en skovpart, og det lykkedes hans datter Kristine Frost's mand, Mathias Hansen Beck, der havde fået ejendommen overdraget, at opnå en ordning med rentekammeret m. h. t. overladelse af skoven. Dette fremgår af sålydende

skrivelse af 27. november 1805 fra Haderslev amt til kammerjunker og overførster v. Krogh og husfoged Breckling: »Hans majestæt kongen har i h. t. en skrivelse af 16. d. m. fra Det kongelige højlovlige Rentekammer under 8. ds. allernådigst bevilget, at der må blive eftergivet Mathias Hansen Beck en tredjedel af den ham for en taksationssum af 599 rd. 4 sk. overladte skov på hans kobbel. Eders højvel- og højædelbårne anmoder vi i al ydmyghed desårsag herefter at tilkendegive supplikanten det nødvendige, derpå foranledige ham til at udtale sig om de i rentekammerets skrivelse af 20. juli d. å. ommeldte forpligtelser vedrørende afgifter og indsende sådanne til os til videre ekspedition, således at vi såvel m. h. t. overdragelse af skoven som oppebørsel af den taksationssum, som skal betales, kan foretage os det fornødne på højere sted.

Åstrup og Haderslev amtshus, den 27. november 1805.

v. Krogh v. Ahlefeld

Den 12. dec. s. å. fremsender Breckling som chef for Haderslev østre husfogedri genpart af skrivelsen til Mathias Hansen Beck. Noget overdragelsesdokument til denne fra rentekammeret vedrørende skoven har ikke kunnet findes blandt de gamle slægtspapirer, men at skoven er blevet hans ejendom, er sikkert nok. Ingen har siden bestridt, at skoven hører til Stenderup Strandgård, som blev gårdens senere navn. Mathias Hansen Becks og Kristine Frost's søn, Hans Mathiesen Frost, havde en datter, Marie Mathia Frost, der blev gift med min farfar, Jep Lauesen Beck, og ved dette ægteskab blev sidstnævntes gård, hvis bygninger var beliggende i Stenderup by, slået sammen med Stenderup Strandgård til een gård, som fik navnet Fensbjerggård. Den nye gårds bygninger blev opført i årene 1864—66 og kom til at ligge ved Stenderup-Løverodde vejen, hvor denne fører ind i statsskoven, og således at haven grænser til skoven. Denne gård fik min farbror Christian Lauesen Frost overdraget af sin mor, Kjestine, f. Straarup, der var min farfars anden hustru og overlevede ham. Min nævnte farbror var ugift og afhændede i 1937 Fensbjerggård, som dermed gik ud af slægtens eje. Den gamle Stenderup Strandgårds bygninger, der efter gamle korts udvisende lå i det sydvestlige hjørne af ejendommens sydvestlige lod og bestod af i alt

fald fire, måske fem længer, blev revet ned, efter at Fensbjerggård var blevet opført. Min far, Hans Lauesen Frost, der var søn af Jep Lauesen Beck og dennes første hustru, fornævnte Marie Mathia Frost, var født på den gamle gård i 1863, men kunne forståeligt nok ikke huske noget om, hvordan gården så ud. Men mindet om den og om de mennesker, der gennem tiderne har boet på dette »ødde sted«, lever stadig i slægten, og, som det fremgår af foranstående, er det to gange sket, at en mandlig Beck er blevet giftet ind i slægten Frost, og at børnene har fået deres moders, til den gamle gård knyttede, slægtsnavn.

NOTER og HENVISNINGER

1. Efter undersøgelseskommisionens beskrivelse var det drabanten Peter Jensen, som i 1649 havde fået stedet overladt, men efter den nedenfor gengivne koncession for Mogens Frost, var det Peter Jensens enke. — Beskrivelsen findes i Rigsarkivet, og sammesteds (under rentekammerets tyske sekretariat) findes koncept til Jordebog, for hvilken beskrivelsen har dannet grundlag.
2. I den tyske tekst står: »Heuwindung 14 Fuder«. Fuder var betegnelse for et rummål, der udgjorde 37 hamborgske kubikfod, se bogen »Almindelig Contorist«, udarbejdet af M. R. B. Gerhardt, oversat til dansk og tillempet danske forhold, København 1798. Læs skal altså læses som læs af nævnte rumindhold.
3. Samtlige i afhandlingen indeholdte slesvigske myndighedsdokumenter og parternes procesindlæg m. v. er affattet på tysk, men gives her i dansk oversættelse. Først ved sprogreskriptet af 1840 blev dansk indført som retssprog i Nordslesvig. Navnlige retsakterne og særlig indlæggene er spækket med juridiske udtryk på latin, men disse er i de fleste tilfælde kun gengivet på dansk. I enkelte tilfælde gives det latinske udtryk ved siden af det til dansk oversatte.
4. Det kan ikke have været den rejse, Frederik IV foretog til Italien som kronprins i 1692. Om den lange rejse fra 1708-1709 se Danmarks Historie (Politikens Forlag 1964) p. 408-414.
5. Enemærke: Jord, der tilhører en enkelt ejer, og som er afgrænset fra andre ejendomme og undtaget fra rebning. E. var særlig afmærket og aflukket, ofte med gærde eller grøft. E. var som regel knyttet til hovedgårde eller selvejergårde, dog også undertiden til præste- og anneksgårde. E. kan også betyde privat jagtområde. Foranstående er et uddrag af definition indeholdt i den af Johan Hvidtfeldt redigerede »Håndbog for danske Lokalhistorikere« (1952). Til definitionen er knyttet litteraturhenvisninger.
6. Stenderup Enemærke er antagelig betegnelsen for indvånernes udenfor byfællesskabet liggende græsgang, men hvor denne har ligget, har ikke kunnet oplyses. — Om den Stenderup indvånere tilkommende græsningsret i statsskoven fortæller F. L. Hansen i sin hjemstavnsbog, Strefjlys over Stenderup By og Sogns Historie igen-

nem Tiderne, p. 94 f. f., at bønderne havde græsningsret i skoven i fællesskab indtil 1763. I dette år foretages deling i fire kobler. Senere ønskede man udskiftning, og i 1770 udnævntes i dette øjemed landmålere. Bønderne gjorde gældende, at de, når de havde græsningsret i hele skoven, også havde krav på at få hele skoven tillagt. Rentekammeret fik ved Overretten i Gottorp dom for, at kronen var berettiget til at forynge et kobbel ad gangen (og dermed ret til at forbyde græsning i pågældende kobbel). Af et læg papirer fra (Haderslev) Øster-Amts-Amtstues arkiv, belittet »Papiere betr. die Abfindung der Gräsungsinteressenten in der Kgl. Hölztzung zu Stenderup«, som findes i Landsarkivet, Åbenrå, fremgår, at græsaflossningssagen blev endelig afgjort ved kgl. resolution af 25. juli 1788, hvorefter bønderne fik udlagt for hver otting 14 tdr. land skov i slesvigsk mål af Finskobbel og Syderkobbel. Træmassen overlodes dem mod en billig takstpris. Efter nævnte papirer blev der ialt udlagt 742 tdr. — slesvigsk mål — af kronens skov, og da en slesvigsk td. land er = 1,218 kongerigsk td. land, vil det sige, at der blev udlagt ca. 904 tdr. land skov til græsningsinteressenterne. — Se også Walter Hase i Mitteilungen der Bundesanstalt für Forst- und Holzwirtschaft, 1953, p. 29, om »Waldeigenthum und Forstaufsicht in Schleswig-Holstein«, hvor der tales om aflossning af græsnings- og maskret og nytteret til træ.

7. Det blandt de gamle slægtspapirer fundne bønsskrift er alene undertegnet »Allerunderdanigst troe tiener«. Enten er dokumentet det originale og er aldrig blevet indsendt, eller også er det en kopi.
8. Måleenheden på Grieses kort »Scala Ulnarum Geometri Dan« må efter modtagne oplysninger fra Geodætisk Institut i skrivelse af 15. april 1966 oversættes til »målestok i danske landmåleralen«, hvilket igen vil sige sjællandske alen (62,26 cm), der i 1613 blev sat til at gælde overalt i riget. — Angående den af Griese og for ham af P. Petersen i Tyrstrup herred foretagne opmåling se den i note 9 omtalte afhandling af Mogens Lebech.
9. Mogens Lebech har i Sønderjyske Årbøger 1937, p. 19 f. f., skrevet en afhandling »Landmålingen i Tyrstrup Herred 1716/1718«. Det fremgår af denne, at amtsforvalter Bentsen i Haderslev egenmægtigt havde foranstaltet foretaget en opmåling, og denne fremtræder herefter som den ældste slesvigske landmåling foretaget med matrikulering for øje. Til at foretage opmålingen havde han først engageret landinspektør P. Petersen, som nåede at få nogle sogne opmålt, inden han døde i 1715. Derefter engagerede han Samuel Griese, som ledsagede sin opmåling med udarbejdelse af detaljerede kort. Hvor pålidelige dennes arbejder er, kan efter Lebechs mening omtvistes, se f. eks. p. 28, men se dog herved Troels Fink, Udskiftningen i Sønderjylland til 1770, p. 115. Som det fremgår af Lebechs afhandling giver de af Griese udarbejdede kort en udmærket oversigt over det særlige boelskifte (ikke solskifte), som var anvendt. Iøvrigt har såvel Petersens som Grieses arbejder interesse derved, at de viser, at udskiftningen i Tyrstrup herred på det tidspunkt, da opmålingen fandt sted, kun var i sin vorden. I forbindelse med spørgsmålet om pålideligheden af Grieses arbejder kan nævnes, at der på hans kort over Stenderup sogn ikke findes signatur for

- skov på Königlich Stallknechts Hoff, skønt det må anses for givet, at der var skov på arealet i 1716.
10. Oplysningerne hidrører fra en ekstrakt af skov-bøde-registret, som husfoged Lassen tilstillede rentekammerets sagfører under den sag, Andreas Frost i 1790 anlagde imod rentekammeret. Ekstrakten beror tilligemed de nedenfor i afhandlingen refererede skrivelser og Overrettens dom i retssagen i Landsarkivet i Åbenrå. Boderne blev ikendt af en Forstbrüchession. Denne skulle undersøge og straffe jagt- og skovtyverier. Sessionen blev holdt to gange om året. Medlemmerne var husfogden, oppebørselsbetjenten, skovrideren, skovfogden og »der Oberbeamte«, amtmanden, som alene traf afgørelsen, se N. Falck, Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts (1825-1848), bd. 3¹, p. 119.
 11. Den sædvanlige betydning af disse ord er efter Den danske Ordbog og de af denne benyttede kilder (Moths Ordbog, Videnskabernes Selskabs Ordbog, Molbechs Ordbog og en tysk forstordbog): unge ege, henholdsvis bøge. Ordet ris-bøg kan betyde avnbøg, men der kan næppe være tvivl om, at bødejournalen bruger betegnelsen i førstnævnte betydning. Det var en yndet sport at tilegne sig disse unge træer, hvis grene — ris — var velegnede til brug ved gærdsel.
 12. Se herved note 2.
 13. Husfoged: I den senere middelalder nævnes ofte en h. på de kongelige slotte. Han skulle tage vare på selve slottet, »huset«, og dets bygninger. H. omtales også nu og da i den følgende tid, på Koldinghus således endnu i 1600-årene, men efterhånden gik betegnelsen helt af brug i kongeriget. Derimod blev den stadig anvendt i Slesvig, hvor h. efterhånden fik et ret stort myndighedsområde. Han havde tilsyn med alle de kongelige ejendomme, med forpagtergårde og møller, broer og fiskedamme. Han skulle sørge for, at vejene holdtes vedlige, og derhos havde han et vidtgående tilsyn med skovene: med indhegningen, plantningen, udvisningen, stemplingen af oldensvin, regnskab, udarbejdelse af skov-boderegistret m. v. Embedet blev ophævet 20/4 1868. Definitionen er tildels hentet fra det i note 5 nævnte værk, hvor der også findes litteraturhenvisninger.
 14. M. h. t. spørgsmålet i almindelighed se bl. a. Poul Andersen, Dansk Forvaltningsret (1965), p. 575 f. f. Så sent som ved instruks for provinsialregeringen af 15. maj 1834, § 100, bestemmes, at bl. a. sager vedr. de kongelige kollegier kun kunne afgøres ved domstolene, hvis de blev henvist dertil af regeringen.
 15. Reskriptet findes i samlingen Corpus Constitutionum Regio-Holsatiarum.
 16. Se herved Max Rasch, Das Gottorffer Obergericht in den ersten zwei Jahrzehnten seines Bestehens (1713-1730) i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1923, bd. 53, p. 55 f. f. Rasch gengiver i slutningen af sin afhandling den grundlæggende instruks fra 1713. Se også Grove-Stephensen i U. f. R. 1963 B, p. 177 f. f., og Ellehøj, Højesteret 1661-1961, p. 54 f. f. Om Overrettens kompetence se nævnte instruks af 1713, der fornyedes og ændredes ved instruks af 14. okt. 1773, samt Kähler, Das Schleswig-Holsteinische Landrecht, p. 156 f. f., og N. Falck, det i note 10 omtalte værk, bd. 3¹, p. 296 f. f.

17. Enkelte dele af Slesvig horte dog ikke under Overretten. Se Grove-Stephensen den i note 16 anførte artikel, p. 179-180. -- Om de mange forskellige slags ret, som var gældende i Slesvig, kan henvises til et særdeles interessant farvelagt kort i Kählers i note 16 nævnte værk.
18. Hos Falck siges i det i note 10 anførte værk, bd. 3¹, p. 73, angående Obersachwalter: der var én i hvert hertugdømme. De benyttedes bl. a. til i civilsager at repræsentere rentekammeret og andre »Kammerralkollegier« i de processer, som de måtte føre ved over- og underretter. Iøvrigt var de forvaltningskollegiernes konsulenter i alle sager angående Fiscus og Kameralinteresse. Der er således tale om en art kammeradvokater.
19. Gadebusch er en mindre by i Mecklenburg-Schwerin. Slaget fandt sted den 20. december 1712. Frederik IV's modstander var den svenske general Stenbock. Denne vandt en overlegen sejr. Fra slaget mindes man episoden med generalmajor Gregers Daa. Kongen skal have opfordret ham til at foretage et angreb på svenskerne med rytteriet, og da Daa tillod sig at udtrykke betænkelighed herved, skal kongen have spurgt ham, om han var bange. Daas reaktion var, at han øjeblikkelig indledede et rytteriangreb, under hvilket han faldt i spidsen for sine folk. Han, der var ejer af hovedgården Hald, var den sidste af Daa-slægten, se herved Blicher, Joderne på Hald. Erik Torm har i sine »Anmærkninger forsaavidt Forfatteren kunde være tilladt at måtte vide og for endeel selv seet og vedværet fra 1699 til 1730 Aars Udgang« — forf. Aar 1755 — (Haandskrift paa Rigsarkivet. Trykt i P. F. Suhms Nye Samlinger til den danske Historie, 2. bd., p. 1-48) givet en skildring af slaget. Episoden med Daa omtales ikke. Vanskelighederne ved under flugten at finde vej skildres. Mogens Frosts navn nævnes ikke, hvad man vel heller ikke kunne forvente, men det omtales, »at Ride-Knægten havde Tommen«, medens kromandens karl viste vej til Mohlen.
20. Konfirmationen var ikke af 1., men 4. april, og det var ikke Andreas Frosts moder, men hendes anden mand, Jep Siemensen, som fik konfirmationen af 1747 meddelt.
21. Om mundtlighed i slesvigsk ret henvises til A. W. Francke, Der gemeine deutsche und schleswig-holsteinische Civilproces, Erster Theil (1844) p. 252 f., 317 f. og 338 f.
22. I alt fald indtil for få år siden var de skriftlige indlæg i engelske processer også inddelt i paragraffer. Se Theodor Petersen, Retsliv og Retspleje i England (1949), p. 136, og J. L. Frost, Lidt om engelsk Retspleje (1940) i Juristen 1940, p. 221 f. f.
23. Når der i romersk retslitteratur tales om emptio per aversionem, tænkes der ofte på tilfælde, hvor en køber eller lejer køber, henholdsvis lejer, en genstand ubeset og så må tage genstanden, som den er. I nærværende tilfælde er det sælgeren, som »har vendt ryggen til«, d. v. s. ikke udtrykkeligt har undtaget det, som var accessorium til den fastslåede genstand. Derfor kan man måske oversætte som sket. Böh. (Dorn 1. dec. 332) er muligvis forkortelse for Böhmer, kendt tysk retslærd fra 1700-tallet.

24. § 31 i Forst- og Jagtforordningen af 2. Juli 1784, der senere vil blive gennemgået.
25. Hvis sagsøgeren har villet gengive indholdet af Forst- og Jagtforordningens § 136, er hans gengivelse temmelig ukorrekt.
26. Hos Falck i det i note 10 anførte værk, bd. 5, p. 133 f. f., tales der om pertinentier (tilbehør). P. 138 udtales, at de på grunden stående bygninger, træer og indhegninger ikke er pertinentier, »sondern wahre Theile der Grundstücke«.
27. Kilden til denne 30-års-hævdsregel er Jydske Lovs I Bog, XLIV, Kap. I sidste del af bestemmelsen siges: »Har bonden haft kirkens jord i sin besiddelse i fyrretyve vintre, skal han ikke føre bevis over for kirken. Men har kirken haft bondens jord ubestridt i sin besiddelse i tredive vintre, skal den ikke føre bevis over for bonden, hvis der ikke (før) er rejst noget krav«. Disse regler er hentet fra kanonisk ret, se Erik Kromann og Stig Juul, Danmarks Gamle Love paa Nutidsdansk (1948), Kommentaren til Lovstedet, p. 146. C. L. E. v. Stemann, Geschichte des öff. und Privatrechts des Herzogthums Schleswig (1866-1868) bd. II, p. 256, Falck, i det i note 10 anførte værk, bd. 4, p. 71, og Krieger, Den slesvigske Formueret (1855) p. 54 f. f., siger, at der på grundlag af lovbudet i Jydske Lov udviklede sig en 30-års hævdsregel. Endelig kan også henvises til Blütings kendte »Glossa oder Erklärhurg« (1717) til Blasius Ekenbergers udgave af Jydske Lov på plattysk, hvor det ad I bog, XLIV. kap., siges, at der ligesom i forholdet kirke mod bonde i forholdet bonde mod bonde gælder en 30-årig præskriptionsfrist.
28. Kendt tysk jurist (1609-1670), i hvis værker der ikke lægges synderlig vægt på syntesen. Hans arbejder er af udpræget praktisk, kasuistisk art, jfr. hans berømte Decisiones (cit. Dec.).
Se også Blasius Ekenbergers »Repertorium alphabeticum (1594) til sammes udgave af Jydske Lov på plattysk. Under possessor nævnes, at der ikke må gøres indgreb i dennes ret »uden retslig kendelse«.
29. I Ekenbergers i note 28 nævnte repertorium opregnes — under eder — de mange forskellige eder, som anvendtes indenfor retsplejen.
30. Efter beskeden drejede det sig om 1 bog.
31. Udskiftningen i Slesvig begyndte som bekendt langt tidligere end i kongeriget, men gik dog mange steder hurtigt i stå. De i note 9 omtalte opmålinger i Tyrstrup herred 1716-1718 viser, at udskiftningen derstedes endnu var i sin vorden. Den var, f. s. v. Tyrstrup herred, næppe tilendebragt før henimod slutningen af sytten hundre-tallet. Se til hele spørgsmålet Troels Fink, Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, p. 105 f. f., og Sønderjyllands Historie, bd. III, p. 422 f. f. Hvad specielt Stenderup sogn angår, var udskiftningen af agerjorden i realiteten tilendebragt i 1772, men udskiftningen af skovstykkerne først i 1790. (Oplyst af Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele i skrivelse af 28. marts 1966 til forfatteren).
32. Paragraf 9 findes ikke i sagsøgte indlæg.
33. Findes i Chronologische Sammlung der in den Jahren 1761-1790 organenen kgl. Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein m. m. Bestemmelsen i Jydske Lov, I bog, LIII kap., om, at kongen ejer jorden og bonden skoven, har

- ingen interesse her, idet bestemmelsen, som det fremgår af lovbud-
det, kun gælder, når der er tale om alminding.
34. Om fæsteskov i Åbenrå amt i 18. århundrede se Niels Black Hansen i *Sønderjyske Årbøger 1952*, p. 104-110.
 35. Se herved Fr. Krarup i *Dansk Skovforenings Tidsskrift 1927*, p. 35 f. f.: »Statens tilsyn med de private skove i de sønderjyske landsdele«. Skovdirektøren går her ind på en omtale af forstforordningen, som endnu i 1927 dannede grundlaget for tilsynet med de nævnte skove, og gør opmærksom på, at det i praksis var således, at man som oftest tolererede, at skovejerne foretog hugst til salg af træ fra deres skove, og kun greb ind, når skoven blev forhugget. Se også I. M. Dalgas ibd. 1919, p. 160 f. f., »Nogle Oplysninger om Skove og Skovforhold i Nordslesvig«, navnlig p. 169-171.
 36. Findes i *Corpus Constitutionum Regio-Holsatiarum*.
 37. Findes i den i note 33 nævnte lovsamling.
 38. Jfr. hans i note 10 omtalte værk om den slesvigske privatret, bd. 5, p. 240 f. f.
 39. Se *Mitteilung der Bundesanstalt für Forst- und Holzwirtschaft*, årg. 1953, afhandlingen »Waldeigentum und Forstaufsicht in Schleswig-Holstein«, p. 28.
 40. Om tildeling af skovparter ved afløsning af græsningsret, se note 6.
 41. I Max Sering, *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein*, (Berlin 1908) finder man intet om spørgsmålet.
 42. Det er tvivlsomt, hvad der menes hermed. Måske menes der, at sagsøgeren kun skal betale, hvad vi nu tildags kalder delvise sagsomkostninger.
 43. Jfr. skrv. af 29. december 1965 fra Landesarchiv Schleswig-Holstein til det danske rigsarkiv, hvorefter Landsarkivet ikke er i besiddelse af protokollen.
 44. Naturligvis var skoven også i 1765 meget mere værd end 50 rd., et beløb som ovenikøbet også var vederlag for agerjorden og bygningerne, men om den just havde en værdi af 2-3000 rd. får stå hen. Det skal dog nævnes, at taksationsværdien i 1805, se herom nedenfor, kun blev sat til ca. 600 rd. Men selv om det måtte antages, at skoven havde en meget betydelig værdi, må der ved bedømmelse af argumentets værdi erindres den i teksten tidligere omtalte fordelagtige måde, på hvilken indehavere af fæstegårde med fæsteskov ofte blev forstlig kompenseret, når ejendommen overgik til selveje. Dette gjaldt i alt fald efter forordningen af 1784 og har formentlig også været gældende i den nærmeste tid forud. Erindres må også, at de afløsningssummer, fæsterne betalte, når de blev selvejere, ofte var yderst beskedne. Samtlige fæstere i Vejstrup betalte således til sammen kun 200 rd. for at blive selvejere (om de også fik overdraget skov, er dog ikke oplyst). Der kan vel heller ikke helt ses bort fra, at myndighederne i 1765 ved fastsættelsen af vederlaget til 50 rd. kan have taget hensyn til, at ejendommen i sin tid var blevet overladt sagsøgerens fader som en gunstbevisning af en i høj grad taknemlig majestæt. I forbindelse hermed kan bemærkes, at værdien af agerjord og bygninger naturligvis også har oversteget beløbet 50 rd., således at der altså for så vidt har foreligget en gaveakt.

Anmeldelser

Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt

Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte
nr. 17 Flensburg (1966).

I indledningen til det sidste kapitel i den nye tyske »Flensburg Bys Historie« — kapitlet handler om Flensburg 1920-60 — karakteriseres afgørelsen i 1920 med den bemærkning, at »Flensburg dermed for første gang i Slesvig-Holstens omskiftelige historie var blevet en grænseby.« Lad være, at denne påstand ikke er korrekt historisk set; for man kan godt sige, at Flensburg i årene 1340—75 havde samme placering som efter 1920. I den nævnte periode var hertug Valdemar og hans søn Henrik stort set herrer i Nordslesvig, mens de holstenske grever havde det faktiske herredømme i Sydslesvig. Det var i denne periode Nyhus lige nord for Flensburg var en grænseborg. Men rent bortset derfra, er påstanden i dybere forstand misvisende; det er nemlig kendetegnende for Flensburg, at den gennem mange århundreder har været en grænseby, ikke i den forstand at der var en statsgrænse i nærheden, men således forstået, at her mødtes dansk og tysk, og her stod valget mellem dansk eller tysk. Det oprindelige grundlag var dansk, men senere blev strømmen sydfra stærkere end strømmen nordfra, og utalte tusinder af folk med oprindeligt dansk modersmål er sluset gennem Flensburg med tysk sprog- og kulturbevidsthed. Det er således med fuld ret, at bogen på titelbladet — trods den ovenfor citerede påstand — bærer undertitlen: »Geschichte einer Grenzstadt«.

Den nye »Flensburg Bys Historie« er et barn af sin tid, og vor tid er for Sønderjyllands vedkommende kendetegnet ved begrebet: »det kulturelle kappestræb«; det udfolder sig med stor indsats fra begge sider. Da man i slutningen af 1950'erne planlagde og rejste et nyt, stort dansk centralbibliotek, gav det stødet til, at man opførte to store, veludrustede tyske biblioteker, således at Flensburg

og Sydslesvig i det hele taget i forhold til andre egne i Tyskland er særdeles velkørende på biblioteksvæsenets område; nu er der rejst en stor dansk idrætshal, så man tør måske vente et par stykker opført for tyske midler i de kommende år; på samme måde må man regne med, at den foreliggende bog til en vis grad er fremkommet som pendant til den danske »Flensborg Bys Historie« I—II, der udkom i årene 1953—55. Begge værker er omtrent lige omfattende, og begge er samleværker med flere forfattere. For det danske værks vedkommende har der dog været for mange kokke: de enkelte perioder er splittet op i mange forskellige emner, og det er ganske klart gået ud over helheden. Den tyske pendant har færre forfattere, der hver har fået en klart afgrænset periode at behandle, dog således at for det sidste mere intrikate afsnit fra 1920—1960 hæfter ikke færre end 6 forfattere i fællesskab. Det er da også blevet det mindst vellykkede afsnit — men lad os begynde med begyndelsen.

Skildringen af den ældste periode er lagt i hænderne på Flensborgs stadsarkivar, dr. Hans Friedrich Schütt. Pietetsfuldt har han efterfulgt sin far i embedet, og han har til sin fremstilling kunnet benytte forarbejder fra faderens hånd. Selv var han vel forberedt til opgaven bl. a. ved sin doktorafhandling om Flensborg byret fra det 13. til begyndelsen af det 17. århundrede (1957), og yderligere har han gjort sig fortjent ved en stor afhandling om St. Knudsgildet i »Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte« (1962). Det er en sober, en grundig og en redelig fremstilling, dr. Schütt har givet; det er en periode, hvor hver eneste kildestump må vendes og drejes for at aftvinge den, hvad den kan udsige, og følgelig lader sig mange teorier og hypoteser opstille; dr. Schütt omgås forsigtigt med hypoteserne; men der er vanskeligheder nok endda.

Således er sammenkædningen mellem det lokale og det almene et besværligt problem. Man må inddrage mange træk fra righistorien for at forklare de lokale sammenhæng, og da Danmarks konger og danske historiske forhold i almindelighed er tyske læsere ubekendte, kunne en bredere præsentation nok være ønskelig, f. eks. når der tales om en dom afsagt i 1423 af Danehoffet, så ville en forklaring af begrebet Danehof være nødvendig. Ligeledes ville en forklaring på de gamle gadenavne i Flensborg være natur-

lig, f. eks. véd flensborgerne i almindelighed ikke, at der bag navnet Angelburgerstrasse gemmer sig et Angelbogade; det sidste giver mening, det første ikke, eller at Ramsherred betyder det sted, hvor rakket holder til. A propos navnet Ramsherred, hvis det skal sættes i større sammenhæng, så findes der gader med dette navn i Næstved, Faaborg, Rudkøbing, Svendborg, Horsens, Odense, Assens og i Åbenrå; når denne sammenhæng påpeges her, er det for derved at antyde den grundlæggende forskel, hvorpå man fra dansk og fra tysk side går til opgaven. I en dansk fremstilling peger man naturligt på denne sammenhæng, i en tysk ikke. En enkelt anakronisme er smuttet med, idet dr. Schütt lader Christian I (s. 59) blive valgt til hertug af »Slesvig-Holsten«, medens det rigtige er, at han blev valgt til hertug af Slesvig og greve af Holsten; vi er her ved en anden forskel mellem dansk og tysk historicopfattelse. På dansk side sonderer vi klart mellem hertugdømme og grevskab og siden mellem de to hertugdømmer, hvor det er berettiget, mens der på tysk side findes en almen tendens til at tilbageprojicere det senere begreb Slesvig-Holsten på ældre tider. Alt i alt må man imidlertid prise dr. Schütts vilje til redelighed; forskellen i det grundlæggende syn vil vedblive at bestå.

I professor G. E. Hoffmanns afsnit, der dækker tiden fra reformationen til 1721, indføres en terminologi, som ellers ikke anvendes ret meget, det er betegnelsen det oldenburgske monarki eller de oldenburgske lande, hvor man almindeligvis anvender betegnelsen det danske monarki; og det virker yderst kunstigt at få denne terminus indført, al den stund der også var oldenburgske fyrster i den hertugelige del af hertugdømmerne og i fyrsteslægten gamle stamland Oldenburg, som først i 1673 kom under den danske konge; det er mere naturligt at tale om det danske monarki, men endnu er det altså ikke naturligt for alle tyske forskere at bruge denne vending.

For øvrigt er fremstillingen som helhed oplysende og veldisponeret. For Flensborgs vedkommende grundlægges i den af professor Hoffmann behandlede periode den økonomiske kontakt med Norge. Der gøres klart opmærksom på denne forbindelse, men det er anmelderens opfattelse, at betydningen deraf ikke kommer til sin ret; det er et helt centralt punkt i Flensborgs økonomiske historie, at byen havde sit økonomiske tyngdepunkt i kontakten til

det nordlige Norge. Der ligger en betydningsfuld opgave for en historiker i en grundig analyse af relationerne mellem Flensborg og Norge.

Det tjener professor Hoffmann til ære, at han vil øve retfærdighed imod de luthersk-ortodokse teologer, der dominerede kirkelivet i denne periode. Billedet af superintendenten Stephan Klotz er tegnet med forståelse; her kunne godt H. F. Petersens afhandling om Stephan Klotz være anført som et første vidnesbyrd om en mere nuanceret fremstilling af denne kirkemands bestræbelser. Afsnittet slutter med en karakteristik af det særlige flensborgske sprog. I noterne anføres nogle eksempler, som med stor fordel kunne have været anbragt i teksten, der derved ville få lidt af den oplivelse, som den nok kunne trænge til. Det hører stadig til Flensborgs charme, at sproget afspejler byens historiske skæbne; de gamle flensborgeres anvendelse af den danske syntaks vil vel nok forsvinde under dygtige skolemestres voksende indflydelse, men det vil være af værdi at fastholde dette mærkværdige sprog; dog må man kunne både dansk og tysk for ret at få fat i morskaben, og der er for få tyskere, der kan dansk, så derfor får denne ejendommelighed kun en svag placering.

Fra 1721 tager igen dr. H. F. Schütt fat, og han giver en klar skildring af den udvikling, der tog sin tragiske ende med englændernes bombardement af København i 1807. Først i sidste halvdel af århundredet kom Flensborg med i den almindelige økonomiske opblomstring; midt i århundredet måtte den lide under den konsekvente begunstigelse, som regeringen lod København blive til del, og under den flagdiskriminering, som Sverige omtrent samtidig indførte. Sjældent er der fremsendt så mange nødråb fra Flensborg som i disse år, men situationen var også alvorlig. Den første væsentlige fremgang kom, da handelen på de vestindiske øer i 1755 blev givet fri også for flensborgerne; denne handel fik voksende betydning, men forbindelsen til Norge var stadigvæk en hovedhjørnesten i flensborgsk erhvervsliv. Man kunne nære det ønske, at sammenhængen mellem det flensborgske erhvervsliv og de ydre faktorer, der påvirkede det, i højere grad var blevet understreget, til gengæld må man anerkende, at dr. Schütt har formået at klarlægge de sociale spændinger og det åndelige klima med

megen overlegenhed. Det er en stor glæde at læse disse passager i værket.

Det er svært ret at forestille sig, hvilken katastrofe det engelske overfald på København i 1807 har været for det danske monarki, de alvorlige følger viste sig først i 1813 med statsbankerotten og i 1814 med statens sønderdeling. Af alle byer i riget tabte Flensborg mest ved ophøret af forbindelsen med Norge; det var en livsnerve, der blev revet over. Efter anmelderens opfattelse understreges dette forhold ikke stærkt nok af dr. Gerd Vaagt, der skildrer tiden 1806 til 1864. Helstaten fik faktisk dødsstødet i 1807. Men bortset herfra er der meget godt at sige om dr. Vaagts afsnit. Forfatteren har, hvad den nationale problematik angår, forsøgt at gøre ret og skel til begge sider. I forhold til Chr. Voigts afhandling i Nordelbingen i 1926 er det et ganske afgørende fremskridt; således kommer de plattysktalende flensborgeres loyale og kongetro holdning klart for dagen. Blandt de træk, der illustrerer dette, anføres også den afvisende holdning, som man i Flensborg indtog over for den såkaldte Gustav Adolf-forening, da man i 1842 påtænkte at oprette en filial i byen. Gustav Adolf-foreningen var en fællestysk organisation for den protestantiske trosretning. På det kirkelige område blev den udtryk for den tyske nationale opvågningen, som gjorde sig gældende i 1840'erne; den dannede et frit fællesskab mellem de mange lutherske trossamfund, og den støttede de svage. Den fandt i almindelighed megen genklang i den slesvig-holstenske gejstlighed. I fremstillingen forudsættes det, at læserne ved, hvad Gustav Adolf-foreningen står for. Det turde kun være de færreste, selv blandt tyske læsere, der har kendskab til denne forenings historie, og det gælder i dette tilfælde som i så mange andre, at institutioner og organisationer ikke præsenteres grundigt nok for den forudsætningsløse læser, og der savnes, på enkelte afsnit nær, personkarakteristikker af de mere betydende skikkelser.

Den erhvervsmæssige og sociale udvikling er skildret i et velafbalanceret forhold til den politiske udvikling. Det må glæde en gammel åbenråer, at det så smukt anerkendes, at de åbenråske redere i 1850'erne med større beslutsomhed kastede sig over farten til det fjerne østen, og at den stærkt voksende åbenråske handelsflåde overtraf den flensborgske i størrelse. Det blev få år senere omvendt.

Perioden fra 1864 indtil 1920 er skildret af Horst Windmann, og den samme trang til redelighed præger hans afsnit som de andre, men straks ved indledningen studser dog en dansk læser, når forfatteren ved år 1864 konstaterer: »den snævre forbindelse med Danmark, som havde bestået uafbrudt i mere end 400 år, blev opløst,« som om der ikke i perioden før 1460 havde været forbindelse med Danmark både statsretligt og nationalt; det må være løbet forfatteren i pennen, for ingen kender Sønderjyllands ældre historie bedre end dr. Windmann, hvis dissertation handlede om »Schleswig als Territorium«. Windmanns afsnit udmærker sig til gengæld ved gode personkarakteristikker, især træder borgmester Toosbüys skikkelse tydeligt for dagen, både hans kraftfulde initiativ og hans menneskelige begrænsning belyses. Som hans danske modpol får Gustav Johannsen den plads, han tilkommer som Flensborgs populæreste skikkelse, ja, i sine velmagtsdage byens ukronede konge. Derimod kunne Jens Jessen nok have fortjent en lidt mere fremskudt plads i forhold til sin modpol på den tyske side, overborgmester dr. Todsén.

For den sidste vanskelige periode 1920—1960 hæfter som indledningsvis nævnt et kollektiv. Det er altid sværest at skrive om den seneste periode; forarbejderne er endnu få, og forfatterne har ikke vundet distance til stoffet. Som helhed må man sige, at den opgave endnu står tilbage, at skildre Flensborgs historie i dette nationalt og politisk bevægede tidsrum, mangt er kun antydnet, og meget er overladt til glemselen. Den første periode efter 1920 er naturligt nok kommet bedre til sin ret end tiden fra 1933, for hvilken periode der kun kan tales om en første orientering. Anmelderen kan kun beklage, at forfatterne ikke har ment at kunne engagere sig stærkere i problemerne. Nazitiden ligger endnu som en svær hypotek på grænselandets historie. Lad os så håbe, at der snart vil komme historikere, der har evne og mod til at gå i kamp med den tunge opgave, det er at klarlægge naziårenes moralske ødelæggelsesværk. Tiden efter 1945 må vente på en grundlæggende historisk udredning, selvom man allerede nu kan se, hvilket skarpt indsnit der kom med de dansk-tyske mindretalsforhandlinger i 1955.

Ud over de historiske afsnit er der i bogen tilføjet en interessant erhvervsgeografisk oversigt af professor Karl Weigand og en over-

sigt over de kommunale kulturinstitutioner, som er givet af den meget kyndige og virksomme biblioteksdirektør dr. H. P. Johannsen, og endelig en oversigt, udarbejdet af museumsdirektør, dr. Ellen Redlefsen, om kunstens mestre og værksteder i Flensborg; denne sidste oversigt er blevet en koncentreret flensborgsk kunsthistorie. Det ideelle havde været, om disse bidrag havde været indarbejdet på rette sted i den kronologiske fremadskridende helhedsfremstilling; det har ikke kunnet lade sig gøre, og læseren er der taknemlig over den gode kontante oplysning, disse afsnit giver. Når næste generation skal skrive sin »Flensborg Bys Historie«, er her et godt materiale at ty til. Men man savner stærkt en oversigt over de danske kulturinstitutioner, der i så høj grad er med til at give Flensborg sit særpræg. Her er man ikke nået frem til den ligelighed, som må være et rimeligt krav til en fremstilling af Flensborgs historie, udkommet i året 1966. I denne henseende har redaktionen ikke levet op til det krav, som det kulturelle kappestræbs tidsalder stiller.

Som helhed er det dog med glæde, at en dansk læser kan følge de skiftende forfattere gennem »Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt«. Der er store fremskridt at spore i redelighed og indsigt og inspiration til at gå igang med nye opgaver.

Troels Fink.

N. P. Nielsen: Fra bondedreng til grænsepræst.

Erindringer og oplevelser fra et langt liv.
Kirkeligt Samfunds Forlag, 1966.

Pastor N. P. Niensens livserindringer, et digert, rigt illustreret værk på 400 store sider, vil blive stående som et historisk dokument om tiden fra genforeningen indtil i dag, oplevet af en frisindet dansk præst i mødet med en hjemvendt dansk grænsbefolkning og en autoritært præget hjemmetyskhed. Nielsen var fra ploven på Tuse næs, Holbæk amt, gået til bogen. Hans barndomshjem var gammelgrundtvigsk-højskolepræget fra Triers Vallekilde. Og denne livsindstilling fik han så selv grundigt underbygget som elev på Frederiksborg og Askov og som lærervikar på Vallekilde og Antvorskov højskoler og videre i sine studieår i hovedstadens grundtvigske miljø. Niels Daels frisindede menighedssyn fra Liselund gav ham grundindstillingen.

Det var således en i alle måder moden, 35-årig, nygift præst,

som i august 1920 blev konstitueret i det oldhistorisk rigt prægede store Vedsted sogn ved den gamle hærvej på vandskellet mellem øst og vest. Præsteligt var sognet helt forsømt fra den tyske tid. Der fandtes næsten ingen kirkegang eller kontakt mellem præstegården og sognets hjem. Der var altså noget at tage fat på og at genopbygge. Men Nielsen havde fra sin bondetid lært, at »det at være i arbejde og gøre nytte var en glæde«.

Hans hustru stammede fra Broagerland og var enke efter den i 1915 døde unge højskoleforstander Eggert, Antvorskov. Hun blev hans allerbedste medhjælp i sognearbejdet, idet præstegården ved den idylliske Vedsted sø nu kom til at stå åben for sognets folk i hverdag som til fest, for unge som for gamle. Søndagsgudstjenesten blev påny ugens festdag med »Kristus lyslevende til stede« i ord, sakrament og salmesang. Dansk kirkeskik blev lempeligt indført. Det gik dog trægt med at samle en ny lovsyngende menighed, selvom hjemmene stadig havde en religiøs livsindstilling. Bedst gik det ved de store sommerstævner og Liselund-møder, der samlede store skarer fra hele landet.

Til skolerne og deres lærere, både gamle og nye, blev forholdet hjerteligt, ligeså til de unge i »Landbohjemmet«, hvor der også en overgang holdtes ungdomsskole. Der skulle nu »øves ret, så livet kan gro«. Det gjaldt også både indremissionsfolkene og hjemmetyskerne i sognet, der fik hver deres månedlige særgudstieneste, uden dog at forsømme sogneprestens. Nielsen blev også hurtigt den ledende i Kirkeligt Samfund og De danske Ungdomsforeninger i hele Haderslev amt.

Da nazismen så i 1933 begyndte at true statsgrænsen, blev han sammen med P. Marcussen, M. Hammerich og Johs. Juhl Det unge Grænseværns naturlige samlingsmærke, stadig »dybt rodfæstet i det grundtvigske livssyn, men tillige åben og vidtfavnende«, med den overbevisning, at »et levende menighedsliv styrker også det folkelige liv«. Nævnes skal her tillige det kunstnerisk fine mindesmærke for de faldne i krigen 1914-18, som sognets præst fik kunstneren Niels Skovgaard til at skabe på kirkegården.

Det nazistiske pres med den voksende hjemmetyske aktivitet på skolens og kirkens område frembragte så et stærkt kald til Vedsted-præsten, nu 50 år, om at blive Tønder amts grænsepræst for de hidtil stedmoderligt behandlede danske menighedskredse her. Det ordnedes efter mange forhandlinger omsider ved politikerne Jepsen Christensens, biskop Westergaards og Kirkeministeriets mellemkomst administrativt, idet han i efteråret 1935 blev udnævnt til et nyoprettet residerende kapellani i Højer med betjening af danske i Højer, Burkal, Hostrup og Daler sogne, hvor der stadig sad tvesprogede tyske præster, der i den følgende tid hårdt afviste Nielsens »indtrængen« i deres sogne.

Da den tyske besættelse så kom til, blev dette grænsearbejde end mere nødvendigt, indtil de siddende tyske sognepræster afløstes af nye danske. Men i Højer var opgaven der stadig. Kapellanen blev nu sideordnet dansk sognepræst med den nye tyske. Nielsens frisind skabte også her efterhånden stor respekt om hans person og gerning, især efter besættelsens ophør. »Mit svar på angreb skal være mit arbejde«, havde han sagt til de uforstående tyske ledere fra begyndelsen. »Jeg er ikke kommet for at arbejde mod nogen, men for mine danske landsmænd«.

Ved hjælp af forbindelser nord på og samarbejde med stedets folk, især de danske lærere, skabtes der i hans fodspor et groende dansk kirkeligt og kulturelt liv i Højer, der da også fik dansk flertal. Som vdre tegn på udviklingen skal nævnes den nye danske præstegård som dansk samlingssted, et børnehjem med børnehave og ungdomsskolen.

I 1952 tog Nielsen sin afsked, og præstenarret flyttede til Sønderborg, hustruens hjemegn. Men en fri kirkelig forkvnder- og folkelig foredragsvirksomhed fortsattes ud over hele Nordslesvig og Svdslesvig med, især i Valsbøl. Hans hjertelige hustru døde i 1963. Og så gav den virksomme, i sindet stadig ungdomsfriske præst sig i sin fritid til at skrive denne levende og jævnt fortalte bog, der godt sine steder kan synes vel bredt anlagt, men ellers udmærker sig ved sin fortrinlige historiske dokumentation, sine rammende karakteristikker af mange kendte og ukendte personligheder og sin fornoielige gengivelse af en mængde oplvsende replikker, ikke mindst fra hjemmetvske samtalenartnere. Dansk historisk forskning vedrørende genforeningsarbejdet efter 1920 skylder »grænsenræsten« Niels Peter Nielsen stor tak for det foreliggende værdifulde erindringsværk.

† Jens Holdt.

Manfred Jessen-Klingenberg: Eiderstedt 1713-1864. Landschaft und Landesherrschaft in königlicher-absolutischer Zeit. (= Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd. 53).

Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1967. 187 s.

I 1. bind af Traps »Hertugdømmet Slesvig« (1864) gives der en god redegørelse for Ejderstedts gamle frie kommunal- og særegne retsforfatning. Den var stort set holdt i hævd og respekteret af de danske konger, siden landskabet i 1713 gik over fra gottorpsk til kongeligt styre. Hos Trap anføres også, hvad der dengang forelå af litteratur om Ejderstedts forhold. Af denne er særlig P. W. Cornils skrift fra 1841: »Communalverfassung in der Landschaft Eiderstedt« vigtig.

Af historikere, der efter Tysklands erobring af hertugdømmerne har dyrket Ejdersteds historie, må navnlig Volquart Pauls (d. 1954) nævnes, skønt hans betydelige og saglige historiske produktion omfattede mange andre og videre emner. Pauls var ejdersteder, født i Kating, søn af en digegreve.

Dr. Jessen-Klingenberg's skrift fortsætter dr. Rolf Kuscherts knap 100 sider store afhandling i »Zeitschrift« (bd. 78, 1954): »Landesherrschaft und Selbstverwaltung in der Landschaft Eiderstedt unter den Gottorfern (1544—1713)«. Det må dog bemærkes, at J.-K. på flere punkter giver væsentlige bidrag, i delvis polemik med R. K., til tilstanden i den gottorpske tid.

J.-K.s skildring vidner om grundigt kendskab til trykte og utrykte kilder, blandt de sidste selvsagt »Landschaftliches Archiv Eiderstedt«. Hans fremstilling er velgørende klar og smuk. Den falder i to hovedafdelinger: først en oversigt over de ejderstedske privilegier (som stallerembedet, frihed til at oprette testamente, erhvervsfrihed), derpå en gennemgang af landskabets forfatning og forvaltning under kongeligt styre. I dette andet afsnit omtales såvel de kongelige embedsmænd (overstaller, staller, landskrivere og digegreve) som landskabets egne (penningmestre, landsekretær), og gøres der rede for skatte- og afgiftsforhold.

Foruden rets- og finanshistorie støder man i bogen på mange kulturhistoriske oplysninger. Fængslende er det f. eks. at læse det s. 80 gengivne stykke af landskabets andragende 1737 om at slippe for deltagelse i landeværnet. Man søgte, skriver J.-K., at gøre indtryk ved »skruede vendinger og efterligning af den klassiske periodebygning«. Hvordan skulle man, udmales det i andragendet, kunne vedligeholde digerne og holde stand mod de fremstormende vilde floder og bølger, hvis de unge karle af frygt for at skulle bære våben vendte Ejdersted ryggen og tog flugten.

Ved omtalen af begivenhederne 1721 citeres Erslevs skrift fra 1901 om »Frederik IV og Slesvig«; J.-K. synes ikke at kende mit fra 1945 om »Inkorporationen af den gottorpske del af Sønderjylland i kronen 1721«. Da han kritiserer den gale oplysning hos Jürgensen-West: De kgl. amtmænd... om amtmand Kroghs afsked i 1848, kunne han have henvist til, at rigtige oplysninger om Kroghs forhold til den provisoriske regering findes i 1. bd. af min »Sønderjylland under Treårskrigen«. Ved hans omtale af amtmand Johannsens stilling til embedsmændenes aflæggelse af homagiale den ved tronskiftet 1863 havde det været naturligt at nævne de af Axel Linvald udgivne »Stemninger og tilstande i Sønderjylland ved krigens udbrud 1864« (Danske Magazin. 6. r. III. 1923). At der er kommet et ekstra F til i det s. 55 note 205 anførte forfatternavn, skyldes vel en trykfejl.

Med ubehag konstaterer man gensynet med de traditionelle

»slesvig-holstenske« urigtigheder. (Sml. min anm. af Johannes Jensen: Nordfriesland... i Hist. Tidsskr. 11. r. VI). Trangen til at projicere begrebet »Slesvig-Holsten« tilbage i en tid, hvor det ikke eksisterer, giver sig f. eks. et urimeligt udtryk på s. 23, hvor der først tales om Slesvig, kort efter om »Slesvig-Holsten«. Meningen forekommer i øvrigt dunkel, da alle centralmyndighederne jo fandtes i København.

At udbruddet af revolutionen marts 1848 skyldtes et »ejderdansk angreb« eller et dansk »retsbrud« (s. 49 og s. 127), er usandt, og talen om, at Frederik VII var »ufri«, medens Christian IX skal have stillet sig »bag de danske liberales ønsker«, (s. 164), røber ikke megen historisk viden. Med en sådan indstilling forstår man, at forf. kritiserer E. Schwalm's mere dogmefri skildring af insurrektionen (se Sønderj. Årb. 1963, s. 237 ff.). Udtalelsen (s. 169) om, at Ejderstedts selvforvaltning ville have været udsat for yderste fare, om landskabet var forblevet ved Danmark, er et grundløst postulat. Forf. citerer i øvrigt selv (s. 86, sml. s. 170) med tilslutning agrarhistorikeren Georg Hanssens iagttagelse, at den kgl. regering indtog »næsten altid og næsten overalt en mere passiv end bestemmende holdning over for kommunerne«.

Holger Hjelholt.

Hermann Clausen: Der Aufbau der Demokratie in der Stadt Schleswig nach zwei Weltkriegen. Erinnerungen.

Skandia Forlaget, Flensborg, 1966, 303 s.

Hermann Clausen (1885-1962), som 1949-56 var formand for Sydslesvigsk Vælgerforening og 1949-53 repræsenterede det danske mindretal i Forbundsdagen i Bonn, efterlod sig ved sin død et ikke-trykfærdigt manuskript, indeholdende hans politiske erindringer. Efter at Lorenz Rerup har foretaget en nødvendig revision af det, foreligger disse memoirer og betragtninger nu i boghandelen som et værdifuldt bidrag til belysning af Sydslesvigs historie efter 1920. Teksten bærer fortsat præg af, at Hermann Clausen oprindeligt ville have skrevet den danske bevægelses historie i Slesvig by, men efterhånden blev mere og mere optaget af at skildre det kommunalpolitiske arbejde, som de demokratiske kræfter i byen udførte mellem 1920 og 1933 og fra 1945 til 1948.

Bogen er altså ikke en selvbiografi i gængs forstand. Kun i et indskud — værkets mest helstøbte afsnit — ser forfatteren tilbage på sin barndom i den sydlige del af Flensborg amt, hvor det danske sprog endnu taltes, og på ungdomsårene i det danske Nord-slesvig forud for 1. verdenskrig. Alligevel får man et levende indtryk af Hermann Clausens personlighed: en beskeden, sindig og

fremfor alt retsindig mand, der søger at gøre ret og skel uden hensyn til nationale standpunkter. Bogen er heller ikke et nationalt bekendelsesskrift. Der er langt mellem de sætninger, der røber noget om Hermann Clausens nationale synspunkter, men det er tydeligt, at der her er tale om en danskhed, der er blevet bevidst under ganske andre forhold end dem, man kender fra de nordslesvigske foregangsmænd, der var af bondeæt og præget af højskoleopdragelsen. Her taler en socialdemokrat og fagforeningsmand, der ønsker at se sine demokratiske idealer virkeliggjort ved genoptagelsen af hele Slesvigs ældgamle forbindelse med Danmark.

Denne demokratiske og republikanske indstilling kommer tydeligt til udtryk i bogens første kapitler, der handler om forholdene i Slesvig by efter 1. verdenskrigs afslutning. Det er ikke det nationale problem, der i første række optager ham, men de slesvigske arbejderes væbnede kamp mod Kapp-kuppets lokale repræsentanter, en kamp, som Clausen selv tog virksom del i. I det følgende afsnit fortæller han ganske vist om det danske mindretal og dets vanskelige kår i årene efter 1920, men lægger vægten på en skarp kritik af de tyske partiers og organisationers chauvinisme og utålsohmhed. Han afskyr tysk militarisme og nazisme, personificeret i Bismarck og Hitler, og anklager de borgerlige historikere for at have forvansket det historiske forløb ved at se bort fra de jævne mennesker og deres rejsninger mod undertrykkerne. Hans helte er revolutionsmændene fra 1848.

Hermann Clausen har et vågent blik for de skæbnesvangre følger af det tyske socialdemokratis kompromispolitik i Weimartiden, både når det gjaldt det slesvigske spørgsmål og den tyske rigspolitik. Men lokalt, i Slesvig by, var socialdemokratiet i Clausens øjne den eneste magtfaktor, som de demokratiske bestræbelser kunne støtse sig til; kun arbejdere og småkårsfolk og enkelte borgerlige demokrater stod trofast på den unge tyske republiks side, fortæller han, og nogle af hans varmeste ord gælder de socialdemokratiske ledere i byen, selv om de ikke var fra Slesvig, men flyttet til sydfra.

Et af de bedste afsnit i Hermann Clausens bog er skildringen af nazismens fremvækst og magtovertagelse i Slesvig by. Den nazistiske bevægelse på Slesvig-egnen spirede frem på landbrugsskolen i byen, hvor de kriseramte landmænds sønner omvendte sig til Hitlers lære. Da nazisterne i 1933 vandt flertallet i byrådet, nedlagde Clausen sit mandat. Han sørgede, som den socialdemokratiske partiafdelings formand, for, at dens arkiv og faner blev muret inde, til der kom bedre tider, men han anså det for vanvid og selvmord at organisere en modstandsbevægelse, »og jeg ville jo også gerne overleve Hitler«. Sin lid satte han til værnemagten;

kun den kunne styrte diktatoren. I »den nat, en lang nat, der nu sænkede sig over Slesvigs gader, gyder og huse« var de sejlture, han i sine sommerferier foretog til Danmark med sin kære sejlbad, de eneste lyspunkter.

Efter attentatet på Hitler i 1944 måtte Hermann Clausen tilbringe nogle uger i koncentrationslejren Neuengamme. Det tog hårdt på ham, men han og hans meningsfæller vidste, at Hitlers dage snart var talte. Allerede den 3. maj 1945 genoprettedes det socialdemokratiske parti i Slesvig by, og inden årets udgang var Hermann Clausen Slesvigs borgmester. Den 31. juli 1945 havde han meldt sig ind i den danske organisation.

Nu fulgte de hårde, men frugtbringende arbejdsår frem til 1948. Ligesom efter 1. verdenskrig måtte byens arbejdere og demokrater, nu med en dansksindet ledelse, bringe deres købstadskommune ud af sumpen igen. Sammen med barndoms- og ungdomsårene var det tiden fra 1945 til 1955, der var »den skønneste tid« i Clausens liv. Over 100 sider af bogen handler om genopbygningen af det kommunale liv. Dette arbejde, der blev gennemført under de vanskeligste forhold, skildres indgående, alt for detaljeret vil læsere uden for Slesvig by mene. Men for Hermann Clausen er det væsentligt, at mindet om denne genopbygningsperiode, da demokratiet blev genrejst, bevares så levende som muligt, thi allerede i 1948 kom borgerskabets parti CDU til magten og søgte at få genindsat byens borgmester fra 1940 til 1945, Helmut Lemke, der siden blev ministerpræsident i Slesvig-Holsten. Demokratiet synes at være sikret i Tyskland, skriver Hermann Clausen til slut, »selv om der i repræsentationerne virker mange, som på »tusindårsrigets« tid var gode agitatorer for Hitler-systemet. Disse herrer må afgøre med sig selv, hvor gode demokrater de i tidens løb er blevet«.

G. Japsen.

H. Wiese & J. Bölts: Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert.

Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1966. 271 sider.

I serien »Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte« udgør bind XIV hele to vægtige afhandlinger til belysning af studehandel og studehold i området fra Danmark til Nederlandene. Heinz Wieses arbejde hedder »Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts«, mens Johann Bölts tegner sig for »Die Rindviehhaltung im oldenburgisch-ostfriesischen Raum vom Ausgang des 16. Jahrhunderts bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts«. Begge arbejder er trykte dissertationer fra Göttingens universitet,

og selv om Wieses afhandling naturligt nok har størst interesse for en dansk læser, så vil dog det materiale, som Bölts har fremlagt, også påkalde sig megen opmærksomhed hos enhver, der beskæftiger sig med disse århundreders handelsliv.

Både Danmark og Nordvesttyskland var store studeproduktionsområder og leverede i det behandlede tidsrum kød til gryderne i de tætbefolkede nederlandske egne. Kød i betydningen levende stude — eller »okser«, som de gerne kaldes i vore toldregnskaber — var sammen med korn vor hovedeksportvare gennem lange tider.

Udgangspunktet for Wieses afhandling er toldregnskaberne fra Gottorp og Rendsborg mellem 1485 og 1704, hvortil kommer hans udnyttelse af en række færgeregnskaber ved overfartsstederne over Elben i tidsrummet 1496 til 1720.

Hvilket liv har ikke udspillet sig på vore okseveje — først og fremmest på hovedstrøget gennem vor landsdel: ruten Kolding-Haderslev-Immervad-Toldsted-Bov og videre sydpå. År efter år har i tusindvis af dyr passeret toldstederne på deres vej mod syd. Størst var eksporten i forårsmånederne marts og april. Ofte kan man ligefrem påvise tidspunktet for forårets komme på grundlag af toldregnskabernes datering af studedrifterne. Årets næste store vandring, der altid var mindre af omfang, fandt sted i efterårsmånederne september og oktober. Da drejede det sig om stude, der var opfedede og dermed klar til slagtning, mens de stude, der var vandret den lange vej om foråret, først blev solgt til opfedning i marskegnene mellem Sydslesvig og Holland.

Hvor studene derefter er gået hen, har det været forfatteren vanskeligere at besvare. Wiese nævner Amsterdam som aftager, men også Köln, og ser man på studehandlernes navne i regnskaberne fra Toldsted, synes en ikke ubetydelig del af studene at være havnet i det nuværende Belgien — sikkert via Köln. I 1674 var 7 af 9 nederlandske studehandlere fra Brabant, provinsen omkring Brussel. Det skyldes nu nok Louis XIVs hævnkrig mod hollænderne, men selv i et normalt år som 1695 nævnes 6 brabantiske studehandlere ved siden af 15 hollandske og zeelandske.

Sidste del af Wieses arbejde er helliget prisundersøgelser, og materialet hertil har han hentet i både danske og tyske regnskaber. Alt i alt må man sige, at man forlader hans bog med det indtryk, at der her foreligger et meget dygtigt bidrag også til vor hjemlige handelshistorie.

Lad dette være sagt trods det meget spredte kildemateriale, der har stået til forfatterens rådighed, og trods visse åbenbare småfejl, der vel skyldes forfatterens ringe kendskab til det danske sprog, og en vis manglende akribi, der sikkert har sin forståelige årsag i forfatterens afstand fra dansk litteratur om emnet. Nok

er en del af denne blevet benyttet, men det har sandsynligvis skortet på mulighed for at få visse ting efterkontrolleret. Med hensyn til den slags kan der henvises til Bjørn Svenssons omtale af bogen i Sønderjysk Månedsskrift 1967, s. 294 ff.

Johann Bölts' landbrugshistoriske afhandling har — som det fremgår af titlen — ikke direkte tilknytning til vor landsdel, men der er alligevel grund til også at henlede opmærksomheden på den, da problemstillingen på mange måder er den samme i en del af Sønderjylland. Ikke mindst gælder dette med hensyn til landbruget i det græsrigge Sydvestslesvig (Eidersted). Også her fik malkekvæget efterhånden stor betydning. Bölts fremhæver, at der for produkter som ost og smør kunne noteres en væsentlig pristigning, især for tiden efter 1750. Forfatteren kunne måske have været opmærksom på, at det, hvad disse produkters kvalitet angik, ikke var uvæsentligt, om man ved tilberedningen gjorde brug af det fine lüneburgske salt.

Afhandlingen kan i al korthed anbefales som et godt udgangspunkt for lignende studier inden for vort område.

H. V. Gregersen.

Holger Hjelholt: British Mediation in the Danish-German Conflict 1848—1850.

Part One, From the March Revolution to the November Government.
Part Two, From the November Cabinet until the Peace with Prussia and the London Protocol (the 2nd of July and the 2nd of August 1850).
Historisk-filosofiske meddelelser udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.

Bind 41, nr. 1 1965. — Bind 42, nr. 1 1966.

I samtlige stormagter fulgte man i begyndelsen af 1850'erne med den mest levende interesse udviklingen i det slesvigske spørgsmål. Af dets løsning ahang Tysklands skæbne, og dermed hele Europas. Trods dets betydning er dette spørgsmål imidlertid forsømt i den europæiske historiske litteratur. Herm. Hagenah skrev i 1941 i en lille, men yderst interessant artikel i »Der Schleswig-Holsteiner«, at det var påfaldende, så kortfattet og overfladisk Heinrich von Sybel og hans efterfølgere i skildringen af det tyske riges tilblivelse havde behandlet denne sag, der dog netop var kernepunktet i den tids tyske historie. Der er ikke sket meget siden Hagenah skrev dette. F. eks. i den nye udgave af Cambridge Modern History, det internationale standardværk om nyere historie, er der kun givet et par sider til hele spørgsmålet om her-tugdømmerne i 1848—50 og 1864. Da tilmed skildringen på væ-

sentlige punkter er ganske forfejlet, er resultatet blevet en mangelfuld og uforståelig fremstilling af den europæiske politiske historie op til 1870. Der er ganske vist skrevet en del om det slesvigske spørgsmål af danske og tyske historikere, men uden effektiv benyttelse af materiale fra fremmede arkiver, og resultaterne er kun blevet fremlagt på dansk og tysk.

Det er derfor en stor begivenhed, at dr. Holger Hjelholt, der som ingen anden har beskæftiget sig med netop denne sag, på engelsk har udgivet en udførlig skildring af den engelske mægling mellem Danmark og Preussen under Treårskrigen 1848-50.

Bogen hviler hovedsageligt på upubliceret kildemateriale fra det danske udenrigsministeriums arkiv i Rigsarkivet i København, det engelske udenrigsministeriums arkiv Public Record Office i London, og det preussiske gesandtskab i Londons arkiv, der nu er i Merseburg i Østtyskland. Af privatarkiver har dr. Hjelholt især benyttet den engelske udenrigsminister Lord Palmerston's, der er tilgængeligt i London, samt den engelske gesandt i Berlin, Lord Westmorland's, hvoraf dele vedrørende det slesvigske spørgsmål er erhvervet af Rigsarkivet. En af bogens hovedpersoner er den preussiske gesandt i London, Bunsen. Hans privatarkiv er i Merseburg og kunne med fordel have været benyttet i stedet for de enkelte afskrifter af breve til Bunsen, som dr. Hjelholt har fundet i det engelske kongehus' arkiv i Windsor. Dr. Hjelholt kunne også havde inddraget den engelske gesandt i København, Sir Henry Wynn's privatarkiv, der nu er i Aberystwyth i Wales. Af særlig interesse er her en kopibog over Wynn's private og halvofficielle skrivelser til kolleger i de europæiske hovedstæder fra 1848—50. I stedet for det preussiske gesandtskabs kopibøger fra London kunne have været benyttet de originale depecher, nu hovedsageligt i den del af det tidligere Geheimes Staatsarchiv, som findes i Vest-Berlin. Disse ting ville dog næppe, hvis de havde været medtaget, have ændret andet end detaljer.

Bogens engelske oversættelse er god, og det er meget imponerende, at det er lykkedes at få bogen sat og trykt i Danmark næsten uden trykfejl eller sproglige misforståelser. Der må være gjort et stort arbejde ud af korrekturlæsningen. Bogen er imidlertid svær at læse. Den engelske mægling i den dansk-tyske strid var en kompliceret affære, og en fremstilling af det må nødvendigvis blive vanskeligt tilgængeligt, men dr. Hjelholt har heller ikke gjort meget for at komme sine læsere i møde. I de lange referater af de diplomatiske udvekslinger ligger sprogbrugen tæt op til depecherens tunge form. Der er lange uoversatte citater på tysk og fransk, som kun læses af meget få engelsktalende, også blandt historikere. Man har ikke megen glæde af krydshenvisninger, når de som her er givet uden sidetal i formen »se ovenfor« eller »se nedenfor«,

og man ville gerne have haft en udførlig fortegnelse over benyttet trykt og utrykt materiale.

Det må være generende for de udenlandske læsere, som bogen især må være bestemt for, at bipersonerne dukker op uden nogen introduktion. Om f. eks. A. W. Scheel, der deltog i fredsforhandlingerne i Berlin, gives der kun den oplysning, at den engelske gesandt i København ikke vidste andet om ham, end at han var en habil jurist. Slår man efter i personregisteret får man følgende supplerende oplysning: »Scheel, A. W., Danish professor«. Det er imidlertid, i hvert fald efter Dansk Biografisk Leksikon, forkert. Scheel fratrådte ved Københavns Universitet i 1846 for at blive generalauditør for Landetaten og deputeret i Generalkommissariatskollegiet. Dette kan måske synes mindre væsentligt, men da det netop var en af de konservative stormagters stadige anker, at den danske regering var domineret af datidens liberale professorer, kan det ikke være ligegyldigt, at Scheel ikke var professor, men indtog en høj embedspost. Desuden kunne det vel også være af interesse at få meddelt i registeret, at Scheel kort tid efter sin sendelse indtrådte i regeringen. I øvrigt er personregisteret ejendommeligt ved, at bogens 20 hovedpersoner ikke er medtaget i det.

Det må også siges, at dr. Hjelholts indledning om baggrunden for Treårskrigen og dens opståen er skrevet i et unuanceret sprog, uden forsøg på at redegøre for den tidligere forsknings opfattelse, og uden vilje til at se sagen fra tysk side: Sønderjylland var dansk til Ejderen, ene og alene fordi det havde været det fra Arilds tid. Andre meninger i diskussionen om Frederik 4.s arvehyldning fejles uden yderligere kommentarer af bordet. Sønderjyllands og Holstens administrative fællesskab under ordningen fra 1834 lades uomtalt. Der fandt en revolution sted i Kiel, mens det der skete i København mere skånsomt betegnes som »indledningen til en ny epoke i dansk historie«. Dette er naturligvis den traditionelle udtryksmåde og opfattelse, men er der stadig grund til at holde fast ved det? Det er forståeligt, at man i 1850'erne for alt i verden over for den danske befolkning og de konservative stormagter ville betone lovligheden og kontinuiteten, men kan det nægtes, at skiftet i 1848 var mindre omfattende end det i 1660, som dog betegnes som en statsomvæltning? Trods Frederik Folkekjær og det fredsommelige forløb var både liberale og konservative dog klar over, at det var en veritabel revolution, der havde fundet sted.

Det benægtes også i dr. Hjelholts bog, at den nye danske regering sigtede mod en inkorporering af Sønderjylland i kongeriget. Det forekommer at være mod sund sans at hævde, at den danske vilje til at skabe et Danmarks rige til Ejderen uanset den tysk-sindede befolkningsdel i Sydslesvig var mindre stærk, end den tyske vilje til at skabe et Slesvig-Holsten til Kongeåen uanset den

dansksindede befolkningsdel i Nordlesvig. Det er vel overhovedet tvivlsomt, om det fører forskningen videre frem fortsat at fordele skyld og retfærdighed mellem København og Kiel. De indviklede opstillinger af tidsskemaer, hvorved det søges påvist, at man det ene sted handlede, inden man kunne have fået svar fra det andet, synes betydningsløse. Det var vigtigere sager, man beskæftigede sig med under Treårskrigen.

Det, som for stormagterne gav det slesvigske spørgsmål dets betydning i årene 1848—50 var, at det her skulle prøves, om den tyske nation ville være i stand til at optræde enigt og som en stormagt. Det viste sig, at dette ikke var tilfældet. Preussen støttede slesvig-holstenerne, dels af hensyn til stemningen blandt dets egen befolkning og i hele Tyskland, dels fordi man indså, at en lille slesvig-holstensk stat ville falde ind under preussisk indflydelse. Østrig støttede Preussen, men med et stadigt blik på, at det ikke skulle tillades Preussen at vinde for meget ud af denne sag. Frankrig fandt i det slesvigske spørgsmål en udmærket anledning til indblanding i tyske forhold, hvorved fransk prestige kunne øges. Rusland havde en afgjort interesse i, at det danske monarki vedblev at eksistere. Ud over, at det lå i den konservative russiske politik at støtte den danske konge mod hans oprørske undersåtter i hertugdømmerne, ønskede man ikke, at indsejlingen til Østersøen skulle falde i en stærk magts hænder. Med forskydningen af Ruslands handel mod syd var denne interesse dog ikke længere af vital karakter. Sejladser på Sortehavet betød nu mere end den på Østersøen. Først da Østrig og Rusland i 1850 endes om at benytte det slesvigske spørgsmål som det, hvorpå de preussiske ambitioner skulle knækkes, blev Rusland villig til at tage en krig på denne sag.

Af flere grunde var det naturligt, at England kom til at mægle mellem Danmark og Tyskland. Spørgsmålet om Englands holdning til tanken om et samlet Tyskland er ikke ganske afklaret. Man var endnu ikke gået fra den gamle opfattelse af den tyske og den franske nationalkarakter: Tyskerne var et højtbegavet folk med en forfinet kultur, men uden praktisk sans og militære evner, Frankrig derimod var en nation af fødte soldater, der i stadige krige stræbte efter territoriale gevinster. Det var ikke meget mere end en generation siden, at det sidste franske forsøg på at gribe magten i hele Europa var blevet standset; en ny Napoleon var dukket op i Frankrig, og England havde brug for et enigt Tyskland som modvægt mod Frankrig. Det er imidlertid også blevet hævdet, naturligvis hovedsageligt fra tysk side, at man i England ønskede et svagt Tyskland. Der synes dog ikke at være meget materiale til støtte for denne opfattelse; alle engelske udtalelser peger på venlig imødekommethed over for den kommende allierede mod Frankrig.

Det var ganske klart for de engelske statsmænd, at Sønderjylland juridisk hørte til Danmark. Det var derfor set fra engelsk side uheldigt, at netop kravet om Sønderjyllands tilhør til Tyskland var blevet selve mærkesagen i de tyske enhedsbestræbelser, og endnu uheldigere, at Preussen gjorde denne sag til sin på en måde, så den tyske enhed snarere blev svækket end styrket. Det var i Englands interesse at få standset krigen mellem Danmark og Tyskland, før den udviklede sig til en europæisk storkrig, hvorved ikke blot magtbalancen i hele Europa kunne komme i fare, men hvorved også den engelske handel kunne lide store tab. Dr. Hjelholt fremhæver kraftigt de engelske udtalelser om, at den engelske handel led tab, og de engelske toldindtægter gik ned, på grund af den danske blokade af de tyske havne i nogle måneder af 1848 og 1849. Palmerston hævdede direkte, at de påførte tab gav England en folkeretslig motivering for at gribe ind. Det er imidlertid et spørgsmål, om man skal tage disse udtalelser efter deres pålydende, og om ikke snarere Englands interesse for det sønderjyske spørgsmål udsprang af storpolitiske hensyn end af handelsmæssige årsager. De engelske handelsstatistikker fra disse år synes at vise, at sagen er mere kompliceret, end man umiddelbart skulle tro. Det er ikke her stedet at gengive tallene, men det fremgår klart af handelsstatistikken, at den engelske eksport til Preussen og Hamburg-Bremen-Lübeck gik tilbage i 1848 og 1849 og igen steg efter disse år. Det er ligeledes tydeligt, at den engelske stats indtægter fra tolden på varer importeret fra samme områder gik ned i 1848 og 1849, men her fortsatte nedgangen også efter krigen. Ser man derimod på værdien af importerede varer fra Preussen og Hamburg-Bremen-Lübeck, konstaterer man, at der skete en kraftig stigning i årene 1848—49, og at denne stigning fortsatte også efter krigen. Dette skyldes ikke øgede varepriser, men dels at der skete en omlægning af det engelske toldsystem, dels at importens art ændredes. Forskellige højt fortoldede varer importeredes ikke længere fra Nordtyskland, mens importen voksede af ikke-fortoldede varer; værdien af importeret nordtysk bacon således fra £ 1059 i 1846 til £ 217.926 i 1851. Det synes at kræve en nærmere undersøgelse at fastslå omfanget af Englands handelsmæssige tab som følge af den dansk-tyske krig. Der foreligger i øvrigt også den mulighed, at man i England under krigen ikke har haft overblik over, hvad nedgangen i toldindtægten faktisk skyldtes; handelsstatistikken lå først færdig med to års forsinkelse.

Dr. Hjelholt redegør meget udførligt for dronning Victoria og hendes mand prins Albert's tyskvenlige holdning og deres forbindelser med Bunsen, den preussiske gesandt. I England var dog den tid forbi, da udenrigspolitikken blev ledet af en hofklike. I visse tilfælde af mindre betydning har Victoria måske været i stand til

at torsinke en for Danmark gunstig afgørelse, i andre har hun tvunget Lord Palmerston til at ændre en depeches tone, således at den umiddelbart syntes mere tyskvenlig. Hendes stadige surhed, så snart den dansk-tyske strid kom på tale, har muligvis virket over for premierministeren, Lord John Russell, men Palmerston har næppe ladet sig påvirke, hverken af hende eller Russell. Hans føring af udenrigspolitikken var så suveræn, at han bestandigt var i stand til at påvise umuligheden af dronningens forslag. London-protokollen gennemførte han f. eks. på trods af Victoria's rasende protester. Det er en alvorlig mangel ved bogen, at der ikke er nogen påvisning af, hvad Victoria's indflydelse reelt betød.

Lord Palmerston's stilling var vanskelig. Da det var hans grundlag, at England ikke måtte opgive sin rolle som den neutrale mægler, kunne han kun true Preussen med at ville slippe Frankrig og Rusland løs. Det var en tom trussel, da det netop var Englands mål at undgå en storkrig, da Frankrig ikke ville røre sig uden at være sikker på at have stærke allierede, og da den russiske tsar var uvillig til at engagere sig aktivt. Når Danmark viste mangel på vilje til at give efter, kunne Palmerston true med at opgive sin mægling. Der var heller ikke megen trussel i dette, så længe den engelske mægling ikke skaffede Danmark fred eller en for Danmark acceptabel ordning. Samtidig måtte Palmerston passe på ikke at drive Danmark i armene på russerne. Det kom klart frem i et privatbrev fra Palmerston til Wynn i København i september 1848. Palmerston pålagde Wynn at gøre det klart for danskerne, at de skulle forlade sig på den engelske mægling og holde sig fra russerne. Rusland kunne muligvis love Danmark mere end England kunne, men det var farligt for Danmark at komme i afhængighedsforhold af så stærk en nabo. Dette brev er i Wynn's arkiv i Aberystwyth.

I maj 1848 foreslog Bunsen en deling af Sønderjylland, således at den nordlige del blev regeret sammen med kongeriget, og den sydlige sammen med Holsten. Delingen skulle ske efter en folkeafstemning. Trods sin noget eksalterede stil synes Bunsen at have haft mere vilje til at give de to nationaliteter hver sit, end flertallet i den danske regering havde det, og det er svært at se, hvorfor dr. Hjelholt har gjort ham til skurken i sin bog i en sådan grad, at en udtalelse af Bunsen ligefrem karakteriseres som Hitleragtig. Delingsplanen passede fortrinligt til de engelske planer, den udelukkede på den ene side ikke Tysklands samling og sønderslog på den anden side ikke det danske monarki. Delingen blev imidlertid modarbejdet af de konservative danske og holstenske statsmænd, som i stedet foreslog, at Sønderjylland kom i en art personalunion med Danmark. England var ude af stand til at tvinge Danmark, og intet kunne ske, så længe Rusland intet ville foretage sig.

Det er her, man støder på den afgørende vanskelighed ved dr. Hjelholts nye bog. Den holdes meget tæt om sit emne, den engelske mægling i den dansk-tyske strid. Den engelske mægling førte til indsættelsen af den dansk-preussisk-engelske bestyrelseskommission under våbenstilstanden i 1849, skildret i dr. Hjelholts fremragende bog om Sønderjylland under Treårskrigen, men alle afgørende begivenheder blev dikteret af Rusland og ikke af England. Våbenstilstanden i Malmø i 1848, våbenstilstanden og fredspræliminærerne i juli 1849, freden i juli 1850, London-protokollen af august 1850 og pacifikationen af Holsten i vinteren 1850—51 skete altsammen uden, at Englands mægling var afgørende. Man får noget at vide om den russiske gesandt i London, men meget lidt om hans regering, og intet om Østrig og Frankrig. Det er omtrent, som hvis man skulle forstå et parti skak ved at få fortalt tre af brikkerens bevægelser. Dr. Hjelholt har set denne skævhed og forsøger at rette op på det, men det sker først i konklusionen, der handler mere om Ruslands stilling end om Englands. Det er naturligvis af betydning at få slået fast, at Englands indflydelse ikke var afgørende. Man kan dog ikke frigøre sig for den tanke, at det havde været mere interessant, hvis bogen havde givet noget mere om det afgørende, og noget mindre om det ikke så betydningsfulde. Den store arbejdsindsats og de 500 sider kunne med fordel have været anvendt på at sætte sagen ind i en bredere sammenhæng. Samtidig var bogens værdi blevet øget som et specialstudie i et afsnit af engelsk udenrigspolitik.

Bogens sidste del handler om London-protokollen af 2. august 1850, hvorved England, Rusland, Frankrig, Østrig og Sverige-Norge garanterede det danske monarkis fortsatte beståen af kongeriget, Slesvig, Holsten og Lauenburg. Det ses tydeligt her, hvorledes fremstillingen ville have vundet, hvis der havde været taget hensyn til hele den politiske udvikling og ikke bare til den engelske del af den. Dr. Hjelholt forkaster den svenske historiker Bo Lundqvists teori om protokollen, uden dog nærmere at redegøre hvorfor. Bo Lundqvist har påvist, hvorledes protokollen var et afgjort brud med hele den engelske politik i det sønderjyske spørgsmål. England forlod sin passive rolle og trådte ind i en aktiv som garant for det vaklende danske monarki. Bestemmelsen om Holstens og Lauenburgs tilhør til den danske krone gik direkte mod de tyske enhedsbestræbelser og den hidtidige engelske holdning i spørgsmålet om Tysklands samling. Allerede Niels Neergaard så det ejendommelige brud i den engelske politik og mente i »Under Junigrundloven«, at forklaringen var, at Palmerston med den indrømmelse, som lå i protokollen, af Rusland købte sig frie hænder til at føre sin politik i Grækenland. Lundqvist afviser ikke denne såkaldte kohandels-teori, men ser dog hovedårsagen til Palmerston's eftergivenhed i, at han ikke af indenrigs-

politiske grunde kunne tage et brud med Rusland på dette tidspunkt. Dr. Hjelholt ser ikke noget brud og giver følgelig heller ikke nogen forklaring på det, men i stedet omstændelige referater af, hvad Victoria, prins Albert, Bunsen, Russell og Palmerston skrev til hinanden. Nogen analyse af motiverne for protokollens opsættelse får man ikke. Set i et europæisk perspektiv er der imidlertid mere at redegøre for ved London-protokollen end de engelske hof-intriger. Vi har Neergaards kohandels-teori og Lundqvist's modererede kohandels-teori. En tredje forklaring, og antagelig den rigtigste, gav Bunsen i en depeche til sin regering, nemlig at protokollen var en engelsk indrømmelse til Rusland for at hindre aktiv russisk støtte til Danmark i Holsten. Man ville også gerne have vidst, hvad dr. Hjelholts opfattelse var.

Jens Engberg.

Kristian Hald: Stednavne og Kulturhistorie.

Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger, 1966. 93 s.

Det er blevet sagt om vore stednavne, at de udgør vor sproglige arkæologi. Ligesom museumsvidenskaben fører vor historie langt længere tilbage end skriftlige kilder evner, er også meget af det sproglige gods, som indeholdes i vore stednavne, af en sådan art, at det oplyser os om forhold fra længst forsvundne tider. Stednavne har derfor ligesom arkæologiske fund altid formået at skabe interesse blandt folk med blot nogen historisk interesse. Det skyldes vel også fornemmelsen af, at her kan alle være med — eller mener at kunne det! Folk kender besynderlige stednavne, ligesom de ved om fund af bopladser og genstande. Men dette forhold fører unægteligt også med sig, at fagvidenskaben inden for netop disse discipliner må være ganske særligt på vagt over for godtfolks meninger. Dette gælder ikke mindst stednavneforskningen, hvor fagligt set ganske uholdbare tolkninger af et stednavn undertiden truer med at blive gængs og gæv på trods af, hvad fagvidenskaben ser sig i stand til at oplyse (Løgpold lig »Lovpold«!).

Det er derfor af stor værdi, at der nu blandt DHFs håndbøger findes et arbejde af professor, dr. phil. Kristian Hald med titlen »Stednavne og Kulturhistorie«, der sammen med professorens tidligere bog »Vore Stednavne« er god at gå til for alle, der søger oplysning om den slags stof.

Indledningsvis beskæftiger Kristian Hald sig i den nye bog med problemet om stednavnenes alder og anfører bl. a. det materiale, som indeholdes i »Ribe Oldemoder« fra Vester Vedsted og Hviding. Også i Bjolderup sogn er der overleveret marknavnestof fra middelalderen (SJy Årb 1951, s. 155-159), og når Kristian Hald

nævner, at navneforrådet visse steder er blevet udskiftet i tidens løb, er det vel rigtigt at påpege, at noget af det sejeste marknavnestof har vi fra jord, der har tilhørt kirken. Kirkeinventarier og andre fortegnelser over kirkejord er fra tid til anden blevet revideret, og det har igen ført med sig, at det derværende navnestof ikke er gået i glemme.

At stednavne også kan vise vej for arkæologen, anføres der adskillige eksempler på. Ved Lille Solt i Angel findes således marknavnet »Virk«, der leder tanken hen på en ældre vejspærring. Navne som »Borre« og »Trelleborg« fortæller jo også deres, og når folkeoverleveringen konstruerer en »Baldursborg« i Urnehovedterrænet har det nok sin baggrund i, at der har været noget at se på dette sted (en borg var det nu ikke, men hvad om det har været landstingets »domkreds«?). Også navne som Oksenvad og Farensted er hver for sig oplysende om gamle forhold, og Kristian Hald fortæller også, hvad stednavne kan meddele om landbrug i ældre tider, om gammelt landsbyliv og om ældre tiders retsforhold.

Kapitlet »Kultminder og Folketro i Stednavne« rummer en del sprængstof. Kristian Hald har ret i, at flere forfattere — en del af dem nævnes ved navn — har været alt for tilbøjelige til at finde stednavne af sakralt indhold, men det er vel et spørgsmål, om der ikke inden for moderne stednavneforskning har været en tendens til at havne i den modsatte grøft. Forleddet i Vimose ved Odense vil Kristian Hald til trods for det store offerfund fra jernalderen tolke af »vie« med betydningen »vidje«, »pil«. Det leder tanken hen på en ejendommelig inkonsekvens i »Sønderjyske Stednavnes« tolkning af »Kirkevi« ved Øsby kirke og af det tilstødende »Kirkevie« i Flovt (S.Jy Årb 1956, s. 88). Eksemplet må indskærpe det nødvendige i, at stednavneforskeren foretager en nøje lokalisering af et marknavn, og at han — ikke mindst her i det sønderjyske, hvor skrivere i ældre tid kan have overtaget en ortografisk tradition fra det tyske sprog — ikke behøver at føle sig for nøje bundet af en tilfældig overleveret skriftform. Uvæsentlig for en eventuel sakral tolkning af et marknavn er det vel heller ikke, om det kan påvises, at det drejer sig om kirkestuf. For dette begreb kender Jyske Lov jo ganske særlige regler.

Anmelderen kan tilfulde tilslutte sig Kristian Halds opfordring til lokalhistorikere om at få marknavne stedfæstet på et moderne målebordsblad. Det er en opgave, som det haster meget med at få gennemført, og som kræver megen akribi. Man har jo desværre også eksempler på fejlagtig placering af marknavnestof fra visse landsbyers udskiftningsakter. Lokalkendskab med indsigt i arbejde med arkivalier er i virkeligheden nødvendig, men unægtelig en syntese, som man ikke finder overalt. Et kildent spørgsmål er også udtaleformen af et sjældent forekommende marknavn. Nogle

kendes af så få, at der faktisk ikke eksisterer en bestemt udtale-tradition; det samme gælder naturligvis også om navnestof, der kun findes bevaret ad arkivalisk vej. Hvad skal man f. eks. stille op med et marknavn som »Noracker« (SJy MSkr 1951, s. 49 ff.)?

Til slut bør endnu én ting slås fast i forbindelse med studiet af denne og af andre af Kristian Halds bøger: det nytter ikke, at læg-folk blandt den lokalhistoriske forsknings mange dyrkere søger at opretholde stednavnetolkninger, som er klart i strid med, hvad sagkundskaben ser sig i stand til at oplyse. Den foreliggende bog er et vidnesbyrd om, at beskæftigelse med stednavnestof er rigt og lønnende i sig selv — ikke mindst for lokalhistorikeren. Også uden romantiske tilsætninger!

H. V. Gregersen.

Rasmus Poulsen: Mål og vægt.

Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger, 1967. 87 s.

Ældre tiders mål og vægt er ofte et vanskeligt spørgsmål at blive stillet overfor, og det er derfor fortjenstfuldt, at det er taget under kyndig behandling af Poul Rasmussen i DHFs håndbogsserie. Emnet er delt op i tre store afsnit: 1. vægtenheder og rum-mål i kong Valdemars jordebog, 2. middelalderlige jordvurderingsenheder og jordmål og 3. mål og vægtenheder i kongeriget vest for Øresund 1500—1700.

Det vil straks ses, at det først og fremmest er det sidste af de tre nævnte afsnit, der vil blive flittigt konsulteret, så meget mere, som det for en håndbog må anses for et ubetinget gode, at dette afsnit er ordnet leksikalsk. De to første afsnit vil blive til gavn for den mere specielle kreds, der arbejder med middelalderen og med vor ældre landbrugshistorie. Poul Rasmussen har ydet et meget betydeligt arbejde for at give læseren en god vejledning i de problemer, der foreligger i forbindelse med disse spørgsmål, og det er prisværdigt, at det sker under stadig henvisning til den drøftelse, som er ført mellem fagfolk (heriblandt også forfatteren) om, hvorledes de gamle opgivelser af mål og vægt skal opfattes.

Man kan imidlertid undre sig over, at det sidste afsnit standser op allerede ved år 1700. Det skal måske forklares med henvisning til de nye mål- og vægtenheder, der blev anvendt efter forordningen af 1. maj 1683 (Ole Rømer) og ved matrikuleringen i 1688. For den følgende tid nøjes forfatteren med at henvise til anden litteratur, men det er dog et spørgsmål, om det er rigtigt at lade en håndbog i et bestemt emne afslutte på en sådan måde.

Bogen er tilegnet mindet om Svend Aakjær, der skrev en grundlæggende bog om emnet.

For den sønderjyske historiker melder sig ved læsningen af Poul Rasmussens bog savnet af en særlig håndbog i de mål- og vægtsystemer, der var gældende sønden å — eventuelt med skriftprøver af karakteristiske forkortelsestegn. Hvem kan og vil påtage sig denne opgave?

H. V. Gregersen.

Sønderborg bys historie II.

Udgivet af et udvalg ved Holger Hjelholt, 1966. 352 sider.

Med det foreliggende bind kan der gives den glædelige melding, at Sønderborg nu som nr. 2 i Nordslesvig (efter Tønder) har fået sin egen byhistorie, et smukt udstyret værk i to vægtige bind. Det er altid noget af en bedrift at få et værk af den art — et såkaldt »team-work« — afsluttet. Selv om formanden for det udvalg, der har udsendt værket, beklager de år, der har måttet gå, siden 1. bind forelå i 1960, er der alligevel grund til at glædes over, at man trods alt er nået til vejs ende med denne opgave. Thi det er lettere at sætte sådanne arbejder i gang end at få dem ført frem til en heldig afslutning!

Uden tvivl vil det nu foreliggende bind blive mere læst end 1. bind, der standsede ved 1864. Således er det nu engang. Den nyere og nyeste tid, som læseren selv kan genskabe i erindringen eller i hvert fald mindes fra de gamles fortælling, opfattes i al almindelighed som den mere spændende del af fortiden. Når denne periode så tilmed — hvad alle bindets bidragydere har evnet at sørge for — fremtræder i et let læst og ligefremt sprog, så skal den nok finde sine læsere og få dem til at nikke genkendende til både det ene og det andet.

»Den tyske tid«, perioden 1864-1918, er behandlet af landsarkivar Peter Kr. Iversen. Det er blevet et stort og betydeligt bidrag, i hvilket alle vigtigere forhold og begivenheder får en kyn- dig behandling. »Byens styre«, »Nationale forhold« og »Erhvervsforhold« er de omfangsrigeste afsnit og giver — som titlerne siger — både administrationen og de økonomiske forhold, hvad de tilkommer, samt den for al sønderjysk historieskrivning i dette tidsrum så uundgåelige behandling af den nationale udvikling. Ikke mindst dette emne frembyder meget af interesse, da Sønderborg i næsten hele perioden var tysk garnisonsby og derved var ved at få et ret kraftigt tysk præg med bl. a. delvist tysk forretnings- sprog. Med rette har Iversen anbragt ordene »A. Svenssons be- drift« over et af de underafsnit, som bindet er delt op i. Stor inter- esse har imidlertid også skildringen af Sønderborgs erhvervsøko- nomiske udvikling i dette tidsrum, og der er her gjort et stort

arbejde for at give en afrundet fremstilling. Det lyder unægteligt som en røst fra en uendelig fjern verden, når man hører, at en borger endnu så sent som i 1902 agiterede imod indførelsen af det elektriske lys i byens forretninger.

Tiden efter 1918 er delt mellem redaktør Kai Edvard Larsen og lektor Viggo Petersen. Den første har skrevet om Sønderborgs politiske og økonomiske udvikling og standser ved 1962, mens Viggo Petersen har påtaget sig fremstillingen af byens kulturelle udvikling. Bruno Topff, en af de mærkelige skikkelser, som en revolutionstid så pludseligt fostrer, er naturligvis oplagt stof som indledning til Kai Edvard Larsens afsnit, ligesom overgangstiden som sådan med dens mange ofte uventede situationer altid vil være fængslende læsning. Det samme gælder dog også de følgende afsnit om tiden før og efter besættelsesårene. Her er det lykkedes forfatteren at fremlægge en veldokumenteret skildring af byens politiske og økonomiske udvikling.

Viggo Petersens afsnit om den kulturelle udvikling byder på en meget fyldig gennemgang af skolevæsenet: folkeskolen, statsskolen, den tyske skole såvel som andre former for undervisning. Selv om også kirken og byens kulturelle virksomhed i øvrigt kommer fuldt til sin ret, har den meget omhyggelige gennemgang af skolens historie bud til flere end den rent byhistorisk interesserede kreds.

Sønderborgs bygninger er bindets sidst behandlede emne, og det er naturligt nok blevet overdraget museumsinspektør Jørgen Slettebo. Fremstillingen støttes af en udmærket illustration, som Slettebo for hele bindets vedkommende har forestået i samarbejde med Jørgen Paulsen, født i Sønderborgs sundevedske opland, student fra og en kort tid timelærer ved Sønderborg Statsskole og nu direktør for Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg slot. Det siger sig selv, at denne side af arbejdet ikke har kunnet ligge i bedre hænder. Slettebos to afsnit, »Gader og huse«, samt »Sønderborg slot«, hører til de bedste i denne bog. Man kunne fristes til at ønske, at afsnittet om slottet blev udsendt som særtryk. For de mange, der besøger stedet, vil det være en fortræffelig vejledning i slottets bygningshistorie.

H. V. Gregersen.

Landbovirke omkring Flensborg Fjord gennem 100 år.

Landboforeningen for Flensborg og Omegn.
Vis Herreds Landboforening 1866-1966.

Åbenrå, 1966. 206 s. III.

For en halv snes år siden udkom en del 100-års festskrifter for sønderjyske landboforeninger. Sidste år udkom jubilæumsskriftet for den sydligste, nemlig Landboforeningen for Flensborg og Omegn, hvoraf 1920 udskiltes Landboforeningen for Vis Herred, dækkende den sydligste del af Åbenrå amt. Dermed har alle de gamle nordslesvigske landboforeninger vel fået deres jubilæumsskrift, og der er i disse skrifter fremlagt et betydeligt materiale til belysning af landbrugets udvikling gennem én i flere henseender meget omskiftelig tid.

Det nye jubilæumsskrift, der foreligger i smukt udstyr og rigt illustreret, er redigeret af konsulenterne Aage Sørensen og N. A. Drewsen sammen med redaktør Morten Kamphövener. Alle tre redaktører har desuden selv leveret væsentlige bidrag til bogen, der indledes af Troels Fink med en kort oversigt over udviklingen »Fra fællesskab til fællesskab«, altså fra det gamle landsbyfællesskab til det nye andelsfællesskab. Herunder gives et udblik over det sønderjyske landbrugs organisatoriske forhold, også i forhold til fortyskningspolitikken. Morten Kamphövener har skrevet foreningens historie fra dens oprettelse den 28. januar 1866 til dens deling i 1920. Foreningen var den mindste af de nordslesvigske landboforeninger, men i dens første periode var den vel nok den mest aktive. I dens første leveår nåedes et medlemstal på 114, hvoraf hovedparten var hjemmehørende i sognene nord og vest for Flensborg, medens de angelske sogne kun var repræsenteret med et par medlemmer i hvert. Her var der 1897 overhovedet ingen medlemmer. Ved den første verdenskrigs udbrud var foreningens medlemstal nået op på 259. Den var dansk, og den var fra første færd en torn i øjet på de preussiske myndigheder, men takket være en forsigtig holdning kunne dog et godt arbejdsprogram med dyrskuer og mange faglige foredrag gennemføres. Til en begyndelse holdtes foredragene af bestyrelsen og andre medlemmer, senere hentede man sagkyndige udefra. Den senere kreditforeningsdirektør Hans Hansen har således alene holdt 30 foredrag, og vandre lærer Kaspar Jensen har talt 26 gange ved folkelige møder, som der fra første færd også var blevet lagt stor vægt på. Dyrskuerne, der almindeligvis afholdtes i Frueskov ved Flensborg, udviklede sig til store folkefester med koncert, fællesspisning, taler, dans og fyrværkeri. Selv om det faglige arbejde vel nok har betydet meget, ligger foreningens største betydning i det

første halve århundrede af dens eksistens vel nok deri, at den på en udsat egn bidrog til bevarelse af dansk sprog og kultur. Og de mænd, der ledede den, var sig helt denne side af dens virke bevidst. Redaktør Kamphövener slutter sin meget levende skildring med at tegne korte levnedstegninger af mændene i ledelsen, bl. a. af den mangeårige formand Chr. Nielsen, Vejebak, H. M. Tofte, Agård, og Karsten Thomsen, Frøslev.

Ved grænsedragningen i 1920 blev foreningens område delt, og af praktiske grunde deltes foreningen derefter i to. Det gamle navn beholdt foreningen syd for grænsen, medens foreningen nord for grænsen beholdt formanden, Carsten Gregersen fra Frøslev. Bogen er herefter opdelt således, at der først berettes om den sydslesvigske landboforening og derefter om den nordslesvigske. Erik Paulsen, der i en årrække virkede som konsulent for den sydslesvigske landboforening, skildrer på grundlag af protokoller og egne erindringer de trange tider 1920-45 og giver en smuk levnedstegning af foreningens første formand, Jørgen Søgaard fra Jaruplund. Hovedparten af medlemmerne var forblevet nord for grænsen, og den sydslesvigske forening havde, selv om den nu fik nye medlemmer fra hele det sydslesvigske område, ikke længere mulighed for at gennemføre årlige dyrskuer. I stedet for afholdtes en årlig sommerfest, og der arrangeredes udflugter til Danmark. Disse udflugter fik sammen med markvandring og planteavl forsøg stor betydning for foreningens medlemmer. Også indførelse af såsæd og frø fra Danmark bidrog til, at sydslesvigske danske landmænds marker efterhånden blev bedre end deres tyske naboers, som stadig drev deres gårde på mere gammeldags manér.

Efter den anden verdenskrig blev Erik Paulsen foreningens formand og afløstes som konsulent af Aage Sørensen, der har skrevet om de organisatoriske forhold efter 1945. Der kom en vældig udvidelse af det landbrugsfaglige arbejde. Nye medlemmer fra hele Sydslesvig strømmede til, og foreningen måtte deles. 1950 oprettedes da som koordinerende organ Fælleslandboforeningen for Sydslesvig. Den faglige aktivitet tog til over hele landsdelen, ofte i kappestræb med de tyske landbrugsfaglige organisationer. Der oprettedes tyrestation og maskinstation, en frøforsyning etableredes, ukrudtsbekæmpelse og læplantning gennemførtes, og den almindelige faglige uddannelse fremmedes ved markvandring og ved de unges ophold nord for grænsen i gode lærepladser og på landbrugsskoler. Erik Paulsen supplerer Aage Sørensens oplysninger om tiden efter 1945 med en skildring af det sydslesvigske landbrugs almindelige forhold. Han omtaler vanskelighederne med at få produktionsapparatet igang igen og redegør for »Program Nord«, der blev iværksat 1953 for at sikre

bosættelse af flygtninge, anlæg af veje, gennemførelse af en bedre jordfordeling i forbindelse med udstykning, afvanding, opdyrkning og læplantning. Medens der tidligere havde været konstant vanskelige samarbejdsforhold med de tyske agronomer, som ikke accepterede danske forsøgsresultater og ofte var 10-15 år efter udviklingen nord for grænsen, så er forholdene i de seneste år blevet forbedret. Dansk og tysk fagkundskab er nu på talefod, og de danske landboforeninger har opnået statslig anerkendelse og støtte.

Vis Herreds Landboforenings historie efter 1920 er skrevet af konsulenterne N. A. Drewsen og Erik Larsen. Udviklingen har inden for denne forenings område i det store og hele formet sig som i det øvrige Nordslesvig. En række mindre kapitler om forskellige sider af landboforeningens arbejde afslutter bogen.

Et enkelt af bogens kapitler fortjener særlig omtale, nemlig nylig afdøde pastor H. F. Petersens skildring af det sydslesvigske bondesind. Få har vel kendt den sydslesvigske bonde på godt og ondt, som han har det. I årtier har han færdedes på de sydslesvigske landeveje og mødt mennesker under alle forhold. Dette kapitel er vel et af H. F. Petersens sidste litterære bidrag, og det er tillige noget af det bedste, hans flittige pen har ført til papiret. Det er ligesom, man har ham foran sig igen, vekslende mellem smil og alvor, således som det var hans skik at tale. — Men den opmærksomme læser vil dog bemærke, at smilet er trængt lidt i baggrunden. Man får en fornemmelse af, at han selv har følt dette kapitel som en afskedshilsen til de mennesker, som han holdt så meget af, og som han havde viet hele sin manddomskraft.

De to foreninger kan nok være sig deres fælles festskrift bekendt. Det føjer sig smukt ind i rækken af de mange andre sønderjyske landboforeningsskrifter.

Peter Kr. Iversen.

Bognyt

Lokalhistorie - Rigshistorie.

Dansk Historisk Fællesforening, 1967. 252 s.

Dansk Historisk Fællesforening har taget det prisværdige initiativ at lade en række ældre afhandlinger i dens hæderværdige tidsskrift »Fortid og Nutid« genoptrykke i bogform under fællestitlen »Lokalhistorie — Rigshistorie«. De ialt 10 bidrag spænder over årene fra tidsskriftets start i 1914 frem til 1948, altså den periode, hvor »Fortid og Nutid« ikke mindst henvendte sig til arkivernes benyttere gennem værdifulde oversigter over forskellige grupper af arkivmateriale samt vejledninger i deres udnyttelse — en position som et arkivernes hovedtidsskrift, »Fortid og Nutid« i fremtiden nok må give afkald på, efter at det nye »Arkiv« fra 1966 er kommet til. Halvdelen af de genoptrykte artikler omhandler brug af arkivmateriale, repræsenteret af navnene Thomas Bang (om lensregnskaberne), Gunnar Knudsen (om matriklerne), Carl Christensen (om amtsregnskaberne), Svend Aakjær (om landsbyhistorie) og Sigvard Nygaard (»Anvisning til at drive historisk-topografiske studier«). Men desuden indeholder bogen bl. a. også nogle bidrag med et mere alment historisk sigte. Det drejer sig om Albert Olsens og Johan Hvidtfeldts kritiske overvejelser fra 1940'erne angående forholdet rigshistorie — lokalhistorie samt herunder lokalhistoriens, og lokalhistorikerens, problemer og muligheder inden for den samlede historieforskning i Danmark. Disse to indlæg står som første og sidste kapitel i bogen og giver den, også aktuelt set, perspektiv.

H. K. T.

Danske historikere 1965.

Redigeret af H. K. Kristensen, Knud Prange og Johan Hvidtfeldt.

Udgivet af Dansk Historisk Fællesforening, 1966. 176 sider, indb.

I anledning af Dansk Historisk Fællesforenings 50 års jubilæum besluttede man at udsende en bog indeholdende fortegnelse over samtlige nulevende danske historikere, deres levned og værker. Ordet historiker er taget i videste forstand, og bogen omfatter såvel faghistorikere som amatører. Kriteriet for at komme med var, at man havde fået noget udgivet med historisk emne, og at man var i live 1. januar 1965. Bogens oplysninger bygger på spørgeskemaer udfyldt af de biograferede selv, og det kan derfor ikke undgås, at biografierne ikke fremtræder ganske

ensartet. Det har imidlertid ikke den store betydning, da man som regel kan finde de oplysninger, som man søger om den enkelte. Værket er særdeles nyttigt, både for den, der søger oplysninger om en enkelt forfatter og hans produktion, og for den, der vil danne sig et overblik over, hvem der i 1965 var engageret i historisk arbejde. For eftertiden vil den have betydning ved at vise, hvor imponerende bred en kreds det drejede sig om.

H. H. W.

Jyllands brevkiste. Landsarkivet for Nørrejylland 1891-1966.

Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland. 1966.

Arkivalier om Sønderjylland skal man søge i Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv på Gottorp, Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele i Åbenrå og i Rigsarkivet i København. Men man bør ikke glemme, at sager fra de nørrejyske enklaver, som strakte sig lige fra Kongeåen til Smalddyb sønden om Amrum, og som lå i det geografiske Sønderjylland uden at høre til det politiske begreb Sønderjylland, også skal søges i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg. Det er da rimeligt, at Sønderjyske Årbøgers læsere, som ofte har set afhandlinger, som er blevet til på grundlag af Viborg-akter, gøres opmærksom på denne bog, som er udkommet i anledning af arkivets 75 års dag.

P. K.

Viborg Landstings Dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner.

Udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland ved Poul Rasmussen.
Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1965. 390 sider.

Viborg Landstings dombøger for 1616 udgør 3 bind, hvoraf det tredje, som i denne udgave kaldes C, omfatter domme i sager fra Ribe stift. Da dette som bekendt også omfattede de kongerigske enklaver, angår denne udgave direkte Sønderjylland. Ved en hurtig gennemlæsning steder man da også straks på sønderjyske steder som Møgeltønder, Trøjborg, Abterp, Skærbæk, Døstrup, Randerup, så egnehistorikere, der sysler med disse egne, bør have opmærksomheden henvendt på dette og de kommende bind i samme serie.

Selve sagerne refereres kun kortfattet, og i mange tilfælde vil det være nødvendigt at gå til sagens akter i Viborg, hvis man vil trænge til bunds i en sag. Meningen med udgaven er da også at være vejviser til det store materiale, der ligger i arkivet. Men alligevel kan bogen også bruges til almindelig læsning for den, som gerne dyrker almindelig kulturhistorie. Det er f. eks. højst interessant, at vidner sværger deres »højeste helgens ed« midt i den lutherske orthodoksi og det på et offentligt ting! I en mordsag på Lø herreds ting beretter 6 ligsynsmænd, at man på Brede kirkegård har opgravet den myrdedes lig, og at folkene omkring den åbne kiste liggende på deres knæ har bedt Gud om at åbenbare morde-

ren. Man ventede, at den dræbtes sår ville springe op at bløde, når moderen kom liget nær. Der skete imidlertid intet. Når udgaven af dom-bøgerne er nået til vejs ende, kunne man ønske, at udgiverne ville gøre et register over den slags forhold.

Ellers har man kun lovord til overs for registrene og for udgaven. Stedregistrene fører en sag både under landsbyens, sognets og herredets navn, og personregistrene er delt i et fornavns og et tilnavnsregister.

P. K.

Wolfgang Seegrün: Das Papsttum und Skandinavien bis zur Vollendung der nordischen Kirchenorganisation (1164).

Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1967. 228 s.

Serien Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins har som sit 51. bind udsendt dette skrift, der har været indleveret som afhandling for doktorgraden ved universitetet i Kiel. Det tør siges, at den lærde serie er gået ud over de snævraste grænser for Slesvig og Holstens historie ved at publicere denne kirkehistoriske undersøgelse af Wolfgang Seegrün om romerkirkens forhold til de skandinaviske lande som helhed fra ca. år 700 — begyndende med »St. Willibrord, erster Missionserzbischof und Dänenmissionar« — og frem til 1164, for Danmarks vedkommende altså begyndelsen af Valdemarstiden, hvor den middelalderlige kirkeorganisation i Norden og kirkens forhold til den verdslige magt havde fået faste rammer. Bogen er bl. a. forsynet med et kort sammenfattende afslutningskapitel samt med fyldige kilde- og litteraturhenvisninger.

H. K. T.

Overø skole 1946-1966.

Udgivet af en kreds omkring skolen. 44 s. Ill.

Dette lille hæfte er udgivet, for at »de, der endnu kan huske, får lejlighed til med hinanden at give det fra sig til dem, der kan glæde sig ved at genopfriske, hvad der var på vej ud af erindringen, og til dem, der er så unge eller nye i fællesskabet, at de ingen erindring kan have derom«. Bidragydere er initiativtagere til oprettelsen af skolen, de skiftende lærere, den nuværende præst, sundhedsplejerske og fadderskabsmedlemmer. Vi følger skolen fra dens oprettelse i Thomas Hansens beboelse i bomhuset ved Slesvig-chausseen (nu nedrevet), hvor den eneste belysning var petroleumslampen, til den nye skole i Frørup, fra en overmåde vanskelig begyndelse til en nogenlunde beskyttet tilværelse. Andre kredse omkring andre skoler i Sydslesvig burde tage denne idé op. Der er i skildringerne fastholdt værdifuldt førstehåndsstof med en fylde af levende enkeltheder i det lokale stof. Desværre er der en betydelig usikkerhed i billedteksterne og enkelte meningsforstyrende fejl i selve teksten. Anmeldereksemplaret var rettet ved modtagelsen; forhåbentlig er

det samme sket i eksemplarer, der er anbragt i vore biblioteker. Pastor Kartoffts meddelelser om det kirkelige liv i skole og sogn kunne gerne gøres tilgængelig for flere end hæftets læsere; den rummer væsentlige bidrag til belysning af en udvikling.

K. F.

Vores egne vindver.

Udvalgte artikler fra tidsskriftet Grenzfriedenshefte udgivet af Poul Kürstein for Studiefælleforeningen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig på Skandia Forlag, Flensborg, 1967.

Grenzfriedenshefte, der udgives af Grenzfriedensbund, har siden 1953 søgt at orientere sine læsere om grænseforhold, i særdeleshed om kulturelle, sociale og økonomiske emner. Tyske forfattere er vel i flertal, men flere af dem har skrevet om danske forhold og ikke få fremtrædende danske forfattere har i tidens løb ydet bidrag, så at Grenzfriedenshefte nu er et af de bedste steder, hvor man kan finde oplysning om danske forhold på tysk, skriver Poul Kürstein i sin introduktion, der på levende måde karakteriserer tidsskriftets særpræg.

Hensigten med en publikation af denne art er at konfrontere danske læsere med den tyske part og dennes synspunkter på kulturmødet i grænselandet og ved udvalget at pege på artikler af særlig interesse for danske læsere og dertil også at karakterisere nogle af tidsskriftets ledende personligheder:

Dr. Hans Peter Johannsen, Flensborgs tyske overbibliotekar, og redaktør Ernst Siegfried Hansen, »københavnsk hjemmetysker eller hjemmetysk københavner«, er begge danske statsborgere, Jens Nydahl, der afsluttede sin karriere som departementschef i Kiel, og præsten Johannes Tonnesen, der før genforeningen var præst i Hellevad-Egvad, er begge født i Nordslesvig, dr. Gerhard Beier, fagforenings- og skolemand, stammende fra Flensborg, og endelig dr. Günter Lapp, postmester i Flensborg, samt dr. Hartwig Schlegelberger, indenrigsminister i Kiel, der begge er født og opvokset uden for Slesvig-Holsten, men som »i overraskende grad har sluttet sig til Slesvig og Flensborg«.

Af ialt 11 bidrag stammer de tre fra dr. Johannsens hånd, et vidnesbyrd om dennes centrale betydning. I artiklen »Kulturens fornyende kraft i grænselandet« analyseres den udfordring, som vor generation må tage op. Det kræver større åndelig kraft at leve et nationalt liv i grænselandet i dag, hvor nationalt tilhørsforhold ikke bestemmes af politiske magtkonstellationers tilfældigheder. Den åbenhed, som er på vej i mødet mellem dansk og tysk kultur, må generationen af i dag vide at frugtbar gøre ved at udbrede kendskab til disse nationers værdier. Derved kan der i dag næres berettiget håb om kulturens fornyende kraft. Det er nødvendig at holde samtalen i gang på baggrund af den nærmest forudgående tid og »den ulyksalige arv fra det nittende århundrede«. I de senere år har de dansk-tyske stævner været et sådant karakteristisk træk

med ikke mindst dr. Johannsen som drivende kraft. De sonderjyske borgmestre, der i spidsen for grænselandets byer har medvirket ved skabelsen af den medborgerlige atmosfære, der lader den enkelte modne sin personlighed i denne ny situation, får et smukt skudsmål i den efterfølgende artikel.

I »Danmark set med tyske øjne« gør dr. Johannsen op med den klichéagtige viden og forståelse af naboen til fordel for et mere nuanceret og dermed sandere kendskab. Der gives nogle indtryk af tysk litteratur om Danmark, hvordan man så og ser på dette land.

I et »teaterbrev« skriver dr. Schlegelberger beåndet og vittigt om kulturpolitik i Flensborg og om det dansk-tyske som et levende udtryk for en side af den værdifulde, europæiske mangfoldighed, som må bevares i vort område.

Ernst Siegfried Hansen giver i »Profiler i lyntoget« et morsomt nærbillede af sonderjyske parlamentarikere, »der er en klods om benet på dem, der måtte få trang til at henfalde i en himmelblå forståelsesmani — — — men som det heller ikke er muligt at rive med ind i et antitysk hysteri, fordi de kender forholdene for godt«. I en grænselandstyskers personlige tanker fra 1964 betitlet »Fortidens skygger« gøres regnskabet i hundredåret op med spørgsmålet »Fandtes der mon nogen anden taber af krigen i 1864 end netop Slesvig-Holsten selv?«

Günter Lapps skildring af den loyale og kongetro danske embedsmand, postmester i Åbenrå og senere Flensborg, Friedrich Joachim von Moltke, bror til den prøjsiske generalfeltmarskal Helmuth von Moltke, fra tiden mellem de slesvigske krige, er en særdeles læseværdig beretning, som fortjener at blive kendt. Med rod i det attende århundredes helstatslige indstilling stod denne fremmed over for de nationale modsætninger, som de brød frem omkring det tidspunkt, da han overtog sit embede i Åbenrå. Af kultur tysk forblev Friedrich von Moltke loyal trods det slesvig-holstenske borgerskabs bitre angreb. Som postmester i Flensborg forblev han i 1864 tro mod sin konge, selv da det prøjsiske stabskvarter under broderens kommando kom til byen. Det er en tankevækkende skildring.

Gerhard Beiers studie »Marx, Engels, Lassalle og den tysk-danske konflikt 1848 og 1864« bringer sikkert for mange nyt stof. Nationalitetsproblemet vurderes og anskues ud fra marxismens teori. Nationalitetskampe skaber uro og kan give plads for revolutionens nyordnende kraft, som marxistisk fortolket giver den større økonomiske helhed i form af de store kulturnationer en ret til at opluge de mindre i den nødvendige historiske udvikling. Modspændingen mellem på den ene side Lassalle, på den anden Marx-Engels trækkes frem i deres forhold sig til en løsning af det slesvigske problem.

Den ikke meget skrivende Jens Nydahl bidrager med en skildring af »Jul på geesten omkring århundredskiftet« som et eksempel på tidskriftets pleje af hjemstavns historien.

Johannes Tonnesens to bidrag af kirkehistorisk karakter afslutter udvalget. I en artikel om Indre Mission »Fra fromhedslivet i Nordslesvig indtil 1920« skildres, hvorledes det fælles kristne menighedsliv, der kunne samle danske som tyske på baggrund af slesvigsk tradition, blev modarbejdet ikke blot af den skæbnesvangre projsiske grænsepolitik, der søgte at spalte menighederne nationalt, men også af Indre Mission nord for grænsen. I deres uvidenhed kom disse kredse til at spille samme spil som præsterne, da de ønskede at frigøre bevægelsen i Nordslesvig for præsternes førerskab og gøre den til en dansk lægmandsbevægelse.

Den anden artikel fra Johannes Tonnesens hånd »Theodor Kaftan, Slesvigs generalsuperintendent« former sig som et forsvar for denne omstridte kirkemand og munder ud i en lang række spørgsmål.

I det hele ægger dette udvalg til spørgen og svaren. Samtalen i grænselandet er blevet styrket ved denne oversættelse fra tysk til dansk. Uden på nogen måde at undervurdere dette initiativ må det være berettiget at spørge, om det — det sproglige dilemma taget i betragtning — ikke er endnu mere påkrævet at gå den modsatte vej?

Knud A. Rasmussen.

Noter og nyt



H. F. Petersen

• 3. 6. 1898

† 3. 12. 1966

Den 3. december 1966 døde pastor H. F. Petersen. Han var født 3. juni 1898 i Oldenburg i Holsten, hvor faderen, en sønderjyde, som var bogtrykker, opholdt sig på fagets vegne. Sin barndom har han dog haft i Åbenrå, og han følte sig som åbenråer og talte gerne byens stedsmål. Og i Åbenrå gik han i skole, til sidst i den tyske realskole. Dernæst kom han i 1914 over et ophold på Vester Vedsted efterskole til Efterslægtsselskabets skole i København, hvor han blev student i 1917. Trange kår i studietiden, men sikkert også en stærk drift efter at ytre sig skriftligt gjorde ham til medarbejder ved dagbladet »Hovedstaden«. Han tog teologisk embedseksamen i 1924 og var dernæst ordineret medhjælper ved Grøndalskirken i København. Han har selv fremhævet nytten af, at han havde kendt og arbejdet blandt københavnske arbejdere og tjent i forstadens barakkirke, inden han i 1926 blev andenpræst ved den danske menighed i Flensborg. Thi netop her var der mange arbejdere blandt

hans sognebørn, og han følte sig livet igennem glad ved at være blandt jævne mennesker. Hans sind var alle dage, også i ungdommen, hos hans sonderjyske landsmænd. Han var medlem af en lille, nu glemt sonderjysk forening, som endog udgav sit eget medlemsblad med H. F. Petersen som vigtigste bidragsyder. Det var et ret eksklusivt foretagende, og det særlige, det ikke-almindelige, har alle dage tiltalt H. F., som han kaldtes blandt venner.

Fra 1933 var H. F. Petersen præst for menighederne i de sydslesvigske landdistrikter, et embede, der udvidede hans kendskab til hele Sydslesvig. Fra 1937 var han førstepræst for menigheden i Flensborg under naziterror og krig, en yderst vanskelig post, som tvang ham til at gøre det klart for sig selv, at han måtte være villig til at følge menigheden, også hvis, hvad mange frygtede, det kom så vidt som til deportation. Hans kendskab til hele Sydslesvig gjorde ham velegnet til at lede udbygningen af den danske kirke i Sydslesvig efter 1945, men i 1950 opkom en strid mellem ledelsen af Dansk Kirke i Udlandet og H. F. Petersen, hvor han nok havde lige så megen ret i sagens kerne, som han havde uret i det formelle. Han blev afsat som førstepræst og var de sidste 16 år præst for Midt-Angel med bopæl i Satrup.

H. F. Petersens historiske virke var nært knyttet til hans arbejde som præst. Efter en lille bog om Claus Harms, 1928, var det først kirkelivet i Flensborg og i Sydslesvig mellem krigene 1850-64, der optog ham, og det er næppe tilfældigt, at hans to bøger »Fra sydslesvigske Præstegårde« og »Danske i Sydslesvig« kom i samme år, 1933. Den første er præstebreve til Regensburg 1850-64, den anden den danske menigheds historie i Flensborg og hans egne oplevelser der som præst. Ligheden mellem hans egen stilling og de danske præsters forhold under sprogreskripterne meldte sig for ham. Allerede i 1928 havde han i Sønderjyske Årbøger skrevet om den slesvigske biskop Ulrich Sechmann Boesen, og i Grænsevagten skrev han om flere slesvigske præsteskabner i dette tidsrum, ligesom hans bidrag til festskriftet for H. P. Hanssen drejede sig om grænsepræsten Thomas Hoyer Jensen. Boesen vendte han tilbage til med en afhandling i Slesvigs delte Bispedømme, 1948. Interessen for denne politisk-kirkelige og nationale problemstilling fortsatte han med afhandlinger om Slesvigs bispestol 1848-54 i Kirkehistoriske Samlinger, om A. Regensburg og Sønderjylland i Sønderjyske Årbøger 1936 og endelig om Angels kirkeliv i Kretschmer og Knudsen: Sydslesvig, bd. 2, 1945. For enhver dansk, som arbejder i Sydslesvig og tænker en smule over sagen, er disse emner levende historie, der i høj grad taler til følelsen, men det tjener til H. F. Petersens ære som historiker, at han i disse undersøgelser og fremstillinger har vist en smuk vilje og evne til redelighed også over for den nationale modstander i fortid som i nutid. Det samme gælder hans forhold til de samtidige tyske kirkemænd i Sydslesvig.

Denne vilje til redelighed førte ham til dybtgående undersøgelser over

en mand med et ilde rygte blandt danske, nemlig Stephan Klotz, en afhandling i festskriftet til professor Knud Fabricius, 1945. Langsomt arbejdede H. F. Petersen sig nu ned gennem Sønderjyllands kirkehistorie. Den folkelige genfortælling af Jacob Fabricius den Ældres minder i Sønderjyske Årbøger 1963 hører endnu til i orthodoxiens tidsrum, som optog ham i flere år, men i den senere tid var det pietismen, der havde fanget hans hu, hvad der dog ikke hindrede ham i at skrive et smukt forsvarsskrift for generalsuperintendent Thomas Clausen i Sønderjyske Årbøger 1964. Om pietismen fik han skrevet flere afhandlinger, nemlig om Andreas Jacob Henneberg i Sønderjysk Månedsskrift, om de sønderjyske vajsenhuse i Sønderjyske Årbøger 1962 og endelig en stor tysk afhandling »Der Pietismus in Flensburg« i Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte nr. 16 1963.

Indimellem kom der fra hans hånd bidrag til belysning af tiden mellem krigene, hans gamle kæphest, og tiden kort derefter: Degn Toftes breve fra Flensborg 1864-67 og Amalie Niensens barndoms- og ungdoms-erindringer i Sønderjyske Årbøger 1952 og 1956 samt hans bidrag til Flensborgs kirkehistorie i Flensborg Bys Historie, 1953-55, og den samlede fremstilling af Det kirkelige liv i Sydslesvig gennem 1100 år samt af Sydslesvig 1864-1920, begge i Sydslesvig gennem Tiderne, 1949.

H. F. Petersens glæde ved det gamle og forbigangne hindrede ham ingenlunde i at leve med i nutiden og at skrive om sin egen tid. Hans bog »I Krig og Fred. Sydslesvigske Oplevelser 1926-46«, 1946, er sammen med sin forgænger »Danske i Sydslesvig« et vigtigt bidrag til forståelse af nutidens Sydslesvig.

I sine sidste år havde H. F. planer om at skrive en stor sammenhængende sønderjysk kirkehistorie. Den skulle ikke være lærd, men folkelig. Overhovedet har H. F. i hele sin kirkelige som historiske stræben altid tænkt på menigmand. Men her stod en brist i H. F.s evner ham i vejen. Det er så ganske afgjort, at den store samlede fremstilling ikke lå for ham. Når han alligevel gik i gang med den, gik den gerne i stykker mellem hænderne på ham. Derimod er mangan en levnedsskildring af en vigtig personlighed lykkedes godt for ham, når den kunne gøres færdig inden for den kortere fremstilling. Det gælder ikke mindst hans talrige kirkehistoriske biografier af sønderjyder i Dansk biografisk Leksikon. Overhovedet vil ingen, som arbejder med sønderjysk og særlig sydslesvigsk historie, kirkehistorie og lokalhistorie, kunne komme uden om H. F. Petersens værk.

Han var medlem af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland fra 1936. Han mente selv, at han havde arvet H. P. Hanssens plads i denne styrelse, og han var stolt af det. Han har grundlagt Historisk Samfunds amtsforening for Sydslesvig 1956 og var dens meget muntre og ræggende formand lige til sin død, og han var medlem af samfundets kirkehistoriske udvalg.

I 1966 tildelte man ham Christian Paulsen Prisen. Det var han såre

glad for. Man kunne ikke have gjort ham nogen større glæde, og ser man ud over hans virke som helhed, er der ikke nogen som helst tvivl om, at han har fortjent den, og at også Christian Paulsen Prisen er tjent med, at netop han fik den. Den til prisen hørende medalje har indskriften: »Sagen dør ikke mere«, et citat fra et af Christian Paulsens breve. Så længe som vi har folk som H. F., vil sagen ikke dø, hvor meget den end vil ændres med de skiftende tider.

Poul Kürstein.



Jens Holdt

* 24. 12. 1895

† 20. 9. 1967

Navnet Jens Holdt har Sønderjyske Årbøgers læsere ofte mødt og har sikkert med glæde læst, hvad dets bærer havde at meddele. Thi Holdt var en god fortæller og en meget velskrivende historiker. Et omfattende og lødigt forfatterskab havde han bag sig, og en betydelig del af det er i årenes løb offentliggjort her i årbøgerne. Selv om døden nu har taget pennen ud af hans hånd, vil et og andet endnu udkomme posthumt, bl. a. et arbejde om og af Peter Kier, som optog ham meget i hans sidste leveår.

Provst, dr. theol. Jens Holdt (fulde navn Jens Frederik Riddermand Holdt) var født i Raved i Bjolderup sogn i 1895, faderen stammede fra Løjt sogn, moderen var af den kendte Wieland-slægt i Gram. Han voksede op i et dansk, åndeligt levende hjem, som fulgte pastor Tonnesen,

også efter 1912. Som student fra Flensborg Latinskole i 1914 måtte han straks efter en kort uddannelse til Vestfronten og oplevede som ung løjtnant, senere som kompagnichef, »det frygtelige menneskeslagteri«, som han kaldte krigens blodige år. Her oplevede han helvede, lærte mennesket at kende, både i dets storhed og dets usselhed, og disse erfaringer har præget Holdt og hans tanker og teologiske syn. Endnu som gammel mand skrev han i D.S.K.s årbog (1964) »Krig er helvede på jord, umenneskeligt barbari, magtmenneskers svindel og bedrag, løgn og mord, anonyme koncerners samvittighedsløse pengebegær som uskyldige mennesker meningsløst måtte bløde for. Gamle krigsdeltagere bør alle som én gå imod dette djævelske vanvid«. Det er nok forklaringen på, at han politisk stod langt til venstre og havde mange kontakter til østlandene, både i DDR og Tjekkoslovakiet, først og fremmest med kirkeledere og teologer, men også med politiske instanser. Han var bange for Vesten og så et større forfald brede sig her og øjnede derved nye farer for menneskeheden.

Efter afslutningen af universitetsstudierne kaldedes han i 1925 til sognepræst i Brede, og her i hjemstavnen skulle hele hans livsgerning falde, rig og lykkelig som den var, fra 1951 tillige som provst for Tønder provsti.

Som ung præst blev Holdt regnet for at være barthianer, selvom meningerne langt fra var identiske. Holdt var dengang snarere højkirkelig med en stærk tro på embedets betydning. Men ikke mange teologer har i den grad levet under udviklingens lov som han. Det blev efterhånden snarere lægmanden, der spillede den store rolle for ham både i det kristne og det nationale. Det førte ham til studier over Zinzendorf og den ældre herrnhutisme, et meget omfattende og grundigt arbejde, der udkrystalliserede sig i bogen om N. J. Holm (disputats 1937) »et blad af Brødremenighedens historie« og en række afhandlinger i Sønderjyske Årbøger om Christiansfelds betydning i Nordslesvig: Brødrekolonien i Christiansfeld indtil 1800 (1940), Kostskolerne i Christiansfeld (1943), Elevfortegnelser 1775-1890 (1944), endvidere Danmark og Herrnhut, breve fra danske præster til konferencen i Herrnhut 1790-1840 (Kirkehistoriske Samlinger, 1961).

Forfatteren kalder Holm »et menneske uden navn og berømmelse«, og disse ord er meget betegnende for Holdts intension. Det er også betegnende for værkets baggrund, at Holdt blandt dem, han stod i taknemlighedsgæld til for fremskaffelse af materialet, kun nævner to ved navn, arkivaren i Herrnhut og en norsk kirkehistoriker. Men Holdts hovedperson i bogen tilhørte ikke kun herrnhutisk og norsk kirkeliv, hans liv og virke var også et stykke Nordslesvig. Hans udgangspunkt var Løjt og endestationen Christiansfeld. I Løjt stod Holdt-slægtens vugge, og hans tanker kredsedede ofte om Løjtpræsten Andreas Matthiesens liv og virke (præst i Løjt 1802-1843), men han skrev ikke en afhandling om ham, men derimod om hans elev, Niels Johannes Holm, endda sin disputats.

Med det levende sind og de skiftende tiders indtryk måtte Holdt som teolog ofte gå sine egne veje. Når han siden nævnte Karl Barth, skete det med en vis antipati. »Denne dogmatiker« kunne han sige, hans ånd kunne ikke spærres inde i systemer. Et ord af Paulus: Ånden levendegør, bogstaven ihjelslår, var ham et springbræt mod uanedede horisonter. Det betød for Holdt en tilbagevenden til Schleiermacher, den nu så forkætrede, til hans vældige og omfattende subjektivisme, bogstavelig talt med hele universet som grænse. Tredje trosartikels store virkelighed blev ham som forkynder det ene fornødne, parret med en bekendelse til de bærende kræfter. »Dygtige til troens vovestykke vil vi kun blive, når vi får øje på ham, Zinzendorf kaldte Hovedprædikanten, Helligånden, kærligheds og sandheds ånd, der skal vidne for os om Kristus og vejlede os til hele sandheden. I det stykke trænger vi til mænd, der er radikale, d. v. s. nyskabende i teologien, men konservative, d. v. s. rodfæstede i troen« (Holdts ordskifte med professor Skydsgaard). Ud fra dette syn skrev Holdt sin bog »Menighed og Gudstjeneste i herrnhutisk belysning«, som vist forblev ret upåagtet i den hjemlige verden. Holdt gik således den ensommes vej, men stadig rede til at krydse klinge for det syn, han vandt.

Dr. Holdt blev ikke systematiker, men kirkehistoriker, og det er som sådan, at Historisk Samfund er ham en stor tak skyldig. Af største interesse for eftertiden vil den imponerende række af biografier — i den historiske situation — være, som han fik skrevet i sine senere år. Han viser sig her som den kyndige, ja, suveræne behersker af sit stof såvel som af vort modersmål.

Han var engageret i de emner, han tog op til behandling. Altid borede han dybt og arbejdede med de for helheden så væsentlige detaljer. Ingen af Holdts samtidige og endnu mindre senere historikere kunne eller vil kunne skrive disse afsnit af landsdelens åndshistorie. De er skrevet én gang for alle. Dermed være ikke sagt, at man altid er enig med forfatteren. Man kunne f. eks. have ønsket en enkelt sætning om Nic. C. Nielsen udeladt, eller en noget udførligere behandling af krisen indenfor Indre Mission i 1912. Det vil være vanskeligt at udrede de spegede tråde nu, da de sidste øjenvidner og medvidere er døde. På en måde var Holdt den sidste, der selv med åbne ører og vågne øjne havde oplevet strid og skisma.

Der tænkes her på afhandlingerne om Nic. C. Nielsen (Den sidste Slesviger, Sønderjyske Årbøger, 1958), Johannes Tiedje (En tysk grænse-landspolitiker, 1960), Carsten Petersen (En dansk-slesvigsk præst, 1961), Hans Tonnesen (En nordslesvigsk præst, 1962), Niels Anton Jensen (Dansk grænsepræst, 1964), Rasmus Thomsen (En sønderjysk frimenighedspræst, 1967). Hertil slutter sig den lille bog om lægmanden, Hans Knudsen, et Kristi sendebud, 1966, endvidere 2 mindre artikler i Sønderjysk Månedsskrift: Hans Schlaikier Prahl, En nordslesvigsk præst (1962) og Emil Wacker, En slesvigsk kirkeleder (1964).

Jeg nævnte Holdts engagement i emnet, hans omhu for detaljen. Man fik et stærkt indtryk af det, da hans sidste offentliggjorte afhandling om Rasmus Thomsen blev til. Han havde indsamlet materialet, men kom nu flere gange her til sognet, ikke for at tale med nogen, men for at se, for at indfange indtryk og lytte. Han så de sidste rester af kådnerstedet i Anslet, hvor Thomsen var født i 1849, han færdedes ved stranden, drengens barndomsparadis, lod blikket dvæle ved det skønne landskab, så ind over Hejlsminde, ud over Lillebælt med Brandso og videre mod fjerne horisonter, hvor fynske kirker og bebyggelser aftegnede sig. Her talte han med Rasmus Thomsen og lyttede. Flere gange. — Resultatet hørte vi om i den kirkehistoriske kreds under Historisk Samfund, hvor H. F. og Jens Holdt tegnede firmaet, og hvor begge virkede inciterende og inspirerende. Det var i oktober 1966 i Vedsted Landbohjem, hvor H. F. Petersen præsiderede og udfoldede hele sin charme. For sidste gang. Holdt talte ved den lejlighed om Rasmus Thomsen, som vel for de fleste også var et menneske uden navn og berømmelse. Hans foredrag var et menneskes forsøg på at gribe ud i rummet for at hente et andet menneske tilbage fra glemselen. Og det lykkedes. Hans helt stod virkelig foran os, her i disse egne, hvor han engang havde vandret, kæmpet, levet og lidt. Når man nu bagefter læser hans foredrag i dette bind af Sønderjyske Årbøger, oplever man den mærkelige forskel på at høre det frie, levende ord, der på åndens vinger vælger sin vej — og at se de samme ord stå i stive rækker på tryk.

Mange timer, ja, hele uger var i Holdts sidste levår viet præsten Peter Kier i Øster Løgum, og det faldt i min lod at være hans medarbejder ved udarbejdelsen af erindringsværket »Meine Reise durch das Erdenleben«, som Holdt har oversat og forsynet med et værdifuldt forord. Man måtte beundre Holdts skabende og produktive evne, som var usvækket. Hele kapitler kunne han oversætte i et stræk, og i hvilken oversættelse!

Når dette værk nu offentliggøres, vil det være dr. Holdts sidste bidrag til Historisk Samfund og give os — som det gav ham — et historisk værdifuldt indtryk af oplysningstiden og helstatens særprægede livsstemning. Her mødte han en hjemstavns søn og embedsbroder, han på visse måder folte sig beslægtet med, en indtrængende forsker, en skarp tæinker og følsom digter, der søgte at besvare det religiøse grundspørgsmål ud fra tidens viden og i dens udtrykssæt. En mand, der som han selv, var konservativ i troen, i gudsforholdet, men radikal i teologien, i teorierne.

Og så var han færdig. Det sagde han også til sin hustru »Jeg har ikke flere emner nu«. Han ville indhente noget, han havde forsømt, klassikerne, fra Euripides og Sofokles til de moderne. Men det nåede han ikke. Han måtte konsultere en læge, og denne sendte ham på sygehuset, og her døde Jens Holdt uventet.

Hans stov blev jordet på Brede kirkegård i det sogn, der havde hans

hjerter, og hvis sognepræst han havde været i næsten 40 år. Han vil blive mindet for sin flid, for sin trofaste embedsgerning og af mange for sin rigt facetterede personlighed.

H. Hejselbjerg Paulsen.

Landsarkivet, Åbenrå.

Landsarkivets besøgstal var 1966 2057 mod 2188 det foregående år. Antallet af fremtagne arkivalier var 1966 18.646 mod 20.873 i 1965. Udlånet til andre arkiver og centralbiblioteker 473 i 1966 mod 437 i 1965. De tilsvarende tal for indlån fra andre arkiver var henholdsvis 430 i 1966 og 157 i 1965.

Landsarkivet har haft lejlighed til at erhverve naboejendommen, en to-familiers villa, hvori den ene lejlighed straks har kunnet tages i anvendelse som tjenestebolig for arkivbetjenten, medens den anden med undtagelse af to stuer i 5 år beboes af villaens tidligere ejer. Ved den kommende udvidelse af landsarkivet vil der efter købet af den godt 1000 m² store grund kunne skabes bedre tilkørselsforhold til den planlagte nybygning. Den tidligere arkivbetjentbolig indrettes nu til kontorer og arbejdsrum, og der vil også her blive plads til en lille frokoststue for personale og besøgende.

Pladsmanglen har medført, at der siden sidste beretning i Sønderjyske Årbøger ikke har kunnet modtages afleveringer fra embeder udover udskrevne ministerialbøger, bipersonregistre, duplikater af ægteskabsbøger samt aflyste skøder og servitutter. Fra landsarkivet i Viborg er modtaget en del udtagne journalsager fra Ribe stiftamtsarkiv vedrørende enklaveegnene, foreløbig til 1854. I omtalen i sidste års beretning var afleveringen af Sønderjysk Hypoteklånefonds arkiv glemt.

Af forenings- og institutionsarkiver er modtaget Landeværnets ældre sager og Sparekassen i Åbenrås ældre kommunale og kreds-kommunale sager; fra Mejeriselskabet Sønderjylland Vest er afleveret sager hidrørende fra nedlagte mejerier, endvidere resten af Den sønderjyske Fonds arkiv, forskelligt fra Tinglev Sparekasse og Tinglev Realskole, protokoller og sager fra Vaterländische Frauenverein i Hellevad, senere Hellevad-Egvad Sygeplejeforening, A/S Bjørnekær Moses arkiv, sager hidrørende fra D.S.K.'s arkiv, Sønderborg Ungdomsforenings arkiv, dele af det Kannikhus'ske fideikommissarkiv, dele af Lebølgaard skoles arkiv samt sager vedr. Hellevad Sogns Danske Samfund.

Blandt de afleverede privatarkiver kan nævnes: Biskop Frode Beyer: Selvbiografi og manuskript vedrørende den nye kirke i Rinkenæs, gård-ejer H. C. Bladt, Skovby, Als: Supplerende aflevering af landdagsmand Nis Nissens og dennes faders, Hans Nissens efterladte sager, fru Helene Brink, Løjt Kirkeby: Ejendoms- og familiepapirer fra Stentoft og Hellet, lektor Karl Clausen, Århus: Dagbog ført af fru Helene Hansen, Sofiedal 1883-87, rentier Peter Eskildsen, Felstedskov: Ejendoms- og familie-papirer fra Felstedskov, samt digte og optegnelser af Hans Chr. Fester-

sen, Felstedskov, fru Misse Grau Hansen, Oksbøl: Gårdejer Peter Graus privatarkiv, lærer J. Holdt, Rugbjerg: Manuskript vedrørende udvandrede løjtinger og nogle ligprædikener af pastor Peter Kier 1823 og 1829, amtmand, dr. jur. Tyge Haarlov, Tønder: Supplerende aflevering til amtskolekonsulent Nic. Svendsens privatarkiv, fru Marie Juhl, Kroager pr. Bjert: Gårdpapirer fra Agtrup og Sdr. Bjert, overlærer Jørgen Jørgensen, Sønderborg: Manuskript med personallistoriske optegnelser fra Vodder sogn, forstander Hans Lund, Tanderupgård: Breve til gårdejer P. Wiuff, Sillerup, ingeniør Carl Nørgaard Nielsen, Ribe: Niels J. Chr. Sallings erindringsbog m. v., førstelærer Spandet, tidl. St. Jyndeved: Dele af hans privatarkiv.

Med hensyn til registreringsarbejdet kan nævnes, at der er udarbejdet fortegnelser over bl. a. gårdejer Peter Graus, stiftamtmand V. R. Haarlov og kommissionær J. H. Schmidts privatarkiver. Disse arkiver er dog endnu ikke almindeligt tilgængelige.

Efter ansøgning har arkivar, cand. theol. H. A. Jacobsen fået bevilget afsked, og som hans afløser virker fra 1. april arkivar, cand. mag. H. Kargård Thomsen. Stud. mag. E. Strange Petersen har været beskæftiget som vikar til 1. august. Fra 1. oktober har arkivar H. H. Worsøe fået bevilget et halvt års orlov med fri vikar.

P. K. I.

Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland.

Idet der henvises til Historisk Samfunds årsberetning 1966/67, skal her kun supplerende oplyses, at indsamlingen af traditionsstof er fortsat af lærer J. Kristensen, Gønner, der yderligere har afleveret en halv snes lydbånd. Fru Vibeke Gribsvad har fortsat ordning og registrering af billedsamlingen, der er forøget ved gaver og køb. Gaver er modtaget fra fru A. M. Skau, Nygård pr. Øster Lindet, fru baneingeniør Gerda Boesen, Holte, fru Sofie Petersen, Kærbølling pr. Rejsby, Rigsarkivet, gårdejer Cornelius Schmidt, Døstrup, studieafdelingen ved Det danske Centralbibliotek i Flensborg, rentier Hans Peter Hansen, Skærbæk, og snedkermester Hans Stenderup, Haderslev.

Endvidere er billedsamlingen forøget med aftryk af Tønder Museums betydelige pladesamling omfattende motiver fra Vestslesvig fra begyndelsen af dette århundrede og med kopier af en del billeder i privat besiddelse.

P. K. I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

I året 1966/67 har studieafdelingen mistet et medlem af sit tilsynsråd, nemlig pastor H. F. Petersen. I hans sted har Sydslesvigsk Forening udpeget skoleleder Hans Petersen, Garding.

Afdelingens folkeuniversitetsvirksomhed er blevet udstrakt også til

vesteregnet, og dens aftenhøjskole er blevet fortsat med kursus i litteratur, stemmer fra den danske skueplads, dansk romantisk musik, Brahms og Schumann, sønderjysk stilhistorie og sydslesvigske stednavne.

»Vort tilbud«, som er en oversigt over alt dansk kulturvirke af almindelig interesse i Flensborg, er blevet udsendt i to udgaver, nemlig »Efteråret 1966« og »Januar til april 1967«.

Af afdelingens udgivelser er Hermann Clausens erindringer udkommet i januar 1967 og den tyske udgave af Lorenz Rerups bog om A. D. Jørgensen i april 1967. Begge er blevet udmærket modtaget af pressen. Bibliotekslektor Kürstein har udarbejdet en ny, 3. udgave af centralbibliotekets litteraturvejledning »Hvad skal jeg læse om Sydslesvig?«. Den udsendes af centralbiblioteket i efteråret 1966. Redaktionen af forskellige bøger, som skal udkomme senere, er blevet forberedt.

Studieafdelingen har deltaget i planlægning af et kursus for unge lærere i det øjemed at give dem forståelse for sydslesvigske forhold og deres forudsætninger. Kurset blev gennemført af skoleforeningen, men bibliotekslektoren deltog i undervisningen.

Til forberedelse af en bog om »Flensborg Avis« i anledning af bladets tilstundende hundrede års jubilæum har bibliotekslektoren sikret, hvad der var af skriftlige efterladenskaber. Når lejlighed gaves, har afdelingen taget vare på andre arkivalier af betydning for udforskningen af den sydslesvigske taktheds historie. Særligt er det lykkedes at fremskaffe billeder, som centralbiblioteket ikke ejede i forvejen. Arkivalier og billeder indgår i biblioteket.

Studieafdelingen har i et vist omfang mulighed for at yde stipendier. Stud. mag. Steen Ove Korsholm Christensen var studieafdelingens første stipendiat. Han har sat sig ind i hertug Frederik 3. og gottorpsk udenrigspolitik dels ved hjælp af trykt litteratur i biblioteket, dels i arkivmaterialet i landsarkivet på Gottorp.

Med »Flensborg Avis« har studieafdelingen et samarbejde med det formål at øge kendskabet til den moderne historie og samfundsudvikling i Tyskland, idet afdelingen lader studenter anmelde vigtige bøger i »Flensborg Avis«.

Lejlighedsvis har bibliotekslektoren understøttet universitetsekskursioner og lignende samt radiooptagelser i Sydslesvig.

T. Glahn.

Haderslev Amts Museum.

Den udgravning, der har sat sit præg på dette års virksomhed, er foregået i en overpløjet gravhøj syd for de store langdysser ved Vedsted. En stor dæksten til et gravkammer var det første, der dukkede frem, da udgravningen begyndte sidst på året 1966, og da der det følgende år fortsattes i en større målestok, fandtes en stenbygget gang, der fra gravkammeret førte ud til højranden, og denne rand var omsat med meter-

høje sten. Også et større område udenfor den sydlige del af højen er undersøgt.

Ved denne undersøgelse fik vi mulighed for at studere de offerceremonier, som har fundet sted ved nogle af stenalderhøjene, og som vi i de senere år har været særlig interesseret i. På toppen af randstenene lå mange flade stenfliser, og på flere af dem lå endnu skårene af smukt ornamenterede lerkar, som var hensat der som et offer til den døde. Endnu flere skår og desuden flintredskaber og ravperler lå i jorden nedenfor stenene indtil flere meter fra gravhøjen. Mærkeligt og nyt var det at se, at man her foran randstenene havde opkastet små høje, og på nogle af dem lå lerkarskårene i tætte lag ned ad siderne, åbenbart et resultat af en eller anden ceremoni.

Interessant var det også at få bekræftet, at gravkammeret i denne høj, til hvis døde man har ofret så meget, ikke var en fællesgrav, som andre gravkamre har været, men at der her kun var begravet få personer. Der er med sikkerhed foretaget to begravelser med nogen tids mellemrum og sandsynligvis ikke flere, og den første begravelse er fremhævet ved anlæg af en stor oval stenlægning af flade sten, hvorpå den døde blev lagt. Man får indtryk af, at det er en enkelt fremtrædende person, som det hele er arrangeret for.

Lørdag den 26. august blev udgravningen forevist og forklaret for interesserede. Der var mødt over 500, og museets højtaleranlæg var til stor nytte.

Undersøgelsen er endnu ikke afsluttet og vil nok vare så længe, at en fortsættelse af udgravningerne ved Olmersdiget må udsættes.

Et fund af særlig interesse kom for dagens lys ved en fjernsynsudsendelse. Gårdejer Jens Juhl, Bevtoft, og hans kone blev klar over, at det, der blev vist på skærmen — en guldbracteate — havde de fundet magen til for en del år siden på deres mark. Bracteaten, én af disse runde hængesmykker af guld, der stammer fra o. 600 e. Kr., er indsendt til Nationalmuseet som danefæ, men bliver forhåbentlig deponeret i Haderslev. — I denne forbindelse kan det nævnes, at den svære guldarmring, der i 1965 fandtes ved Tinglev, nu er deponeret i museet.

Fra efterkommere efter digteren Edv. Lembcke har museet testamentarisk modtaget tre genstande, som har tilhørt Edv. Lembcke, og som slægten gerne så varigt anbragt her.

Det drejer sig om en forside til en korsstingsbroderet pude, en krans af egeblade på en dannebrogfarvet bund, indrammet i en smal guldramme. Det er en gave fra sønderjyske kvinder til sølvbrylluppet i 1866.

Desuden et maleri af Charlotte v. Krogh (1869) af ejendommen »Jørgenslyst« på Åstrupvej, hvor Lembcke havde levet i sin Haderslev-tid, og endelig en indrammet blyantstegning af August Jerndorff forestilende Lembcke med halvlang pipe siddende i en stol.

Denne gave gav anledning til en udstilling i museet af ting, der havde med fremmedherredømmet og genforeningen at gøre.

I foråret holdtes tre kunstudstillinger — Carlo Hahr Berntsen, Ribe, Kai Trier, Haderslev, og Ane Brügger, Laurbjerg — hvoraf især de to sidste var velbesøgte.

Fire kunstudstillinger — Asger Andersen, Tåruplund, Anders Kirkegaard, København, Kirsten Lundsgaardvig, Ålborg, og Freddie Dybris, Århus, — er aftalte til efteråret 1967.

H. N.

Åbenrå Museum.

Atter i år kan museet glæde sig ved et stigende besøg. Her bringes antallet af betalende gæster og gratister for de sidste tre år.

1964 1193 betalende gæster, ialt 3233. 1965 1567 betalende gæster, ialt 3303. 1966 2440 betalende gæster, ialt 4041.

Da det ikke er mange år siden, at besøgsantallet lå omkring de 2000, er man særdeles tilfreds med udviklingen.

Foruden de fire udstillinger, som kunstforeningen har holdt i museets billedsal, har museet selv haft en udstilling af fotografier af stenmesteren Horders arbejder. Takket været en god presse og udsendte indbydelser til skolerne nåede man et besøgstal på 476. Landsbyskolerne reagerede dog ikke på invitationerne. De begynder ellers også at dukke op. Museet har fået ny vicevært, og det viser sig, at fru Callesen er særdeles interesseret i museet og er en ypperlig omviserske, der taler både tysk og engelsk. Hun sætter sig grundigt ind i museets samlinger og byens historie, mens hun samtidigt holder lokalerne og genstandene i en mønsterværdig stand. Af de utallige gaver, der i det forløbne år er tilgået museet, og af erhvervelser, der er købt, kan nævnes:

Gaver: Et engelsk fajancestel, komplet til 12 personer, fra midten af 18-hundredetallet, en dørhammer med byens ældste indskrift fra 1613 (byen brændte som bekendt i 1610), en dekoreret dør fra 1740'erne (orientalske motiver), to smukke brudekjoler fra henholdsvis 1838 og 1880 med tilknytning til Åbenrå.

Køb: En skibsklokke fra det forliste sejlskib »Calcutta«, bygget på Kalo i 1850'erne, en sølvkandisskål, rokokko, af F. C. Hansen 1735-1795, et farvefoto, efter maleri hængende i Kassel, af kgl. agent Jørgen Bruhn, en puncheske af B. S. Rosendahl, Åbenrå, 1722-1799, en sukker-skål af Thomas Jensen sen. 1764-1825, to litografier og en lille fin akvarel af Åbenrå i midten af forrige århundrede.

Til kunstsamlingen købtes på udstillingen i »Sonderjyllandshallen« Gert Nielsens: Dronningen af Flandern, H. W. Lauesens: Akvarel, Sophie B. Jensens: Les Baux, Viggo Kragh-Hansens: Teglværket »Vesterled«, Frederik Rohdes: Solnedgang, Erik Lagoni Jacobsens: Datamaskine, Aage Schmidts: Maleri. Ialt for 11.750 kroner.

De nye vedtægter for Åbenrå Museums kunstafdeling blev anerkendt af Statens kunstmuseumsnævn i januar 1967.

Det bør lige nævnes, at Nybolmanden, der henlå i dystert mørke i sin

egetræskiste, har fået indirekte belysning, og at man har vedtaget at lade den prøvebelysning, der var opstillet i den dunkle etnografiske samling, udføre i det nuværende regnskabsår.

Alt i alt et godt og arbejdsrigt år for Åbenrå Museum.

H. J.

Museet på Sønderborg Slot.

Besøgstallet i 1966/67 var på godt 55.000, eller en smule lavere end året i forvejen. Det foregående års konstaterede nedgang i besøget var således ikke afløst af nogen opgang, og det må atter fastslås, at det især har været sommerturisterne, der har svigtet. Skolebesøget har været uændret, godt 20.000, hvoraf langt de fleste modtog vejledning eller fik omvisning. Det må bemærkes, at adskillige af landets seminarier nu besøger museet hvert år for at modtage speciel instruktion i tilrettelæggelse af museumsbesøg for skoleklasser. Museet hjælper også på anden vis lejrskolearbejdet, bl. a. ved udarbejdelse af opgaver. Dets pædagogiske indsats bliver derved betydelig, men er efterhånden også så tidskrævende, at kustoderne i forår og efterår — den egentlige lejrskolesæson — er fuldt optaget alene af dette arbejde.

Den godt fremskridende restaurering var i vinteren 1966/67 tidskrævende for museets personale, idet sydflojen, hvor samlinger fra 1914-18 var anbragt året før, og hvor de fleste magasiner var samlet, måtte ryddes. Krigssamlingerne fandt en stærkt indskrænket plads i vestfløjens anden sal, og magasinerne blev samlet meget kompakt på vestfløjens loft, beskyttet af et ekstraloft af armeret plastic. Størstedelen af udstillingerne er herefter sammenpresset i vestfløjen, men trods dette er de fleste afdelinger stadig tilgængelige, først og fremmest de, der er mest efterspurgt af lejrskolerne. Forøvrigt er flere af udstillingslokalerne efterhånden i så dårlig stand, at der har måttet opsættes beskyttelse for at hindre loftspudsen i at falde ned. Der er næppe noget lokale, der kan anvendes mere end nogle få år endnu, og det må hilses med glæde, at restaureringen skrider så godt frem.

Museet har i årets løb modtaget en lang række gaver, først og fremmest til de krigshistoriske afdelinger, især vedrørende grænsegendarmet og modstandsbevægelsen. Desuden er modtaget en del tekstiler og dragtdele foruden enkelte landbrugsredskaber. Ved køb er erhvervet en samling tryksager fra 1848 og 1863-64 og et malet voksrelief fra ca. 1800, der muligvis forestiller et medlem af hertugslægten på Augustenborg. Endvidere er købt en kiste, en bænk og et par stole, et sæt på seks par engelske fajancekopper foruden en del mindre ting. Til kunstafdelingen er købt et mindre maleri med romersk motiv af C. W. Eckersberg samt en af hans tegninger fra Rom. Desuden købtes to af Haas' kobberstik efter C. A. Lorenzens norske serie og en akvarel af H. W. Lauesen. Museet har modtaget et ekstra statstilskud til indkøb af fotoudstyr og af

en fugtighedsmåler til kunstafdelingen samt konservering på ialt 3.700 kroner.

Museet har i årets løb foretaget besigtigelser af indberettede fund flere steder. I Gråsten gav meddelelsen, der var givet af museets mangeårige kontaktsmand, William Christensen, Adsbøl, anledning til udgravning af en kælder med kampestensmure og munkestenstrappe. Bygningsresterne, der kan dateres til 15-1600-tallet, må have tilhørt det ældste Gråsten slot, før det flyttedes til søens modsatte bred.

Konserveringsarbejderne, især af genstande fra kulturhistorisk afdeling, er fortsat bl. a. med nogle standure, et par kirkefigurer og nogle skiltsbilleder. Museets registrering af ældre landbygninger på Als er fortsat ved studentermedhjælp, og fotograferingen er intensiveret. Det indsamlede billedmateriale registreres nu, og det har bl. a. været stillet til rådighed for professor K. Gottlob. Også nyregistreringen af oldsagssamlingen er fortsat. Museumsinspektøren har som sædvanlig deltaget i museumsforeningens og kunstmuseumsforeningens årsmøder og har desuden deltaget i den nordiske folkemindeforskerkongres i Falun og i museumsforeningens 10-dages museumskursus i Vester Vedsted. Museets arkiv og bibliotek har været benyttet af flere besøgende, ligesom museets arbejde med besvarelse af forespørgsler er stigende.

J. S.

Tønder Museum.

Besøgstallet i 1966/67 passerede for første gang i museets historie 10.000. Interessen for genstandshistorie er stadig voksende, og særdeles glædeligt er det hos de bevilgende myndigheder, Tønder amtsråd og Tønder byråd, at iagttage en stadig mere positiv indstilling overfor museets virksomhed. Således har de to råd tilsammen givet tilsagn om én million kroner til den udvidelse af museet, som man har overdraget kgl. bygningsinspektør Peter Koch, København, at realisere. Fra ministeriet for kulturelle anliggender er det meddelt, at man agter at søge et rente- og afdragsfrit statslån på 667.000 kr. til udvidelsen af Tønder Museum, således at man nu blot mangler godt 300.000 kr. i at råde over det beløb. den nye fløj er budgetteret til. Man regner med at kunne påbegynde byggeriet efteråret 1968. Peter Kochs tegninger er godkendt af såvel Statens lokalmuseumstilsyn som af Statens kunstmuseumsnævn, og detaljeprojektering er påbegyndt.

Ydermere har museet i dets egenskab af såvel kulturhistorisk- som kunstmuseum opnået dispensation for bestemmelsen i museumsloven om kunstmuseers administrative og økonomiske adskillelse af andre institutioner uden tidsbegrænsning, hvilket er af største betydning for museets fortsatte virksomhed.

Fra 1. april 1967 overtog museet ejendommen Allégade 15 — færdig-restaureret af Fonden til Bevarelse af gamle Huse i Tønder — som

magasinbygning, hvorved der efter 20 år er kommet orden i museets magasinforhold. Men mulighed for en virkelig nyordning med udstilling af museets kniplingssamling og øvrige tekstiler, med tilfredsstillende ordning af sølvsamlingen og af den topografiske samling, samt udstilling af kunstsamlingen vil ikke være forhånden, før den nye bygning er færdig, forhåbentlig senest sommeren 1970. At museet stadig er uden administrationsrum og kontorphersonale, er begribeligvis nok så hæmmende for den videnskabelige virksomhed, det ellers kunne være rammen om.

Katastrofalt for museet var et indbrud natten mellem 17. og 18. marts 1967, hvorved fjernedes henved 70 numre af museets samlinger: 1 Delfter potpourri-krukke, 6 hollandske flisebilleder, 12 Kellinghusen tallerkener, 11 tallerkener fra Slesvig, Stockelsdorff og Kiel, 9 engelske fajancer, 2 messingfade, 2 tinkrus, 1 tinterrin, 24 mindre messinggenstande, 2 rokokospejle og 1 broderet stramajtaske. Næst efter et tyveri i år i Den gamle By i Århus formentlig det hidtil største museumstyveri. Selv om man nok har en formodning om gerningsmændenes identitet, er intet af det stjalne endnu fundet. Det drejer sig mestendels om ganske uerstattelige ting, og selv om museets forsikringsselskab viste sig meget large ved udbetaling af forsikringssum, har tabet været meget smerteligt. Efter mere end 40 års virksomhed uden indbrud har man nu måttet tilgite hele museet, en meget bekostelig historie, men uden tvivl den mest effektive form for sikring. Museet har yderligere ladet foretage en gennemfotografering af alle dets interiører, hvorefter intet kan fjernes, uden at man kan fastslå, hvad det drejer sig om.

Museet medvirkede ved en mindeudstilling for Emil Nolde på Anneberg i tiden mellem 15. juli og 1. september og lod i den anledning et mindre skrift om de 10 Nolde-billeder, der er udstillet på museet, publicere. Ydermere foreligger nu — foruden en tysk museumsvejledning — også en engelsk, udarbejdet af lektor Ernst Kiørboe. Museets to publikationer om folkekunsten og kniplingsindustrien på Tønder-egnen, der i mange år har været udsolgt, nyoptrykkes med nyt illustrationsmateriale og nye litteraturhenvisninger.

Af museets nyrhvervelser i den forløbne periode skal blot fremhæves en renæssancekiste fra ca. 1580 (testamentarisk gave fra museets grundlægger, afdøde amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen) og et pompøst skyttebæger af Tønder-guldsmeden Paul Hansen fra 1801, den første skyttepræmie, det til nu er lykkedes museet at sikre sig.

Museumsråd for Nordslesvig holdt møde i Tønder den 24. april 1967, og der er grund til at fremhæve det fortrinlige samarbejde mellem alle 4 nordslesvigske museer, ligesom også kontakterne med Flensborg Museum og Landesmuseum på Gottorp er de bedst tænkelige.

S. S.

Restaureringen af Sønderborg Slot.

Restaureringsarbejderne er fortsat planmæssigt. I finansåret 1966/67 bevilgedes over boligministeriets konto på finansloven 1,5 mill. kr., og i 1967/68 er bevilget 2,0 mill. kr., hvorved den daglige arbejdsstyrke har kunnet øges lidt. Arbejderne i østfløjen er omtrent afsluttet. Slottets to boliger kunne tages i brug i februar, og flytningen af museets kontorer påbegyndtes i september. Kernen i det nye varmesystem er anbragt i østfløjens kælder og er taget i brug. Det bygger på byens fjernvarmesystem, men varmen fordeles videre i bygningen i et lukket kredsløb med eget pumpeværk. Dette system er valgt bl. a. af sikkerhedsgrunde overfor museumsgenstandene, idet en evt. lækage vil medføre øjeblikkelig stop af pumperne, så vandskade begrænses til et minimum.

Restaureringen fortsættes nu i nord- og sydfløjen, idet arbejdet koncentrerer om tagværk og facader. Begge fløjes tage forventes udskiftet i 1967/68, og efterhånden udskiftes også samtlige vinduer.

Før de nye spær sættes op, lægges et brandsikkert betondæk over begge fløje. Samtlige loftmagasiner bliver på den måde brandsikrede, ligesom de enkelte fløje brandsikres ovenfra. I nordfløjens ydervæg er foretaget meget store ommuringer, idet store dele af ydermuren viste sig at være spaltet fra i en skal, der truede med nedstyrtning. Denne indvendige revne gik nedefra op til underkanten af 2. sals vinduer. I gårdens nordøstlige trappetårn er trinene til den nye sandstenstrappe lagt på plads, og den skræmmende øverste del, der var opmuret med små sten i kasernetiden, er blevet nedrevet og erstattet med en ny opmuring i gammel stil, ligesom der er sat nye vinduer i alle tårnets vindueshuller. Alle døre fra tårnrummet ind til de enkelte etager bliver erstattet med brandsikre jerndøre. Indvendig foretages pudsafhugninger og fjernelse af alle de skillevægge, der er yngre end 1720'erne. Sluttelig må bemærkes, at der ikke i årets løb er gjort større fund eller iagttagelser af bygningshistorisk art.

J. S.

Den store egnsvandring til Stapelholm 3. sept. 1967.

Efter erfaringerne fra sidste års udflugt til Ærø besluttede man atter i år at lade turen gå syd på, og det viste sig igen, at det er disse ture, der kan samle størst tilslutning, idet der havde meldt sig over 350 deltagere. Turen gennemførtes i tåleligt vejr med ni busser, og det lykkedes at få plads til de allerfleste af dem, der havde meldt sig. Selve afviklingen af en tur med over 300 deltagere vil altid volde praktiske vanskeligheder, og det kunne heller ikke helt undgås, at der undervejs indtraf misforståelser og små forsinkelser. Det er derfor et spørgsmål, om man ikke skulle gå over til at begrænse deltagerantallet til 200 på hver tur og i stedet arrangere ekstrature.

Disse bemærkninger skal imidlertid ikke forstås derhen, at turen ikke var vellykket, for dette ville være forkert. Turen afvikledes planmæssigt,

og deltagerne fik både en landskabeligt meget smuk og en udbytterig tur ud af det.

Busserne samledes ved grænsen ved Kruså med undtagelse af de to busser fra Tønder, der kørte direkte til Svavsted, som var første ophold. Her fortalte seminarielektor H. V. Gregersen i kirken om Svavsted amts historie, der går tilbage til det tidligere slesvigske bispegods. Man kørte videre til Frederiksstad, hvor rektor Peters fortalte kort om gamle folkeskikke i Stapelholm og museumsinspektør Neumann om dansk og saksisk byggeskik, som man senere fik lejlighed til selv at studere nærmere. Efter middagen, der indtoges på »Grosser Garten«, snoede busserne sig gennem Frederiksstads smalleste gader, hvorefter turen gik videre til det skønne Sonder-Stapel og til Bergenhusen, som de mange storke endnu ikke havde forladt. Her fortalte museumsinspektør Neumann i den gamle saksergård om dens indretning og om de forskellige rums funktioner. Sidste mål på turen var familien Ohems slægtsgård i Hohn. Ejeren selv, Hans Ohem, fortalte på dansk om gårdens og slægtens historie. Det var især her, at det store deltagerantal virkede forstyrrende på mulighederne for at høre foredraget, der blev holdt i fri luft foran gården.

Efter besøget på gården i Hohn blev det overladt til de forskellige busser selv at finde hjem. Klokkeren nærmede sig spisetid, og de fleste af busserne gjorde derfor holdt ved en af de mange landevejskroer, for at deltagerne kunne få en hjertestyrkning inden hjemturen. Omkring kl. 21 var alle hjemme igen.

H. H. W.

Haderslev byhistoriske Arkiv.

Siden beretningen i årbogen i 1962 er samlingen forøget med gaver og enkelte køb. Det er som tidligere hovedsagelig billedsamlingen, som har haft tilvækst, men også en del arkivalier har arkivet modtaget.

Samlingen af protokoller er siden 1962 forøget med følgende: Foreningen af Gottorp-Kammerater fra 84ernes 1. og 2. rekrut-depot, Slesvig 1915-16, 1935-66, Gammel Haderslev Asyl 1863-1912, Gewerbschaftskartell (Fællesorganisationen) 1913-21, Haderslev Slotsvandmølle 1889-1960, Kegle-Club »Palæ« 1939-44, Kolonihaven »Fremtidshåb« 1934-1951.

Desuden har nu afdøde skatteinspektør Willy Reinmann skænket arkivet regnskaber over sit privatforbrug 1918-48 samt dagbogsblade (ført på blokkalenderen) 1923-1965.

Arkivet har ladet optage fotografier af de ændringer, som gennemførte nedrivninger af ejendomme i forbindelse med gadegennembrud eller andre forhold har medført i gadebilledet, hvorved billedsamlingen er forøget med et ret stort antal nyere billeder.

I tilknytning til den årlige Damparkfest foranstaltedes der den 8. august 1967 i anledning af byens 675 års jubilæum i et stort telt i Damparken en mindre udstilling af arkivalier, der havde relation til byjubilæet, samt af en ret stor samling af billeder af såvel topografisk

som kulturel art. Udstillingen, der var åben i en halv snes timer, vakte stor interesse og blev besøgt af mellem 2500 og 3000 mennesker, hvoraf en stor del næppe ville have besøgt en lignende udstilling arrangeret uden tilknytning til parkfesten, hvorved arkivet fik sit arbejde præsenteret for en lang række mennesker, som det ellers næppe ville være kommet i kontakt med.

Arkivets pladsforhold har desværre endnu ikke ændret sig, hvorfor arbejdet stadig hovedsagelig indskrænker sig til indsamling af materiale, idet registreringen af aviser på grund af manglende arbejdskraft foreløbig har måttet indstilles.

O. Chr.

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds.

Ved mødet med magister Hanne Poulsen om sønderjysk almuekunst på Vojens ungdomsskole var der kun samlet ca. 30 tilhørere. Men vi fik en kyndig vejledning, som yderligere blev uddybet ved en efterfølgende samtale.

Generalforsamlingen var i år henlagt til P. C. Lauridsens nye forsamlingslokale i Sommersted, som blev fyldt til bristepunktet. Mødet var tænkt som en markering af Laurids Skaus 150 årsdag, og vi fik i H. V. Gregersens foredrag en god fremstilling af hans virke. Bagefter var vi inviteret til at gæste fodegården, hvor pastor H. Detlefsen fortalte om slægten Skau.

Sommerudflugten var henlagt til de 8 sogne og havde samlet ca. 200 deltagere. Vi begyndte i Vonsild kirke, hvor pastor Sv. A. Olsen fortalte om pastor Salling og om den smukke kirkes bygningshistorie. Vi kørte så over Dalby og til Skamling, hvor proprietær Vyff fortalte om de 8 sognes historie og om pastor Mørk-Hansen, Vonsild. H. V. Gregersen fortalte om Skamlingsbankestøtten, og vi sluttede i Hejls kirke, som vi fik forevist af sognepræsten.

Den 26. august var vi sammen med Haderslev museumsforening indbudt til den store udgravning ved Vedsted. Der samledes ca. 500 deltagere, som med interesse fulgte H. Neumanns redegørelse for denne spændende udgravnings forløb.

Ved generalforsamlingen i Sommersted blev ingeniør H. S. Madsen, Toflund, valgt til medlem af amtsudvalget i stedet for bygmester Sandholdt, Bevtoft, som ikke ønskede genvalg.

T. H.

Åbenrå amtskreds.

Amtskredsen holdt sin årlige generalforsamling på restaurant »Viking« i Åbenrå. Arkivar Hans H. Worsoe, Åbenrå, talte om Åbenrå i syttenhundredetallet. Mødet var velbesøgt, og det blev noget af en oplevelse at

høre Worsøe fremlægge det stof, som han har arbejdet med til »Åbenrå bys historie«, II bind.

Den 22. februar 1967 havde vore virksomme tillidsmænd i Varnæs sogn, Urban Schröder og Jens Laursen, indbudt til et historisk møde i Varnæs skole. Et kort, man havde fremstillet over alle sognets oldtidsfund, blev ved denne lejlighed overrakt skolen. Der blev talt af museumsinspektør Hans Neumann fra Haderslev og Jes Holdt, Rugbjerg. Mødet sprængte alle rammer.

Den 14. marts havde man så her på restaurant »Viking« indbudt til foredrag med magister Hanne Poulsen som taler. Foredraget hed »Sønderjysk almuekunst«. Titlen dækkede måske ikke rigtig emnet, men også her gjaldt det, at tilhørerantallet blev meget større end ventet. Fruens foredrag, der var ledsaget af ypperlige lysbilleder, var aktuelt for Åbenrå, da der adskillige gange blev refereret til Åbenrå-maleren Jes Jessen og hans værksted.

Udflugten den 18. juni gik over til Als med Ballebro-færgen. Man besøgte Oksbøl kirke under vejledning af provst Alshauge. I det dejlige vejr kørte man til Havnbjerg kirkekro, i hvis hyggelige stuer man satte sig til et rigtigt alsisk kaffebord. Pastor Urban Schröder, Varnæs, fortalte der om et mord, der havde fundet sted i Mels i forrige århundrede, og læste en vise, der var skrevet i den anledning. Senere besøgte man Mads Clausens grav på Havnbjerg kirkegård og tog så derfra til Nordborg Slot, hvor forstander Boye Andersen viste rundt og fortalte om slottets historie. Til slut kørte man ned og så det nye færgeleje ved Fynshav.

Den 29. juni 1967 havde pastor Urban Schröder arrangeret en festlighed i Varnæs i anledning af 250-året for Varnæs-salmebogens udgivelse. Ved en festgudstjeneste prædikede biskop Tyge Kragh, Haderslev, og Urban Schröder forrettede altertjenesten efter den gamle gottorpske form. Man sang salmer fra den gamle salmebog, og formanden for menighedsrådet nedlagde en krans på pastor Bertel Chr. 'Egidus' grav foran alteret.

Efter gudstjenesten var der en festlig sammenkomst i Varnæs skole, hvor Urban Schröder holdt foredrag om emnet. Forskellige institutioner har givet tilskud til et lille skrift i dagens anledning, hvoraf interesserede kan få eksemplarer, da der et restoplag.

H. J.

Sønderborg amtøkreds.

Amtskredsens arbejde i vinterhalvåret var begrænset til et møde på »Majkrø«, Havnbjerg, hvor mag. art. Hanne Poulsen talte om »Sønderjysk almuekunst«. Desværre var tilslutningen for lille. Næste møde den 11. maj indledtes med et besøg i Nydam mose, hvor museumsinspektør H. Neumann i store træk redegjorde for fundet af Nydambåden. Derefter henlagdes resten af aftenens program til Forsamlingsgården i Vester Sottrup. Ved den indledende generalforsamling udtalte forman-

den mindeord over gårdejer Ernst Christensen, Asserballe, der var amsudvalgets formand fra dets oprettelse til 1965. Beretning og regnskab godkendtes, og til amsudvalget nyvalgte rektor Keller Hansen, Sønderborg. Museumsinspektør H. Neumann holdt derefter et fortrinligt foredrag om fundene i Nydam og Ejsbøl, illustreret af en række lysbilleder. Der blev ved mødet drøftet muligheden af en fornyet udgravning i Nydam mose, og det vedtoges at rette henvendelse til Nationalmuseet herom. Dette er siden sket, men svaret blev desværre negativt. Sæsonens sidste arrangement fandt sted den 17. august. Museumsinspektør J. Slettebo fortalte ved Østerholm slotsruin om bygningens historie og holdt derefter på Frydendal kro et udmærket foredrag om fundene fra den foretagne udgravning. Der fremvist fra samlingerne på Sønderborg Slot en række af de fundne brugsting. Mødet sluttede med en spændende rapport af landsretssagfører Thyssen, Haderslev, der som kadet på Sønderborg marinestation i november 1918 overværede, at Als blev udråbt som republik. Begge sommerens møder var særdeles velbesøgte.

G. R.

Tønder amtskreds.

Onsdag den 23. november 1966 holdtes møde i Brøns forsamlingshus i samarbejde med Lokalhistorisk Samfund i Brøns. Gårdejer Svend Troelsen, Vedsted, holdt et interessant foredrag om vestslesvigske bondekår. Mødet havde samlet 30 deltagere.

Fredag den 17. marts 1967 holdtes årsmøde og generalforsamling på Missionshotellet i Tønder, hvor ca. 40 medlemmer var mødt. Formanden indledte sin beretning med mindeord over afdøde gårdejer Martin Thyssen, Vodder, der havde været medlem af amtsstyrelsen. Han omtalte udførligt arbejdet med registrering af gamle huse og gårde i amtet og stillede forslag om egnstur til Romø. Regnskabet blev forelagt af sekretæren, S. N. Christensen, Ravsted. Ved valgene genvalgte Cornelius Schmidt og S. N. Christensen, nyvalgt blev mekaniker Jeppe Freudendahl. Efter kaffebord holdt magister Hanne Poulsen, København, foredrag om sønderjysk almuekunst, illustreret ved lysbilleder.

Søndag den 4. juni fandt egnsvandringen sted med udgangspunkt i Romø kirke, der blev forevist af sognepræst Chr. Jørgensen. Der blev derefter aflagt besøg på Kommandørgården, der blev gennemgået af fru Esther Kappelgaard, Løgumkloster. Der var kaffebord på hotel »Lakolk«, hvor viceskoleinspektør Werner Christiansen, Tønder, fortalte om Lakolks tilblivelses historie. Turen havde samlet ca. 50 deltagere.

C. S.

Sydslesvigsk amtskreds.

Den 2. november 1966 holdtes der månedsmøde på Dansk Centralbibliotek i Flensborg. Pastor Urban Schrøder, Varnæs, talte om »Nogle træk af luthersk katolicisme på sydslesvigsk grund i det 17. og 18. århundrede«.

Amtskredsens mangeårige formand, pastor H. F. Petersen, døde den 3. december 1966.

Den 19. januar 1967 samledes vi igen på centralbiblioteket i Flensborg med seminarielektor G. Japsen, der talte om »Skolens historie i Sønderjylland«.

Den 13. marts 1967 holdtes generalforsamlingen. Årsberetningen og regnskabet blev godkendt. Bibliotekar, fru Kj. Buhl ønskede ikke at fortsætte som styrelsesmedlem. Herefter har styrelsen følgende sammensætning:

Skoleleder Anna Schrøder, Aventoft, tlf.: (04664) 297

Skoleleder F. Dinsen-Hansen, Nibøl, tlf.: (04661) 5342

Pastor Flemming Møller, Tønning, tlf.: (04861) 453

Bibliotekslektor Poul Kürstein, Flensborg, tlf.: (0461) 7954

Kontorchef Lars H. Schubert, Flensborg, tlf.: (0461) 7822

Mag. art. fru Hanne Poulsen talte om »Sønderjysk almuekunst« i forbindelse med lysbilleder.

Den 6. maj 1967 holdtes der et velbesøgt tillidsmandsmøde i Slesvig, hvor generalkonsul Troels Fink talte om »Historisk arbejde i Sønderjylland«. Bibliotekslektor P. Kürstein fortalte om det arbejde, der udføres af studiesamlingen ved centralbiblioteket for Sydslesvig.

Onsdag den 21. juni 1967 holdtes der aftenvandring i Arnæs ved Slien under ledelse af skoleleder Chr. Wietz. Turen var præget af det gunstige sommervejr. Ved kaffebordet blev der fortalt om det danske arbejde på stedet. Det blev i alle måder en vellykket aften.

Søndag den 9. juli 1967 var medlemmerne af Sydslesvigsk amtskreds på sommerudflugt til Tønning. Pastor Flemming Møller gav en orienterende oversigt over Tønnings og Ejdersteds historie. Derefter besøgte det lille slot Hoyerswort. Under kaffebordet i »Kreuz« fortalte formanden om Kaspar Hoyer, der i det 16. århundrede var Ejdersteds største staller. Udflugten sluttede med en meget interessant byvandring, hvor vi både fik lejlighed til at besøge kirken, havnen og Skipperhuset.

L. H. Sch.

Johan Hvidtfeldt udtrådt af redaktionsudvalget for Sønderjyske Årbøger

På titelbladet af Sønderjyske Årbøger optræder Johan Hvidtfeldts navn første gang 1941 og sidste gang 1966. Han har således, uden at det på rette tid er blevet husket, i over 25 år været medredaktør af



*Rigsarkivar, dr. phil.
Johan Hvidtfeldt*

årbøgerne. I de første år indtil 1946 var han tillige redaktionssekretær, d. v. s. hovedredaktør, og kom i denne egenskab til at præge årbøgerne stærkt såvel m. h. t. indhold som ydre form. Navnlig anmeldelsesrubriken og en mere almindelig orientering om sønderjysk historisk litteratur har han lagt megen vægt på. En lang række store og meget sigende anmeldelser skrev han selv, og han fandt også tid til at levere betydelige bidrag af egentlige afhandlinger. Men det, der vel nok kom til at betyde mest, var hans omhyggelige gennemgang af de indleverede manuskripter. Mange forfattere er ham dybt taknemmelige for hans kritiske bemærkninger, som ofte kunne føre til, at manuskripterne fik en ekstra afpudsning eller endog blev skrevet helt om efter nye og supplerende undersøgelser. Hvidtfeldts store pædagogiske evner som vejleder for amatørhistorikere — og for den sags skyld også for faghistorikere — kom her til sin fulde udfoldelse. I hans periode som redaktionssekretær

blev årbøgerne moderne, og denne udvikling har han som medredaktør efter 1946 i høj grad været med til at følge op. Hans viden og store erfaring som redaktør har Sønderjyske Årbøger kunnet nyde godt af til 1966, da han på grund af sine mange andre gøremål fandt sig foranlediget til at nedlægge sit hverv som medlem af redaktionsudvalget. Han er dog stadig medlem af Historisk Samfunds styrelse, og vi regner med også fremover at kunne hente gode råd hos ham i redaktionelle spørgsmål. Ved hans navns fjernelse fra Sønderjyske Årbøgers titelblad skal der bringes ham en dybtfølt tak for mange års godt og flittigt medarbejderskab, som i så væsentlig en grad har bidraget til at øge Sønderjyske Årbøgers position.

Som Johan Hvidtfeldts afløser er seminarielæktor Gottlieb Japsen indtrådt i redaktionsudvalget.

K. F. og P. K. I.

Årsberetning og regnskab 1966-67

Ved *Troels Fink, Hans H. Worsøe og Olav Christensen.*

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 28. maj 1967 på »Tønderhus« i Tønder. I mødet, der tog sin begyndelse kl. 14,00, deltog ca. 125 medlemmer.

Formanden, professor Troels Fink, bød velkommen, og på dennes forslag valgtes apoteker Hans-Iver Toft, Tønder, til dirigent. Forsamlingen sang »Som dybest brønd«, hvorefter dirigenten konstaterede, at mødet var lovligt indkaldt. Han gav ordet til formanden, der udtalte mindeord over de i årets løb afdøde styrelsesmedlemmer, gårdejer Ernst Christensen, Asserballe, og pastor H. F. Petersen, Satrup, som forsamlingen stående mindedes. Formanden aflagde derefter følgende beretning:

Historisk Samfund for Sønderjylland har igen i år haft et godt og fremgangsrigt arbejdsår. Sidste år måtte vi konstatere, at den naturlige afgang ved dødsfald og bortrejse stort set opvejede medlemstilgangen, men i år har vi atter haft en fremgang, nemlig fra ca. 2800 til ca. 3000. Da der bogstaveligt talt hver dag kommer nye medlemmer, er det ikke muligt helt nøjagtigt at angive tallet i dag, men de 3000 synes at være passeret midt i denne måned. Kontingentet har i flere år ligget på 13 kr. 50 øre, og vi håber derfor ikke, at det har virket afskrækkende hverken på vore gamle eller nye medlemmer, at vi p. g. a. af de stigende udgifter har set os tvunget til at forhøje kontingentet til 20 kr. årligt. Til gengæld har medlemmerne også i år fået et usædvanligt fyldigt første halvbind af Sønderjyske Årbøger tilsendt. Af hæftets indhold kan nævnes fortsættelsen af Helmuth Schledermanns store artikel om Slesvig-Hedeby's tilblivelse, Jens Holdts skildring af frimenighedspræsten Rasmus Thomsen, H. V. Gregersens belysning af forholdet mellem Laurids Skau og Goldschmidt og endelig nogle optegnelser om Morten Nielsens vandring i Sønderjylland i 1851 og 1854 ved M. Vesterdal.

Sønderjysk Månedsskrift er inde i en glædelig udvikling både indholdsmæssigt, og hvad antallet af abonnenter angår. Oplaget er fra 1150 eksemplarer i 1965 steget til 1400 eksemplarer for sidste årgang. Også antallet af tryksider er steget, idet årgang 1966 omfattede 444 sider mod 328 sider i 1965. Der har i alt været bragt 60-70 større artikler foruden småstykker og anmeldelser. Augusthæftet var på 90 sider, et særligt Vestslesvigsnummer i anledning af Dansk Historisk Fællesfor­enings årsmøde i Tønder.

Af dette hæfte blev 300 eksemplarer gratis uddelt til mødedeltagerne, som modtog det med stor interesse. Til støtte for udgivelsen af Sønderjysk Månedsskrift har vi i årets løb modtaget bidrag fra Sønderjysk Skoleforening og fra Lauritz og Augusta Dahls Mindefond II. Jeg vil gerne benytte lejligheden til varmt at takke disse institutioner; endnu kan månedsskriftets regnskab ikke hvile i sig selv, og vi er derfor meget taknemlig for et tilsagn, vi har fået fra H. P. Hanssens Mindefond om 3000 kr. årligt i tre år.

Skriftrækken har sat rekord i det forløbne år med tre nye bøger. Det drejer sig om pastor A. Andersens kommenterede oversættelse af Johannes Oldendorphs selvbiografi — en bevæget præsteskæbne fra Haderslev i hertug Hans den Ældres tid. Ligesom tilfældet var med Jacob Fabricius den Yngres optegnelser, omfatter udgaven både den originale tekst og en mundret dansk oversættelse. Historisk Samfund varetager hermed både en videnskabelig og en folkelig interesse. Vi skylder pastor A. Andersen megen tak for det store arbejde, han har gjort. Til udgivelsen har vi modtaget støtte fra Carlsberg-Fondet. Den næste publikation var fhv. skoleinspektør L. S. Ravns bog: »Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre«, et skrift, der er med til at bevare mindet om gamle lærere og degne fra den vanskelige tid under det preussiske regimente. Denne bog er udgivet med støtte af Dansk Kultursamfund. Med delvis støtte fra tipsmidlerne udsendte vi til Haderslev Katedralskoles 400 års jubilæum dr. M. Favrholdts store bog »Haderslev latinskoles historie 1567-1967«. Dermed er skriftrækken oppe på 36 numre. Jeg kan i den forbindelse ikke undlade at nævne, at andet bind af Åbenrå bys historie omfattende tiden 1721-1864 blev udsendt i begyndelsen af maj i år — selvom dette altså strengt taget først er sket efter beretningsårets udgang, noterer vi her lige dette resultat af et mangeårigt arbejde.

I den lille serie er pastor Østers charmerende erindringer »Barn i Herrnhuternes Christiansfeld« blevet genoptrykt, efter at første oplag blev udsolgt på ganske kort tid, og salget af andet oplag går også fint.

Sønderjylland - Historisk billedbog må nu meldes udsolgt. Den er solgt i 20.000 eksemplarer. Da der er konstateret stor interesse for bogen, også syd for grænsen blandt ikke dansktalende, er det besluttet at udsende en tysk udgave af dette smukke værk. Vi regner med, at denne udgave vil kunne foreligge sidst på efteråret, og da efterspørgslen efter den danske udgave stadig er stor, påtænker vi at udsende et nyt oplag af den.

Bogsalget har i det forløbne år været særdeles tilfredsstillende; alle de nye publikationer er blevet solgt godt, og også en del af de ældre skrifter er blevet afsat. Vor omsætning ved bogsalget til medlemmerne har således i år ligget på over 50.000 kr. Vi har hele året haft glæden af hr. Chr. Thomsens medarbejde som fast kontorist, således at vi nu har kunnet koncentrere arbejdet med medlemsregnskabet, ekspedition

og abonnementsregnskab for Sønderjysk Månedsskrift på Landsarkivet. Det er af stor betydning at have det hele samlet på ét sted, og det betyder en væsentlig aflastning for vor mangeårige kasserer Olav Christensen, som vi ellers har overbebyrdet med arbejde. Som et regnskabsmæssigt fremskridt må det også betegnes, at vi har fået oprettet en tysk postgirokonto, således at vore medlemmer i Sydslesvig nu kan betale direkte ind på den.

I amtskredsene er der som sædvanligt udført et godt arbejde med mange udflugter og foredrag. Det var i 1966 Sønderborg amtskreds' tur til at arrangere Historisk Søndag. Den fandt sted den 14. august med besøgsmuligheder på følgende steder: Broager kirke, Bro vold, Augustenborg slotskirke, Sebbelev landsby, Egen kirke og kirkelade samt Notmark præstegård.

Trods ugunstigt vejr nåede man op på 380 betalende deltagere, et resultat, der absolut animerer til at følge tanken op i de kommende år. Der har atter i år været et fællesarrangement for samtlige amtskredse, nemlig magister Hanne Poulsens inciterende lysbilledforedrag om »Sønderjysk almuekunst«. Fru Poulsen arbejder for øjeblikket på en bog om Åbenrå-maleren Jes Jessen og har et solidt kendskab til materiel folkekultur i Sønderjylland, hvilket også klart kom frem i hendes foredrag. Også Kirkehistorisk udvalg har udfoldet stor aktivitet, og der er håb om, at det arbejde, medlemmerne her har udført, snart vil kunne give sig udslag i en selvstændig publikation.

Med den store egnsvandring den 4. september blev et længe næret ønske fra medlemmernes side omsider opfyldt, idet det endelig var lykkedes at arrangere en udflugt til Ærø. Omkring 200 deltagere havde benyttet sig af tilbuddet, og selv om det ikke var så mange som normalt på vore egnsvandring, må turen karakteriseres som vellykket. Dr. phil. Erik Kroman fortalte om bord på skibet om oens historie, og under kyndig vejledning af forfatterinden Tove Kjerbo og Poul Kürstein var den ene halvdel på byvandring i Æroskøbing, medens dr. Kroman førte den anden halvdel af deltagerne rundt på øen. Med sit tidligere tilhørsforhold til Slesvig var Ærø et oplagt emne til en egnsvandring for vore medlemmer, og deltagerne fik da også en god dag ud af turen.

Som medlem af Dansk Historisk Fællesforening havde vi i august den glæde at kunne byde repræsentanter for de tilsluttede foreninger og museer velkommen til årsmøde i Tønder. Historisk Samfund var vært ved et fælles kaffebord, og et stort antal af vore styrelsesmedlemmer havde her mulighed for at træffe kolleger fra den øvrige del af landet og optage nyttige kontakter. På mødets sidste dag var de omkring 300 deltagere på bustur rundt i Vestslesvig og havde her god nytte af det tidligere omtalte uddelte hæfte af Sønderjysk Månedsskrift.

I de nationale foreningers oktoberkursus på Slogsherredshus deltog Historisk Samfund som sædvanlig.

Lokalhistorisk Samling har ved lærer Jens Kristensen, Genner, forøget

sin samling af bandoptagelser med ca. 25 stk. indeholdende samtaler med en række kendte sønderjyske personligheder. Indsamlingen af traditionsstof vedrørende arbejderbevægelsens historie er fortsat af redaktør Wittrup Johansen, Sønderborg, men efter at han er rejst bort fra landsdelen, er det midlertidigt standset. Museumssekretær Vetter, Koldinghus, indsamler materiale vedr. N.I.O.G.T.-foreningernes virke. Disse foreninger, der bidrog meget til at modvirke drikfældighed, har nu stort set udspillet deres rolle, og det er derfor vigtigt, at det arkivmateriale, de har efterladt sig, bevares, inden det er for sent.

Samarbejdet med Dansk Folkemindesamling og Tønder Seminarium om »kulegravning« af Emmerlev by for traditionsstof er fortsat. Stud. mag'erne Eske Mathiesen og Inger Lauridsen, f. Vibe-Petersen, har i længere perioder opholdt sig i Emmerlev for at indsamle stof. Også de medvirkende lærerstuderende har gjort store fremskridt i arbejdet. Man er nu oppe på henimod 1100 optegnelser fra Emmerlev og har samlet en mængde fotografier af bygninger, inventar etc. samt nogle filmoptagelser og en del udskrifter af både trykt og utrykt stof.

Samarbejdet med lektor Clausen er fortsat, og adskillige håndskrevne og trykte visebøger er indgået. Billedsamlingen er betydelig forøget ved gaver og køb. Bl. a. kan nævnes gaver fra fru Heisel, Ø. Højst, amt-skolekonsulent Nic. Svendsens arvinger, fru lektor Linchen Larsen, Tønder, redaktør Morten Kamphövener, Åbenrå, godsinspektør H. C. Davidsens arvinger og kommunesekretær Viggo Gregersen, Møgeltonder, Dansk Folkemindesamling, frk. Gunder Nissen, Strandelhjørn, fru overlæge Lorenzen, Bov, og fru Blønd i Gråsten. Ved køb hos boghandlere og andre er samlingen af prospektkort meget øget. Fotograffirmaers pladesamlinger er blevet gennemgået med henblik på aftryk. Selve ordnings- og registreringsarbejdet er blevet fortsat af fru Vibeke Gribsvad, medens landsarkivar Peter Kr. Iversen har fungeret som midlertidig leder af samlingen og vil fortsætte hermed, indtil der kan skaffes en løbende bevilling til en fast ansat videnskabelig uddannet leder.

I efteråret 1966 dannedes for Tønder amt under Lokalhistorisk Samling et særligt udvalg: Udvalget vedr. gamle bygninger på landet. Udvalgets medlemmer er fru amtmand Inger Tryde Haarlov (formand), arkitekt P. J. Petersen (sekretær), toldkontrollør Preben Jørgensen, der leder fotograferingen, gårdejer Cornelius Schmidt, Døstrup, museumsinspektør H. Neumann, Haderslev, og landsarkivar Peter Kr. Iversen. Udvalget leder registreringen af gamle gårde og huse i Tønder amt. Foreløbig er der indsamlet materiale i en halv snes sogne i den sydlige del af amtet. Fotoklubben i Tønder, hvis energiske formand er toldkontrollør Preben Jørgensen, har påtaget sig fotograferingen af bygningerne efter arkitekt Petersens på målebordsblade anførte anvisninger. Fotografier og det øvrige materiale indlemmes efterhånden i Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland. Arbejdet i Tønder udføres som et forsøg, og viser det sig vellykket, er det tanken, at det skal udvides til andre områder.

Til denne beretning om, hvad der er nået i årets løb, vil det være rimeligt også at føje et par ord om det arbejde, der er igang. Planlægningen af kommende hæfter af Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift ligger i faste rammer, medens skriftudvalget er ret afhængig af de muligheder, der viser sig; heldigvis viser der sig mange.

Skriftudvalget har forberedt en lang række udgivelser. Vi regner med til efteråret at kunne udgive folketingsmand Jens Bladts »Alsiske minder«, en dejlig erindringsbog, som vore medlemmer kan glæde sig til. Overbibliotekar Gustav Auring, Åbenrå, har påtaget sig den praktiske side ved bogens tilrettelæggelse.

Manuskriptet til en udgave af Øster Løgum-præsten Peter Kiers livserindringer er klar til udgivelse. Han gav sine optegnelser titlen: Min rejse gennem jordelivet; originalmanuskriptet er på tysk, men bogen vil komme i dansk oversættelse.

Desuden arbejdes der med en række andre manuskripter, men dem vil vi vente med at omtale, til de er lidt nærmere ved deres udgivelse. Vi har stof til foreløbigt at kunne fortsætte omtrent i det tempo, der har været gældende i de sidste par år.

Historisk Samfund er inde i en god og glædelig udvikling, og vi har håb om at kunne fortsætte støt og roligt efter de retningslinjer, der nu har stået deres prøve i en årrække.

I umiddelbar fortsættelse af formandens beretning fremlagde kassereren, ekspeditionssekretær Olav Christensen, det reviderede regnskab (se omstående), der balancerede med omkring 280.000 kroner. Der var en mindre nedgang i beholdningen i forhold til sidste år, men til gengæld lå der værdier for pengene i form af betalte bøger.

Dirigenten udbad sig bemærkninger til beretning og regnskab. Dyrnlæge Michelsen, Åbenrå, ønskede større tilskud til amtskredsenes arbejde og udtalte sin tilfredshed med kontingentforhøjelsen. Formanden takkede for bemærkningerne og oplyste, at styrelsen på mødet i februar havde besluttet at forhøje de omtalte tilskud fra 300 til 500 kr. — på grund af det større område fik Sydslesvig dog 500 DM i stedet for 500 kr. Forsamlingen godkendte derefter beretning og regnskab.

Under punkt 3, valg, meddelte dirigenten, at Olav Christensen, Troels Fink, H. V. Gregersen, Peter Kr. Iversen og Hans H. Worsøe var på valg, og at alle var villige til at modtage genvalg. Dyrnlæge Michelsen udtalte sig af principielle grunde mod genvalg og efterlyste yngre kræfter i styrelsen. Han takkede for det udførte arbejde og kunne denne gang sanktionere genvalg. Dirigenten omtalte vanskelighederne ved at finde nye emner, og de nævnte styrelsesmedlemmer samt revisorerne genvalgte derefter enstemmigt.

Under eventuelt gav amtmandinde fru Inger Tryde Haarløv en

redegørelse for det arbejde, der var udført i Tønder amt af udvalget til bevarelse af gamle bygninger på landet. Arkitekt Petersen, Tønder, kom med nogle supplerende oplysninger til fru Haarløvs indlæg, ligesom landsarkivar Peter Kr. Iversen fremførte sit syn på sagen. Rentier H. P. Jørgensen, Olmersvold, fortalte om sin opfattelse af problemerne omkring Urnehoved. Han gav derefter en skildring af mindeparkens oprettelse og kritiserede Historisk Samfunds stilling til den og den polemik, der havde været omkring den. Formanden kvitterede for indlægget.

På grund af det fremskredne tidspunkt henstillede dirigenten, idet han takkede for de mange indlæg, at man nu begrænsede sig til kortere bemærkninger. Læge Refslund Thomsen havde derefter ordet for at takke for provst Holdts levnedsskildring af faderen i årbøgerne. Formanden meddelte, at egnsvandringen var planlagt til 3. september, og at målet i år var Stapelholm. Efter en tak til dirigenten blev den usædvanligt livlige generalforsamling afsluttet kl. 15,40.

Efter kaffebordet talte seminarirektor, dr. theol. Asger Nyholm, Tønder, om »Bertel Godt, Slesvigs biskop 1864-85, belyst udfra nogle visitatsberetninger».

ARSBERETNING OG REGNSKAB

Regnskab for året 1. april 1966 til 31. marts 1967.

Indtægter:

Beholdning pr. 1/4 1966	489,74	
	54.255,55	
	70,00	
Medlemsbidrag	35.845,50	
	9,39	
Portogodtgørelse	11.510,52	
	24,00	
Salg af skrifter	51.154,26	

Sønderj. Månedsskrift:

Abonn.	24,00	
	19.912,00	
Annoncer	3.035,00	
Sprogforeningen	1.000,00	
Laur. og A. Dahls		
Mindefond	1.000,00	24,00
Andre	1.036,33	25.983,33
Tilskud	99.565,45	
Renter	2.136,48	

DM 617,13
Kr. 280.451,09

Udgifter:

Årbogen:		
Trykning m. v.	31.875,31	
Honorarer	8.685,90	40.561,21
Skrifter		107.494,94
Sønderj. Månedsskrift		42.162,60
Fragt, porto, pakkemat. m. v.		16.052,39
Møder og foredrag		5.896,46
Amtsudvalgene	500,00	1.200,00

Kontorhold, medhj.	19.298,79	
Ref. fra Arbejds-		
ministeriet	2.745,93	16.552,86
Dansk Hist. Fællesforening		1.037,00
Egnsvandringen, underskud		2.098,44
Repræsentation		383,50
Historisk søndag, undersk.		341,35
Lokalhistorisk Samling		4.454,05
Indbinding af et sæt		
Sønderj. Årbøger		935,00
Forskellige udgifter		5,00
		103,60
		112,13
Beholdning pr. 31/3 1967		41.177,69

DM 617,13
Kr. 280.451,09

Status pr. 1. april 1967

Aktiver:

Beholdning	112,13	
	41.177,69	
Kontingentrestancer	320,00	
Udestående for salg	4.000,00	
Statstilskud 1966/67	2.500,00	
Udlæg for påtænkte skrifter		
pr. 31. marts 1967	2.664,94	
Balance	61.389,51	

DM 112,13
Kr. 112.052,14

Passiver:

Herredsbogen, saldo	1.367,25
Sønderj. kirkehistorie	6.000,00
W. L. Andresen	5.500,00
Tønder-staten:	
1/2 af 7.694,97	3.847,49
Billedværket	81.837,40
Sønderj. Månedsskrift,	
andel af abonnement 1967	13.500,00
Balance	112,13

DM 112,13
Kr. 112.052,14

Haderslev, den 16. maj 1967.

Olav Christensen.

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er gennemset og fundet i orden. Det skal bemærkes, at bilagsrevisionen er foretaget af overassistent K. Dørflinger, Haderslev kommune, og det har ikke givet anledning til bemærkninger.

Beholdningen er fundet til stede.

Haderslev, den 24. maj 1967.

Carl H. Sehrt

Erik Friis.

(Kursiverede tal angiver DM-beløb.)

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1966 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Historisk Samfund har siden årsopgørelsen i 1966 haft en nettotilgang på 143 medlemmer. Fremgangen fremkommer således: tilgangen af nye medlemmer er på 195, medens der foruden 16, der er afgået ved døden, er slettet 39 på grund af udmeldelse eller restance med betalingen. Medlemstallet ultimo oktober 1967 udgør derefter 3060, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	207	Åbenrå by	307
Haderslev amt	364	Åbenrå amt	301
Sønderborg by	97	Sydslesvig	204
Sønderborg amt	204	Stor-København	327
Tønder by	133	Det øvrige Danmark	590
Tønder amt	297	Udlandet	26

Afgang ved død

Achelis, Thomas Otto, studenrat,
dr. phil., Kiel
Brock, A., pens. stationsmester,
Sønderborg
Fritsche, W., provisor, Tinglev
Fuglsang, Anders, gårdejer, Ørting
Hansen, Peter, læge, Vester Sottrup
Henriksen, Svend Harald, lærer,
cand. theol., Haderslev
Kragh-Petersen, O., apoteker, Hjallesø
Kretschmer, Knud, lektor, Lyngby

Lund, Anders P., gdr., Emmerlev Klev
Lützen, Helene, fru, Bredebro
Mathiasen, Ida, fru, Frøslev
Paulsen, Nic., pastor, Åbenrå
Rasmussen, K. A. Bøje, forstander,
Bjerregård
Sørensen, Inger Bak, sygeplejerske,
Åbenrå
Sørensen, P. J., Hygummark
Vig, Margrethe, pens. lærerinde, fru,
Haderslev

Tilgangsliste

Adriansen, Inge, Sønderborg
Alsgren, Ib, erhvervschef, Haderslev
Andersen, Aksel, gårdejer, Oksbøl
pr. Haderslev
Andersen, Hans Christian, stud. mng.,
Nyborggade 6 IV, Århus C.
Andersen, Sune Fredslund, stud. mag.,
Johan Langesgade 14, Århus C.
Autzen, Marie, Vedsted
Bang, G. C., toldkontrollør,
Dyvekes Allé 10, København S.
Barslund, Peter, Vester Sottrup
Bayer, Eva, fru, Haderslev
Beck, Andr., gårdejer, Skærbæk
Berg, Ole, tandlæge, Åbenrå
Beyer, A. F., revisor, Frederikssund
Billesbølle, Jørgen, forretningsfører,
Sønderborg

Bjerregård, Anne Marie, lærerinde,
Skodborg J.
Bladt, Jens, folketingsmand, Guderup
Bojsen, Holger M., rentier, Møjbøl
pr. Øster Lindet
Bonde, J. J., Sønderborg
Borch, C. H., Vingårdsallé 33, Hellerup
Bork, Karen, Stevning, Svenstrup, Als
Bornemann, Georg, bibliotekar,
Dansk Centralbibliotek, Flensborg
Boysen, Aage, Høkkelbjerg
pr. Christiansfeld
Brag, Erik, Sønderborg
Brk, Chr., overassistent, Toftlund
Brøndahl, Peter, Sønderborg
Buch, Jørn, lærerstuderende, Haderslev
Buhkral, Arne, gårdejer, Øster Lindet
Callesen, Margrete, fru, Åbenrå

TILLÆG TIL MEDLEMSFORTEGNELSEN

- Carstens, Ina, fru, fhv. skoleråd, Husum
 Carlsen, Lars, Skærbæk
 Christensen, Agnes, sygeplejerske,
 Bredager 55, Hvidovre
 Christensen, Bodil Roland, stud. mag.,
 J. Bechgårdsvej 6, Århus C.
 Christensen, Jørgen Krogh, Haderslev
 Christiansen, Allan, lektor,
 Lyngbyvej 397 A, Gentofte
 Clausen, Bent, boghandler, Sønderborg
 Clausen, Jan, skoleelev, Åbenrå
 Dahl, Margrethe, Haderslev
 Damm, Kristian H., Grindsted
 Davidsen, L. P., frisørm., Sønderborg
 Edelmann, Preben, lærer, Haderslev
 Erdland, Ib, stud. scient.,
 Bodenhoffs Plads 4, København K.
 Eriksen, Svend, godsforpagter,
 Sandbjerg Hovedgård
 Fallesen, Knud B., stud. med. vetr.,
 Hostrupsvej 20, København V.
 Feil, Thyra, fru, Hauptstrasse 17,
 Neumünster
 Fink, Svend Anker, gårdejer, Stubbom
 pr. Fjelstrup
 Forchhammer, Jens, Ribe
 Frank, Robert, Sebbelev, Augustenborg
 Friis, Jørgen, sognefoged, Fjelstrup
 Gabe, Helga, overlærer, frk.,
 Moltkesvej 31, København F.
 Gadeberg, M., fru, Skærbæk
 Geil, Georg S., sognepræst, Haderslev
 Gram, Ole, stud. jur., Haderslev
 Graversen, Gunnar, ekspeditionssekr.,
 Højnæsvej 33, Rødovre
 Gødert, H., overlærer, Trunnevangen 9,
 Charlottenlund
 Haggren, Peder, Broager
 Halvas, Hugo, ungdomskonsulent,
 Mariegade 20, Flensborg
 Hansen, A. P., Cormall, Dybbøl
 Hansen, Birgit Søndergaard, lærerstud.,
 Haderslev
 Hansen, Dorrit, fru, Akselbjerg
 pr. Åbenrå
 Hansen, Hans Christian, gæstgiver,
 Åbenrå
 Hansen, H. P., mekaniker, Asserballe
 Hansen, Jes, boghandler, Gram
 Hansen, John, montør, Åbenrå
 Hanssen, Jørgen, lærer, Kauslunde
 Hansen, Kaj Wagner, medhjælper,
 Sønderborg
 Hansen, Knud Erik, Nordborg
 Hansen, Ove, Langesø, Nordborg
 Hansen, P. O., dommer, Rødning
 Hansen, P. V., distriktssekr., Flensborg
 Hansen, Ulla, biblioteksstuderende,
 Bredgade 38, København K.
 Hansen, Vilfred Friberg, stud. mag.,
 Universitetsparken, Århus C.
 Haugbølle, Erik, kommunaldirektør,
 Åbenrå
 Hist. risk Institut, Københavns Univer-
 sitet, København K.
 Holst, Anne Marie, boghandler, Rødning
 Holt, Claus, adjunkt, Haderslev
 Hornsved, Per, Langesø, Nordborg
 Hänel, forretningsfører, Rønshoved
 pr. Rinkenæs
 Haarder, Oscar, forstander,
 Rønshoved Højskole
 Jakobsen, Lis, biblioteksstuderende,
 Teglgårdsstræde 12, København K.
 Jakobsen, Per Høj, Broager
 Jensen, Anne Marie, Asserballekov,
 Fynshav
 Jensen, Peter Ehlers, dyrlæge, Haderslev
 Jespersen, Sigfred, Sønderborg
 Johansen, Henrik, Sønderborg
 Johansen, Haakon, Nordborg
 Jonasson, Hans-Egon, skoleleder,
 Langballig
 Jonasson, Henning, lærer, Flensborg
 Juhl, Preben, Sønderborg
 Jørgensen, Inge Lassen, lærerinde,
 Stensballe
 Jørgensen, Jørgen, Åbenrå
 Jørgensen, K. A., amtsvejinspektør,
 Haderslev
 Jørgensen, Karin Helene, Kystvejen 41,
 Århus C.
 Jørgensen, Lise Wels, revaliderings-
 konsulent, Sønderborg
 Kalbak, K., overlæge, Gråsten
 Kammann, Hans Heinrich, grænse-
 betjent, Sønderborg
 Karlsen, H. P., bankdirektør, Åbenrå
 Karlsen, Jens Lind, Genner Strand
 Keck, Otto, salgschef, Haderslev
 Klostergård, A., Augustenborg
 Kornbeck, Jens, Fynshav
 Korning, J., Sønderborg
 Kragfeldt, Ib Thorkild, manufaktur-
 handler, Åbenrå
 Kristensen, Kr., lærer, Høruphav
 Krog, Johs. B., Borup St.
 Landegren, S., Nordborg
 Lapp, Günther, Oberpostrat,
 Kiefern Hof 10, Flensborg
 Larsson, Roger, Gøteborg, Sverige
 Lassen, Elgil, rektor, Haderslev
 Lassen, Erik, stud. mag.,
 Vigerslevallé 92, Valby
 Lassen, Hans Christian, Røde kro

- Lausen, Johannes, Junkerhulvej 13,
Flensborg
- Lehmann, Karen Marie, Haderslev
- Linnert, Kristiane, fru, Rendsborg
- Lorentzen, Ingeborg, Hegel,
Abrinken 110, Brede pr. Virum
- Lorenzen, Paul W., Sønderborg
- Ludvigsen, Jørgen, gårdejer, Stenderup
pr. Toftlund
- Lund, Carl C., lektor, Frederiksvej 3,
København F.
- Lund, Jens Chr., Broager
- Lund-Pedersen, Henrik, Kolding
- Løvborg, C., postkontrollør, Rødebro
- Martensen-Larsen, V., kontorchef,
Undervisningsministeriet, Kbh. K.
- Matthiesen, Hans P., Asserballekov
- Meyer, Johannes-Hinrich,
Amtsgerichtsrat, Flensborg
- Mikkelsen, Ingrid, lærerinde, Maugstrup
pr. Simmersted
- Morsing, Tage, sognepræst, Gerner
- Moshage, Tage, tidstudektekniker,
Åbenrå
- Myllin, Christine, Grænssegården, Sæd
- Møller, Jan Ruben, stud. mag.,
Jul. Valentinervej 13, København F.
- Nakskov Centralbibliotek
- Nicolaisen, Martin, Toftlund
- Nicolaisen, Peter, kunstmaler,
Egernsund
- Nielsen, Elgil, ingeniør, Broager
- Nielsen, G. Halling, konsulent, Åbenrå
- Nielsen, Sigurd, Sønderborg
- Nissen, Hans Troels, pastor, Husum
- Noack, J. P., stud. mag.,
Universitetsparken, Århus C.
- Nolte, Agnes, fru, Løgumkloster
- Norsted, Børge, godssekspeditor, Åbenrå
- Ovesen, Alfred, Sønderborg
- Pedersen, H. C. Arvad, toldforv., Tønder
- Pedersen, Anna, fru, Øster Lindet
- Petersen, Hilmar, Sønderborg
- Petersen, Jørgen, skoleleder, Ladelund
- Petersen, Kirsten E., Nordborg
- Petersen, Manfred, Broballe, Nordborg
- Pedersen, Peter Holm, lærerstuderende,
Tønder
- Petersen, Petrea, pensionist, Nordborg
- Petersen, Svend Anker, ingeniør, Avnbøl
- Petersen, Aage, førstelærer, Notmark
- Phillipsen, Kath., Kærgård, Varnæs
- Rasmussen, Carl, Sønderborg
- Rasmussen, Dennis, Haderslev
- Rasmussen, E. Frode, Hadsten
- Rasmussen, Eskil, præsteg., Tandslet
- Rasmussen, Flemming, lærerstuderende,
Haderslev
- Rasmussen, Kirsten Barslev, lærerinde,
Løjt Kirkeby
- Rasmussen, Palle, stud. mag., Ryomgård
- Rattenburg, Christian, gårdejer, Daler
- Ravn, Søren, stud. polit., Laur. Skaus-
gade 5, København N.
- Reese, Cath., keramikker, Løjt Kirkeby
- Rosendahl, Ejvind Enemark, Haderslev
- Roth, Willy, Sønderborg
- Ruhl, Otto, Carl Plougsvej 3,
København V.
- Schlerff, Svend Holger, pastor,
Frederiksstad
- Schlosser, Erik, Frederiksberg Bred-
gade 13, København F.
- Schmidt, Boye, Sønderborg
- Schmidt, Ernestine, Sebbelev kro,
Augustenborg
- Schmidt, Holger, gårdejer, Maugstrup
pr. Simmersted
- Simested, Th., boghandler, Ribe
- Simonsen, Asger, Tuborgvej 20,
Hellerup
- Simonsen, Erik, læge, Odense
- Simonsen, Gustav, Guderup
- Simonsen, Harry, Transitgården, Kruså
- Skrydstrup Sognebibliotek, Vojens
- Smedegård, Bent, provisor, Haderslev
- Struck, Jørgen, Skanssegården, Dybbøl
- Sørensen, Ida, frk., Ustrup pr. Mastrup
- Sørensen, Marie, frk., Åbenrå
- Sørensen, Poul V., repræsentant,
Messinavej 30, København S.
- Sørensen, Preben, adjunkt, Åbenrå
- Tellesen, Hans G., Sjellerupmark
- Termansen, Povl Erik, Egelykke,
Vollerup
- Thomsen, H. Kargaard, arkivar, Åbenrå
- Thomsen, Ingolf Harald, stud. teol.,
Skolebakken 11, Århus C.
- Thomsen, Lelf Gr., Stevning, Svenstrup,
Als
- Thomsen, M., plejemoder, Sønderborg
- Thomsen, Nana, Lersø Parkallé 28 T,
København Ø.
- Wienberg, Anton, overlærer,
Tjørnekrogen 1, Gentofte
- Wilhelmsen, H., overlærer, Nordborg
- Vinten, Holger, Sønderborg
- Vogellus, Jørgen H., stud. mag.,
P. Bangsvej 276, Valby
- Wolff, J. A. Rosenberg, pensionist,
Løngård
- Wolff, Jørgen, Rødby
- Ylander, Niels H., lærer, Tørshøj
- Øhrberg, C. V., Nordborg
- Åarp-Hansen, P., Sønderborg

I serien
SKRIFTER, UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND,
er udkommet:

1. Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder. Kr. 2,25. (I boghandelen kr. 4,50).
2. P. J. Refshauge: Bonden, der blev landråd. Udsolgt.
3. Tønder gennem tiderne. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid. Kr. 4,50 (9,00).
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie. Udsolgt.
6. Navneregister til H. P. Haanssens værker. Udg. af Johan Hvidtfeldt. Kr. 2,00 (4,00).
7. Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland. 2. udgave, revideret og udvidet af Hans H. Worsøe. Indb. kr. 8,00 (16,00).
10. Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark. Redigeret af Cl. Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 6,00 (12,00).
11. Olav Christensen: Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur, 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 7,50 (15,00).
12. Nordslesvig efter genforeningen. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: Åbenrå annaler, 1524, 1584-1694. Kr. 4,00 (8,00). Indb. kr. 8,00 (16,00).
15. Peter Kr. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. Udsolgt.
16. A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis. Bd. I udsolgt, bd. II kr. 10,00 (20,00), bd. III kr. 15,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi. Kr. 8,00 (16,00).
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: Kaptajn Hans Bruhns erindringer. Udsolgt.

19. Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid. Udsolgt.
20. Knud Kretschmer: Den sønderjydske Fond. Kr. 8,00 (16,00).
21. H. V. Gregersen: Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier. Kr. 8,00 (16,00).
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550-1848. Indb. kr. 6,00 (12,00).
23. G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850. Indb. kr. 15,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: Guldmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550-1900. Udsolgt.
25. Åbenrå bys historie. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Bd. I, indb. kr. 16,50 (33,00), i skindbind kr. 31,00 (62,00). Bd. II kr. 25,00 (50,00), i skindbind kr. 38,00 (76,00). Køb er bindende for alle tre bind.
26. Harald Jørgensen: To ungdomsvener. En brevveksling mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen. Indb. kr. 15,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjysk psalmesang 1717-1740. Indb. kr. 22,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: Den lüneburgske saltoktroi. Et bidrag til salt-handelens historie i hertugdømmet Slesvig. Indb. kr. 17,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805. Indb. kr. 25,00 (50,00).
30. Tønder seminarie-stat 1788-1963. Indb. kr. 25,00 (50,00). Udarbejdet af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen.
31. Peder H. Smidt: Hverdag og fest - Vestslesvigske minder. Udsolgt.
32. Jacob Fabricius d. Yngres optegnelser. Tekst, oversættelse og noter ved pastor emer. A. Andersen. Indb. kr. 30,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. Indb. 30,00 (60,00).
34. A. Andersen: Johannes Oldendorphs selvbiografi. Indb. kr. 10,00 (20,00).
35. L. S. Ravn: Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre. Indb. kr. 15,00 (30,00).
36. M. Favrhøldt: Haderslev latinskoles historie 1567-1967. Indb. kr. 25,00 (50,00).

*

SØNDERJYLLAND - HISTORISK BILLEDBOG

Tiden indtil 1864 v. Jørgen Paulsen og Poul Kürstein. 256 s.
 (3. oplag vil foreligge omkring årsskiftet, herefter ialt 25.000 exempl.)
 Indb. kr. 25,00 (50,00).

*

I den LILLE SERIE er i år udsendt Jens Bladt: Alsiske minder.
 Indb. kr. 10,50 (21,00).